

Тихий Дін. Книга друга

Михайло Шолохов

ТИХИЙ ДІН. Книга друга.

Переклад: Семен Кац

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I.

Тисяча дев'ястсот шістнадцятий рік. Жовтень. Ніч. Дощ і вітер. Полісся. Шанці над болотом, порослим вільхою. Попереду дротяні перегорожі. В шанцях холодна сльота. Тьмяно виблискує вогкий щит спостерегача. В землянках де-не-де вогні. Коло входу до одної з офіцерських землянок на хвилину затримався присадкуватий офіцер; водячи мокрими пальцями по застібках, він квапливо розстебнув шинелю, струснув з коміра воду, похапцем витер чоботи об затоптаний у болото верчик соломи і тільки тоді штовхнув двері і, пригинаючись, увійшов до землянки.

Жовте пасмо світла, що падало від маленької гасової лампи, масляно блиснуло в обличчя офіцерові. З дощаного ліжка підвівся офіцер в розхрістаній тужурці, провів рукою по скуйовдженому з сивизною волоссі, позіхнув із скрипом.

— Дощ?

— Іде, — відповів гість і, роздягнувшись, повісив на цвях коло входу шинелю і зм'яклого від вогкості кашкета. — У вас тепло. Надихали.

— Ми нещодавно протопили. Погано, що просякає під-шкурня вода. Дощ, чорти б його нюхали, виживає нас... а? Як ви гадаєте, Бунчук?

Потираючи руки, вкриті чорною кошлатою шерстю, Бунчук згорбився, сів коло пічки навпочіпки.

— Поміст настелить. У нашій землянці — розкіш: босоніж можна ходити. Де ж Листницький?

— Спить.

— Давно?

— Повернувся з обходу і ліг.

— Будити час?

— Смалить. У шахи погуляємо.

Бунчук вказівцем змахнув з широких і рясних брів дощову вільгість, уважно оглянув пальця і, не підводячи голову, тихенько окликнув:

— Євгене Миколайовичу!

— Спить, — зідхнув сивуватий офіцер.

— Євгене Миколайовичу!

3

— Ну? — Листницький сперся на ліктя.

— В шахи заграємо?

Листницький звів ноги, довго розтирав рожевою м'якою подушечкою долоні

пухнаті груди.

Під кінець першої партії прийшли офіцери п'ятої сотні — осавул Калмиков і сотник Чубов.

— Новина! — ще з порога крикнув Калмиков. — Полк, десь, певне, знімуть.

— Звідки це? — недовіжливо посміхнувся сивуватий під-осавул Меркулов.

— Віри не ймеш, дядя Петя?

— Признатись, — ні.

— Телефонем переказав командир батареї. Звідки він знає? Як же, він же вчора тільки, з штабу дивізії.

— У лазні попаритись не погано б.

Чубов, щасливо посміхаючись, удав, наче хльоскає себе по сиднях віником. Меркулов засміявся.

— У нашій землянці лишається казан тільки поставити, — води хоч виливай.

, — Мокро, мокро, хазяї, — бурчав Калмиков, оглядаючи рублені стіни і хлипку долівку.

— Болото побіч.

— Дякуйте Всевишньому, що сидите коло болота, як у бога за дверима, — втрутився в розмову Бунчук. — На чистому наступають, а ми /тут за тиждень по обіймі вистрелюємо.

— Краще наступати, як гнити тут живцем.

— Не для того держать козаків, дядя Петя, щоб нищити їх в атаках. Ти облудно наївничаєш.

— Для чого ж, по-твойому?

— Уряд слухної хвилини спробує, за старою звичкою, спертися на плече козакові.

— 'Єресь верзеш, — махнув рукою Калмиков.

— Як це — єресь?

— А так.

— Облиш, Калмиков! Істину нічого заперечувати.

— Яка вже там істина...

— Так це ж усім відомо. Що ти прикидаєшся?

— Увага, панове офіцери! — крикнув Чубов і, театралью вклоняючись, показав на Бунчука. — Хорунжий Бунчук зараз почне віщати за соціально-демократичним сонником.

— Дурня клеїте? — ламаючи очима погляд Чубова, посміхнувся Бунчук. — А втім, продовжуйте — у кожного своє покликання. Я кажу, що ми не бачимо війни з середини минулого року. Відколи почалася позиційна війна, козацькі полки порозтикали по затишках і держать у схованці до слушного часу.

— А потім? — спитав Листницький, прибираючи шахи.

— А потім, коли на фронті почнуться заколоти, — а це неминуче: війна ' починає салдатам надокучувати, про що-свідчить збільшення числа дезертирів, — тоді приборкувати-бунти кинуть козаків. Уряд держить козацьке військо, як: камінь на

палиці. В слушний момент цим каменем він спробує проломити череп революції.

— Захоплюєшся, любий мій! Припущення твої досить таки хисткі. Насамперед неможна передрішати хід подій. Звідки ти знаєш про майбутні заколоти та інше? А коли ми припустимо таку річ: союзники розбивають німців, війна завершується блискучим кінцем, — тоді яку роль ти відводиш козацтву? — заперечив Листницький.

Бунчук скупо посміхнувся.

— Щось не скидається на кінець, а то більше блискучий.

— Кампанію задляли...

— Ще дужче задлять, — пообіцяв Бунчук.

— Ти коли з відпустки? — спитав Калмиков.

— Позавчора.

Бунчук, округлюючи рота, виштовхнув язиком клубок диму, кинув недокурка.

— Де був?

— В Петрограді.

— Ну, як там? Гримить столиця? Ех, чорт, чого б я не дав, щоб пожити там хоч тиждень.

— Утішного мало, — зважуючи слова заговорив Бунчук. — Не вистачає хліба. В робітничих районах голод, невдоволення, глухий протест.

— Гаразд ми не виліземо з цієї війни. Як ви гадаєте, панове? — запитливо оглянув усіх Меркулов.

— Російсько-японська війна породила революцію 1905-го року, — ця війна завершиться новою революцією. І не тільки революцією, а й громадянською війною.

Листницький, слухаючи Бунчука, зробив непевного жеста, мов би намагаючись перервати його на півфразі, потім підвівся і заходив по землянці, хмурачись. Він заговорив із стриманою злобою:

— Мене дивує те, що серед нашого офіцерства є отакі, — жест у бік зсутуленого Бунчука, — суб'єкти. Дивує — тому, що досі мені не ясне його ставлення до батьківщини, до війни... Якимось на розмові він висловився дуже туманно, а все ж досить ясно для того, щоб зрозуміти, що він стоїть за нашу поразку у цій війні. Так я тебе зрозумів, Бунчук?

— Я — за поразку.

— Але чому? По-моєму, хоч які твої політичні погляди, але бажати поразки своїй батьківщині — це... національна зрада. Це — ганьба для кожної порядної людини.

— Пам'ятаєте, думська фракція РСДРП агітувала проти уряду, тим самим допомагаючи поразці? — втрутився Меркулов.

— Ти поділяєш, Бунчук, їх погляд? — запитав Листницький.

— Раз я висловлююсь за поразку, то, виходить, поділяю, і було б смішно мені, членові РСДРП, більшовикові, не поділяти поглядів своєї партійної фракції. А ось чому ми за поразку, так це — ази... Куди більше дивує мене, Євгене Миколайовичу, що ти, людина інтелігентна, політично неграмотна...

— Я насамперед відданий монархові салдат. Мене аж кидає від самого вигляду

"товаришів-соціалістів".

"Ти насамперед бевзень, а потім уже самовдоволенний сал-дафон" — подумав Бунчук і загасив усмішку.

— Немає бога, крім алаха...

— Військове товариство було у виключних обставинах,— наче вимовляючись, прикинув Меркулов, — ми всі якось осторонь стояли від політики, наша хата з краю.

Осавул Калмиков сидів, обминаючи вислі вуса, гостро поблискуючи гарячими монгольськими очима. Чубов лежав на ліжку і, дослухаючись до голосів розмовників, розглядав прибитий до стінки, пожовклий від тютюнового диму, малюнок Меркулова: напівгола жінка, з обличчям Магдаліни, млосно і порочно посміхаючись, видивляється на свої голі перса. Двома , пальцями лівої руки вона відтягає брунатну пипку, мізинець насторожено відставлений, під спущеними повіками тінь і тепле світло зіниць. Трохи підняте плече її підтримує сорочку, щоб не злазила, в западинах ключиць, — м'який пух світла. Стільки невимушеної красности і щирої правдивости було в' позі жінки, такі непередавано барвисті були тьмяні тони, що Чубов, мимоволі посміхаючись, замилювався майстерним малюнком, і розмова, доходячи до слуху, вже не вникала в його свідомість.

— Ото гарно! — відриваючись від малюнка, згукнув він, і дуже не до речі, бо Бунчук щойно закінчив фразою:

— ...царизм буде знищено, можете бути певні!

Скручуючи цигарку, в'їдливо посміхаючись, Листницький поглядав, то на Бунчука, то на Чубова.

— Меркулов, ви — справжній маляр! — засліплено кліпав Чубов.

— Так... Балоші...

— Хай ми загубимо кілька сот тисяч салдатів, але повинність кожного, кого виплекала ця земля, захищати свою батьківщину від поневолення. — Листницький закурив, протираючи шкельця пенсне хусточкою, вижидально дивився на Бунчука короткозорими, не покритими очима.

— Робітництво не має батьківщини, — келепом рубав Бунчук. — У цих словах Маркса сута правда. Немає і не було в нас батьківщини! Дихайте ви патріотизмом. Проклята земля ця вас виплекала і викохала, а ми... бур'яном, полинем зростали по пустирях... Нам не в один час з вами цвісти...

Він вийняв з кишені шинелі великий жмут паперів, довго копався в ньому, стоячи спиною до Листницького і, підійшовши до столу, розгладив широкою, пухнато-жилавою долонею пожовклий від старости газетний аркуш.'

—т Хочете послухати? — звернувся до Листницького.

— Що це?

— Стаття про війну. Я прочитаю витяг. Я ж не дуже письменний, як слід не зв'яжу, а тут — як на долоні.

...Соціалістичний рух не може перемогти в старих рямцях батьківщини. Він творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні намагання

трудящих мас всякої національності буде вперше задоволено ті інтернаціональній єдності, при умові знищення теперішніх національних перетинків. На спроби сучасної буржуазії розділити і роз'єднати— робітництво способом лицемірних посилок на "оборону батьківщини" свідоме робітництво відповість новими й новими, повторними й повторними спробами встановити єдність робітництва різних націй у боротьбі за скинення панування буржуазії всіх націй. Буржуазія одурює маси, прикриваючи імперіалістичний грабунок старою ідеологією "національної війни". Пролетаріат викриває це ошуканство, проголошуючи гасло перетворення імперіалістичної війни в громадянську війну. Саме це гасло намічено в штутгартській та базельській резолюціях, що якраз передбачали не війну взагалі, а саме теперішню війну, і що говорили не про "оборону батьківщини", а про "прискорення краху капіталізму", про використання для цього кризи, що через війну утворюється, про приклад Комуни. Комуна була перетворенням війни народів на громадянську війну. Таке перетворення, звичайно, не легке і не може відбутися "на бажання" окремих партій. Але саме таке перетворення полягає— в об'єктивних умовах капіталізму взагалі, доби кінця капіталізму зокрема. І в цьому напрямку мусять вести свою роботу соціалісти. Не втовувати військових кредитів, не потурати шовінізмові "своїх" країн (і союзних країн), боротися в першу чергу з шовінізмом "своїх" буржуазії, не обмежуватись легальними формами боротьби, коли настала криза і буржуазія сама відібрала легальність, котру сама й утворила була — ось та лінія роботи, що веде до громадянської війни і приведе до неї в той чи інший момент всеєвропейської пожежі. Війна—не випадковість,

не "гріх", як гадають християнські попи (що проповідують патріотизм, гуманність і мир не гірше за опортуністів), а неминучий ступінь капіталізму, така сама законна форма капіталістичного життя, як і мир. Війна в наші дні є народня війна. З цієї істини виникає не, те, що треба плисти за "на-родньою" течією шовінізму, а те, що і воєнного часу, і на війні, і по-військовому продовжують існувати і будуть виявляти себе класові протиріччя, що роздирають народи. Відмова від, військової служби, страйк проти війни і таке інше є звичайнісінька дурниця, вбога і боягузлива мрія про беззбройну боротьбу з озброєною буржуазією, воздыхання про, знищення капіталізму без жорстокої громадянської війни або низки війн. Пропаганда класової боротьби й у війні є обов'язок соціаліста; робота, скерована на перетворення війни народів в громадянську війну, є самотня соціалістична робота за доби імперіалістичної озброєної сутички буржуазії всіх націй. Геть попівські сентиментальні і дурненькі воздыхання про "мири за всяку ціну". Піднесімо прапор громадянської війни. Імперіалізм поставив на карту долю європейської культури: за даною війною, коли не буде низки успішних революцій, виникнуть незабаром інші війни, — казка про "останню війну", є безглузда, шкідлива казка, міщанська "мітологія"...-

Бунчук, читавши поволі, неголосно, на останніх фразах підвищив чавунно-глухий дзвін голосу, закінчив при загальній напруженій увазі:

"...пролетарський прапор громадянської війни не сьогодні так завтра, — не за теперішньої війни, так після неї, не за цієї так за найближчої наступної війни,—збере

навколо себе не лише сотні тисяч свідомого робітництва, а й мільйони обдурених нині шовінізмом напівпролетарів і дрібних буржуа, яких жах війни не тільки залякуватиме і забиватиме, але й освічуватиме, навчатиме, будитиме, організуватиме, загартовуватиме і підготовлятиме до війни проти буржуазії і "своєї" країни і "чужих" країн..."

По довгій мовчанці Меркулов спитав:

— Не в Росії друковано?

— Ні.

— Де ж?

— У Женеві. Це з тридцять третього числа "Соціал-де-мократу" за 1914 рік.

— А чия це стаття?

— Леніна...

— Це... здається, лідер більшовиків?

Бунчук промовчав, бережно згортаючи газету, пальці його інкрли здригали. Меркулов поворушив засивілі вихри, сказав, не дивлячись на інших: §

— Великий у нього хист переконувати... Чорт заberi, тут багато такого, про що замислишся...

Розпалюючись, заговорив Листницький. Він, видимо, хвилюючись, застібнув комір сорочки і, швидко походжаючи, тикаючись з кутка в куток, сипав дрібний горошок слів:

— Стаття ця — жалюгідна спроба людини, котру батьківщина викинула поза свої межі, вплинути на хід історії. В наш вік реального пророцтво не має успіху, а таке пророцтво — тим більш. Щиро руська людина пройде повз ці гістєричні викрики з презирством. Теревені. Перетворення війни народів на війну громадську... О, чорт, як це все підло!

Кривлячись, Листницький глянув на Бунчука. Той копався в своєму засадному пакункові, хмурачись, нахиливши голову; видно було як на його товстій смагляво-білій шії в опуклій жилі нагально кидається живчик. Листницький запально кидав жмутки фраз, але в'язлий низький голос його не залишав вражіння.

— Бунчук!—окликнув Калмиков.—Чекайте Листницький!.. Бунчук, чуєте? Ну, гаразд, припустімо, що ця війна перетвориться на громадянську війну... Потім що? Ну, скинете ви монархію... Яке ж, на вашу думку, мусить бути урядування? Влада яка?

— Влада пролетаріату.

— Парламент, чи що?

— Мілко! — усміхнувся Бунчук.

— Що ж саме?

— Мусить бути робітнича диктатура.

— Он я-а-ак!.. А інтелігенції, селянству яка ж роля? .

— Селянство піде за нами, частина свідомої інтелігенції також' а решту... А з рештою ми ось що зробимо...—Бунчук швидким жестом скрутив у крутий джгут якийсь папірець, що був у нього в руках, потряс ним, процідив крізь зуби: — ось що зробимо!

— Високо ви літаєте!., посміхнувся Листницький.

— Високо й сядемо, — казав Бунчук.

— Соломки треба заздалегідь постелити...

— За яким же чортом ви пішли на фронт .охотником і навіть вислужувались до офіцерського чину? Як це пов'язати з вашими поглядами. Ди-и-вно! Людина проти війни... Хе-хе... Проти нищення своїх цих... клясових братів — і раптом... хорунжий!

Калмиков, ляснувши долонями по халявах чобіт, широко розреготався.

— Скільки ви німецьких робітників знищили з своєю кулеметною командою? — запитав Листницький.

Бунчук поривисто перегорнув ворох своїх паперів, все також нахилившись над столом, сказав:

— Скільки німецьких робітників я перестріляв — це... питання. Пішов же я охотою тому, що однаково й так забрали б. Думаю, що те знання, яке дістав тут, у шанцях, у крові, знадобиться в майбутньому... в майбутньому. Ось тут сказано: "Візьмімо сучасне військо. Ось один з гарних зразків організації. І гарна ця організація тільки тому, що вона гнучка, вміючи разом з тим мільйонам людей давати єдину волю. Сьогодні ці мільйони сидять у себе вдома, в різних кінцях країни. Завтра наказ про мобілізацію — і вони зібрались до призначених пунктів. Сьогодні вони лежать у шанцях, лежать іноді протягом місяців. Завтра вони в іншому ладі ідуть на штурм. Сьогодні вони виявляють чудеса, ховаючись від куль і від шрапнелів. Завтра вони виявляють чудеса у відкритому бої. Сьогодні їх передові загони кладуть міни під землею. Завтра вони пересуваються на десятки верстов за вказівками літунів над землею. Ось це зветься організація, коли в ім'я однієї мети, надихнуті одною волею, мільйони людей міняють форму своїх стосунків і дії, міняють місце і засоби діяльності, міняють знаряддя і зброю, відповідно до змін обставин і вимог боротьби. Те саме і в боротьбі робітничої класи проти буржуазії. Сьогодні немає наявної революційної ситуації..."

— А що таке "ситуація"? — перервав Чубов.

Бунчук ворухнувся, наче зараз від сну відірваний і, намагаючись зрозуміти питання, потирав суглобом великого пальця Гулясте чоло.

— Я питаю, що значить слово "ситуація".

— Розуміти — я розумію, а от пояснити як слід не зможу, мабуть... — Бунчук усміхнувся ясною, простою, дитячою усмішкою; дивно було бачити її на великому похмурому обличчі, — так наче осіннім, тужним від дощів полем перескочило, збрикуючи і граючи ясно-сіре зайча. — Ситуація — це становище, обставини, чи що, — такого щось. Так я кажу?

Листницький непевно хитнув головою.

— Читай далі.

"...Сьогодні немає революційної ситуації, немає умов для заколоту в масах, для підвищення їх активності, сьогодні тобі дають в руки виборчий бюлетень — бери його, умій організовуватись для того, щоб бити, ним своїх ворогів, а не для того, щоб проводити до парламенту на тепленьке людей, що чіпляються за крісла, боячись тюрми. Завтра в тебе відібрали виборчий бюлетень, тобі дали в руки рушницю і

прекрасну, за останнім словом машинової техніки устатковану скорострільну гармату, — бери це знаряддя смерти й руйнації, не слухай сентиментальних нитиків, що бояться війни; на світі ще дуже багато залишилося такого, що треба знищити вогнем та залізом для звільнення робітничої класи, і коли в масах зростає злоба й одчай, коли є революційна ситуація, — готуйся створити нові організації і вжити корисне знаряддя смерти, й руйнації проти свого уряду і своєї буржуазії..."

Бунчук ще не кінчив читати, як до землянки, постукавши, увійшов вахмістр п'ятої сотні.

— Ваше благородіє, — звернувся він до Калмикова, — із штабу полку ординарець. '

Калмиков і Чубов, одягнувшись, пішли. Меркулов, насвистуючи, сів малювати. Листницький усе ходив по землянці, поскубуючи вуса, щось обмірковуючи. Незабаром, попрощавшись, пішов і Бунчук. Він пробирався залитим гряззю ходом сполучення, придержуючи лівою рукою комір, правою запинаючи поли шинелі. Вітер струмнем бив по вузькому рівчаку ходу, чіпляючись за приступки, свистав і кру-живс.я. Чомусь невиразно посміхався, ступаючи в темряві, Бунчук. Він дістався до своєї землянки, знову весь набравшись дошової вогкості й запаху зіпрілого вільхового листа. Начальник кулеметної команди спав. На смаглявому чорновусому обличчі його синіли сліди, залишені безсонням (три ночі різався в. карти). Бунчук покопався в своїй ще від старих часів салдатській торбі, коло дверей спалив купку паперів, сунув до кишені шаровар дві банки консервів і кілька жмень револьверних патронів, вийшов. В розчинені на мить двері увірвався вітер, розвіяв сірий попіл, що від спалених коло порогу паперів залишився, загасив чадну лямпочку.

Як пішов Бунчук, Листницький хвилин із п'ять ходив мовчки, потім підійшов до столу. Меркулов, косо нахиливши голову, малював. Тонко загострений олівець стелив димчасті тіні. Обличчя Бунчукове, перетяте звичайною для нього скупюю, наче вимушеною усмішкою, дивилося з білого квадрату паперу.

— Сильна морда, — відхиляючи руку з малюнком, сказав Меркулов і звів на Листницького очі.

— Ну, — як? — спитав той.

— Біс його знає! — здогадуючись про суть питання, відповів Меркулов. — Хлопець він дивний, тепер висловився зрозуміло, багато що стало ясным, а раніш я не знав, як його розшифрувати. Знаєш, він же величезним успіхом користується в козаків, зокрема в кулеметників. Ти не помічав цього ?

— Так, — якимось непевно відповів Листницький.

— Кулеметники — всі як один більшовики. Він їх зумів настренчити. Я здивувався, що він розкрив нині свої карти. Для чого? На зло говорив, їйбогу. Знає, що поглядів цих з нас ніхто не може поділяти, а чомусь розширився. Він же не з гарячих. Небезпечний тип.

Говорячи про дивну поведінку-Бунчука, Меркулов відклав; малюнок, почав роздягатись. Вогкі панчохи повісив на піч, накрутив годинника і, викуривши цигарку,

ліг. Незабаром заснув.

Листницький сів на дзиглика, на якому за чверть години до цього сидів Меркулов, на звороті малюнка, ламаючи тонко-загострене жало олівця, розмашисто написав:

"Ваше високоблагородіє!

Ті здогади, що сповіщав я Вам раніше, сьогодні цілком ствердилися. Хорунжий Бунчук на сьогоднішній розмові з офіцерами нашого полку (були присутні, крім мене, п'ятої сотні осавул Калмиков, сотник Чубов, третьої сотні підоса-вул Меркулов), з метою, що, признаюсь мені не цілком зрозуміла, пояснив завдання, які виконує він Згідно з своїми політичними переконаннями і, очевидно, за завданням партійної влади. При ньому був суверток паперів забороненого характеру. Так, наприклад, він читав уривки із свого-партійного органа "Соціал-демократ", виданого в Женеві. Хорунжий Бунчук, безперечно провадить підпільну роботу в. нашому полку (є припущення, що саме тому він і вступив до полку охотником), кулеметники були за безпосередній об'єкт його агітації. їх розкладено. Шкідливий вплив його відбивається на моральному стані полку—були випадки відмовлення виконувати бойові завдання, про що я своєчасно повідомляв О.В.Ш.Д. і т. ін.

Хорунжий Бунчук цими днями повернувся з відпустки (був у Петрограді), удозвіль маючи руйнацької літератури; тепер він з більшою інтенсивністю спробує розгорнути роботу.

Резюмуючи все вищесказане, прихожу до висновків: а) провинність хорунжого Бунчука доведено (пп. офіцери, що були за розмови з ним, можуть під присягою ствердити те, про що я сповіщаю); б) тепер же, щоб покласти край його революційній діяльності, треба заарештувати його і віддати до військово-польового суду; в) термінова треба перетрусити кулеметну команду, забрати особливо небезпечних, а ійпих або відіслати в запілля, або розпорошити по полках.

Прошу не забувати про моє щире намагання служити на користь батьківщині і Монархові. Копію цього листа надсилаю С. Т. Корп.

20 жовтня, 1916 року Ділянка № 7

Осавул Євген Листницький.

Ранком Листницький відіслав з вістівцем до штабу дивізії донесіння, посідавши, вийшов із землянки. За ослизлою спиною брустверу над болотом хитався туман, клоччя його висіли, мов прицвяховані до колючок дротяних перегородж. На дні шанців на піввершка стояло рідке болото. З бійниць виповзали брунатні струмочки. Козаки у вогких, замашених шинелях гріли на щитах казанки з чаєм, курили, сидячи навпочіпках, притуливши до стіни рушниці.

— Скільки разів казано, щоб на щитах не сміли розпалювати вогонь. Що ви, сволочі, не розумієте? — злісно крикнув Листницький, доходячи до першої групи козаків, що сиділи навколо курного вогню.

Двоє нехотя встали, інші продовжували сидіти, підібгавши поли шинелів, покурюючи. Смагливий бородатий козак, із срібною сергою, що теліпалася в зморщеній мочці вуха, відповів, підсовуючи під казанок жмуток дрібного хмизу*

— З дорогою душею б без щита обійшлися, та як його, ваше благородіє, розведеш вогник? Диви, яка тут моква. Мало не на чверть.

— Зараз же вийми щит.

— Що ж нам, значця, голодним сидіти? Та-а-к... — суплячись і дивлячись убік, сказав пикатий таранкуватий козак.

— Я тобі кажу... Здіймай щит! — Листницький носком чобота викинув з-під казанка хмиз, що горів там.

Бородатий козак з сергою, збентежено і злісно посміхаючись, виплеснув з казанка гарячу воду, шепотнув:

— Попили чайку, хлопці...

Козаки мовчки провозжали очима осавула, що йшов лінією. У вогкому погляді бородатого тремтіли вогняні світлячки.

— Скривдив, сука!

— Е-е-е-х!.. — протягло зідхнув один, скидуючи на плече ремінь рушниці.

На ділянці четвертої чоти Листницького наздогнав Меркулов. Він підійшов, захекавшись, поскрипуючи новенькою шкіряною тужуркою, від нього гостро тхнуло махорочним перегаром. Відкликавши Листницького вбік, дихнув скоромовкою:

— Чув новину? Бунчук цієї ночі дезертував.

— Бунчук? Що-о-о?

— Дезертував... Розумієш? Ігнатійч, начальник кулеметної команди, — вони ж в одній землянці з Бунчуком, — каже, що він не приходив від нас. Значить, як вийшов від нас, так і чкурнув... Отакої.

Листницький довго протирав пенсне, мружився.

— Ти мов би схвилюваний? — допитливо подивився на нього Меркулов.

— Я? Ти "що, при розумі? Чого б це я був схвилюваний? Просто, ти ошпарив мене несподіванкою.

Другого дня вранці збентежений вахмістр увійшов до землянки Листницького, пом'явшись, сповістив:

— Нині вранці, козаки, ваше благородіє, знайшли в шанцях оці папірці. Незручно якось... Я от і прийшов доповісти вам. А то щоб якого гріха не нажити...

— Які папірці? — підводячись — з ліжка, спитав Листницький.

Вахмістр подав зіжмакані в кулаці аркушки. На чвертці дешевого паперу чітко рябіли розмножені друкарською машинкою слова. Листницький прочитав одним духом:

"Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Товариші салдати!

Два роки триває проклята війна. Два роки ви пониваєте в шанцях, захищаючи чужі вам інтереси. Два роки ллється кров робітників і селян всіх націй. Сотні тисяч забитих і покалічених, сотні тисяч сиріт і удов — ось наслідки цієї різанини. За що ви воюєте? Чиї інтереси ви бороните? Царський уряд поставив під вогонь мільйони салдатів для того, щоб захопити нові землі і пригнічувати людність цих земель, так, як гнітить поневолену Польщу і інші національності. Світові промисловці не поділять ринків, де вони могли б

збувати продукцію своїх фабрик і заводів; не поділять прибутків,— розділ провадиться збройною силою, — і ви, темні люди, в боротьбі за їх інтереси, ідете на смерть, убиваєте таких же працівників, як і ви сами.

Досить пролито братерської крові! Отямтеся, трудящі Ворог ваш не австрійський і німецький салдат, так само одурений, як і ви, а свій цар, свій промисловець і поміщик. Проти них поверніть ваші рушниці. Бріатайтеся з німецькими і австрійськими салдатами. Через дротяні перегорожі, якими, мов звірів тих, відокремили вас одне від одного, простягніть одне одному руки. Ви — брати з праці, на руках ваших ще не загоїлись сліди кривавих мозолів праці, ділити вам нічого.

Геть самодержавство! Геть імперіалістичну війну! Хай живе непорушна єдність трудящих усього світу!"

Останні рядки Листницький прочитав задихаючись. "Ось воно. Починається", — подумав він, понятий шаленою ненавистю і вагою передчуття. Здзвонившись телефоном із командиром полку, Листницький сповістив про те, що трапилося.

— Що накажете робити, ваше превосходительство? — спитав під кінець.

Крі ь комарине ниття і далекі дзвінки телефону з рурки кім'ям падали слова генерала:

— Зараз же з вахмістрами і чотовими офіцерами зробити трус. Загальний, не виключаючи і самих офіцерів. Сьогодні запитаю штаб дивізії, коли вони думають змінити полк. Піджену їх. Коли під час тусу знайдете щось, сповістіть негайно.

— Я гадаю, що це — робота кулеметників.

— Так? Зараз же накажу Ігнатїчу потрусити своїх козаків. На все добре.

Скликавши до своєї землянки чотових офіцерів, Листницький сповістив їм про наказ командира полку.

— Що за неподоба! — обурився Меркулов. — Що ж ми один одного труситимемо?

— Вас першого, Листницький, — гукнув молодий безвусий сотник Роздорцев.

— Жеребки киньмо.

— За абеткою.

— Панове, годі жартувати, — суворо перепинив Листницький.— Старий наш, звичайно, переборщив: офіцери в нашому полку — як дружина Цезаря. Був один тільки хорунжий Бунчук, та й той дезертував, а от козаків треба помацати. Покличте вахмістра.

Прийшов вахмістр — не молодий, уже козак, георгієвський кавалер трьох ступнів. Покашлюючи, він оглянув офіцерів.

— Хто у тебе з сотні з підозрілих? Хто, гадаєш, міг би розкидати ці відозви? — звернувся до нього Листницький.

— Немає таких, ваше бла-родіє, — впевнено відповів вахмістр.

— Але ж відозва на ділянці нашої сотні? Хто з чужих був у шанцях?

— Нікого чужих не було. З інших сотень не було.

— Ходімо стригти всіх підряд, — махнув рукою Меркулов, прямуючи до виходу.

Трус почався. Обличчя козаків виявляли різні почуття: одні хмурились, не

розуміючи, інші перелякано поглядали на офіцерів, що копались в убогих козацьких манатках, треті посміхалися. Молодецький урядник, розвідник, спитав:

— Та ви скажіть, що шукаєте? Коли крадіжка яка — мо' хто в кого бачив.

Трус не дав ніяких наслідків. В одного тільки козака першої чоти знайшли в кишені шинелі зіжмаканий аркушик відозви.

— Читав? — спитав Меркулов, з комічним переляком кидаючи витягнутий аркушик.

— На куриво підняв, — не підводячи спущених очей посміхнувся козак.

— Ти чого посміхаєшся? — запалисто крикнув Листни-цький, багровіючи, підступаючи до козака; під пенсне його нервово кліпали короткі злотисті повіки.

Обличчя козакове відразу зробилося серйозне, усмішку мов вітер слиз.

— Даруйте, ваше благородіє! Та я майже неписьменний! Читаю зовсім погано. А підняв тому, що паперу на загортку немає, тютюн є, а'папірець вийшов, от і підняв.

Козак говорив ображено-лунким голосом, в нотках його звучала злість.

Плюнувши, Листницький відійшов. За ним потягнулись офіцери.

Через день полк зняли з позиції і відвели в запілля, верстов за десять. З кулеметної команди двох заарештували і віддали до військово-польового суду, інших — частину надіслали до запасних полків, частину розкидали по полках 2-ї кавалерійської дивізії. За кілька днів відпочинку полк відносно впорядкувався. Козаки вимилися, почистились, поголились пильно — не так, як у шанцях, де часто звільнялися від рослинності на щоках простим, але, болісним способом: волосся запалювали сірником і скоро вогонь, злизуючи щетину, добирався до скроні, по щоці проводили заздалегідь намоченим рушником. Спосіб цей звався "свинячим". .

— Тебе по-свинячому поголити, чи як? — питався котрийсь там чотовий перукар клієнта.

Полк відпочивав. Козаки зовні зробились чепурніші, веселіші, але Листницький, та й усі офіцери знали, що веселість ця — мов той погідний день у листопаді: сьогодні є, а завтра немає. Досить було словом похопитися про виступ на позиції, як зразу мінявся вираз облич і під спущеними повіками очей розтікались невдоволення, похмура неприязнь. Почувалась смертельна втома, підірваність, і втома ця поро, джувала моральну несталість, апатію. Листницький чудово знав, яка страшна буває людина, коли в такому стані рветься до якоїсь мети.

1915 року перед його очима рота салдатів п'ять разів ходила в атаку, зазнаючи небувалих втрат і дістаючи повторні накази: "Атаку відновити". Рештки роти самовільно знялись із своєї ділянки і пішли в запілля. Листницький з сотнею дістав наказа затримати їх, і коли він, розсипавши сотню розстрільною, спробував припинити рух, на них почали стріляти. Від роти залишилося не більше, як шістдесят чоловіка, і він бачив, з якою безумно-очайдушною сміливістю боронилися ці люди від козаків, никли під ударами шабель, вмирили, а лізли напролом, на загибель, на знищення, вирішивши, що однаковісінько, де приймати смерть.

Грізним нагадуванням поставав у пам'яті цей випадок і Листницький, з тремтявим

хвилюванням і по-еовому вдивлявся в обличчя козаків, думав: "Невже і ці колись отакечки ж повернуть і підуть і ніщо, крім смерти, не в' силі буде їх стримати?" І на стомлені злісні погляди очима спадаючи, чесно вирішував: "Підуть!".

Грунтовно змінились козаки, порівнюючи з минулими роками. Навіть пісні — і ті були нові, війною породжені, забарвлені чорн'ою безвідрадною. Увечорі, проходячи повз простору заводську комору, де оселилася сотня, Листницький найчастіше чув одну пісню, тужну, невимовно сумну. Співали її завжди в три-чотири голоси; над густими басами, злітаючи, трепетав надзвичайної чистоти і сили тенор підголоску.

Ой, та рідна моя сторінка,
Не побачу більш я тебе.
Не побачу, не почую Соловейків голос усадку.
А ти, рідная моя матусю,
Ти за мною в тугу не вдавайсь.
Бо не всі ж, моя ти любя,
Помирають на війні.

Листницький, зупиняючись, прислухався і почував, що і його владно зворушує щирий сум пісні. Якесь туга струна натягалася в серці, що кидалося частіше, низький тембр підголоску торкав цю струну, примушував її болісно тремтіти. Листницький стояв десь поблизу комори, вдивлявся в осінню хмару вечора і почував, що очі його вологнуть, сльози гостро і солодко ріжуть повіки.

Їду, їду чистим полем,
Чує серденько моє,
Ой, та серце чує, воно прочуває —
Не вернутися додомоньку мені.

Баси ще не уривали останніх слів, а підголосок уже злітав над ним, і звуки, тріпочучи, мов ті крила білогрудого стрепета на льоту, шугаючи, кликали за собою, розказували.

Просвистала, куля олив'яна.
Груди вона вразила мої.
Я коневі впав свому на шию.
Йому гриву чорну кров'ю обливав...

За час простою на спочивищі тільки раз якось почув Листницький бадьорливі слова старовинної козацької пісні. Прогулюючись, як і звичайно увечорі, він ішов повз комору. До нього долетіли напівхмільні голоси і регіт. Листницький здогадався, що каптенармус, їздивши до містечка Незвіська по продукти, привіз звідти самогонку і почастував козаків. Підпивши житньої горілки, козаки про щось сперечалися, сміялися,. Повертаючись з прогулянки, Листницький ще здалека почув дужий гуркіт пісні і дикий, пронизливий, але складний присвист:

На війні хто не бував, ,
Той про жах і не чував.
День ми мокнем, ніч тремтимо.

Цілу ніченьку не спимо.

"Фі-ю-ю-ю-ю-ю-ю! Фі-ю-ю-ю-ю-ю-ю! Ф-ю-ю-ю!" — вібруючи струмився, спиралею вився висвист, і, покриваючи його, гриміло, що найменше, голосів із тридцять:

Повсякчас, повсякчас.

Повсякчас, повсяк час.

Якийсь бешкетник, видно, з молодих, заглушливо і коротко висвистуючи, гатив по дерев'яному помості навприсідки. Чітко лунали удари закаблуків, піснею приглушувані:

Море Чорне та й шумить,

В кораблях вогонь горить. ,

Вогонь гасим,

Турків давим.

Слава дбнським козакам.

Листницький ішов, мимовільно посміхаючись, намагаючись ступати в такт. "Може, в піхотних полках не так гостро відчувається цей потяг додому, — думав він, але розум підсовував холодні заперечення: — А в піхоті хіба інші люди? Безперечно, козаки хоробливіше реагують на вимушене сидіння в шанцях — на службі своїй звикли до постійного руху. А тут протягом двох років доводиться ВІД-сижуватись або топтатись на місці в безплідних спробах наступу. Армія плоха, як ніколи. Потрібна сильна рука, великий успіх, рух уперед, — це здвигнуло б. Хоч історія знає такі приклади, коли в епоху затяжних війн найстійкіше і най-дисциплінованіше військо розхитувалось морально. Суворов — і той відчув на собі... Але козаки триматимуться. Коли й підуть, то останні. Все ж це — маленька відокремлена нація, за традицією войовнича, а не якийсь там фабричний або мужицький набрід".

Наче бажаючи переконати його, в коморі чийсь надтріснутий ламкий голос затагнув "Калиноньку". Голоси підхопили, і Листницький, уходячи, чув усе той же сум, перелитий у пісню.

Офіцер молодий богу молиться.

Молодий козак додому проситься:

— Ой, та дозволь мені молодому,

Та дозволь мені додому,

Відпусти мене додому.

Та до батька,

Та до батька, та до неньки.

Та до батька, та до неньки,

До жіночки молоденької.

Через три дні, після того як утік з фронту, Бунчук увечері увійшов до великого торговельного містечка, що лежало в прифронтовій смузі. По хатах уже засвітили. Морозець затянув калюжі тонкою шкарлупою льоду і кроки поодиноких перехожих чути було ще здалека. Бунчук ішов, пильно дослухаючись, обминаючи освітлені вулиці, пробираючись безлюдними завулками. Входячи до містечка він мало не нахопився на патруль і тепер ішов з вовчою квапливістю, тулячись до парканів, не виймаючи правої

руки з кишені неймовірно вимашеної шинелі — день лежав, закопавшись у stodolі в полову.

В містечку була база корпусу, стояли якісь частини, була небезпека — наскочити на патруль, тим-то волохаті пальці Бунчукові і гріли неодривно рубчасте держално нагану в кишені шинелі.

На протилежному кутку містечка він довго ходив порожнім завулком, заглядаючи у ворота, вивчаючи, розглядав форму кожного вбогого домка. Хвилин за двадцять підійшов до непоказного будиночка на розі, заглянув у шпарину віконниці і, посміхнувшись, рішуче пішов у фіртку. На стук йому відчинила літня, в хустці, жінка.

— Борис Іванович у вас кватирує? — спитав Бунчук.

— Так. Проходьте, будь ласка.

Бунчук боком протиснувся повз неї. Почув ззаду холодний брязк клямки. В низенькій кімнаті, освітленій малюсень-кою лямпочкою, за столом сидів немолодий, у військовому строї, чоловік. Мружачись, він придивлявся і підвівся, із стриманою радістю простягаючи Бунчукові руку.

— Звідки?..

— З фронту.

— Ну?..

— Бачиш ось...—посміхнувся Бунчук і, торкнувши пучкою салдатський ремінь чоловіка у військовому, невиразно сказав:

— Кімната є?

— Так, так. Проходь сюди.

Він завів Бунчука до ще меншої кімнати, не світлячи, посадовив його на стільця і, причинивши двері до сусідньої кімнати, завісивши вікно фіранкою, сказав:

— Ти зовсім?

— Зовсім.

— Як там?

— 'Усе готове.

— Надійні хлопці?

— О, так.

— Я думаю, ти зараз роздягнешся, а потім ми поговоримо. Давай твою шинелю. Я зараз принесу вмитися.

Поки Бунчук умивався над позеленілою мідницею, чоловік у військовому, погладжуючи стрижене йожиком волосся, говорив стомлено і тихо:

— Зараз вони незмірно дужчі за нас. Наша справа — зростати, поширювати свій уплив, працювати, рук не покла-даючи, над роз'ясненням справжніх причин війни. І ми ростемо, — будь певен цього. І те, що відходить від них, неминуче приходить до нас. Доросла людина проти хлопчика безумовно дужча, та коли цей дорослий старіє, робиться дряглий, то цей же хлопець прибере його. А тут ми бачимо не тільки старечу дряглисть, а й розклад усього організму, що до того ще й прогресує.

Бунчук скінчив умиватися і, розтираючи обличчя шорстким полотняним

рушником, сказав:

— Я перед відходом виповів офіцериськам свої погляди... Знаєш, смішно так вийшло. Після мого відходу кулеметників, напевно, труситимуть, можливо, хтось із хлопців під суд піде, та коли доказів немає, про що говорити? Я сподіваюсь, що їх розпорошать по різних частинах, а нам це на руку: хай запліднюють ґрунт... Ах, які хлопці там є! Кремневої породи.

— Я дістав від Степана записку. Просить прислати хлопця, що знається на* військовій справі. Ти поїдеш до нього, але як з документами? Чи вдасться?

— Яка робота в нього? — спитав Бунчук і підвівся навшпиньки, вішаючи на цвях рушника.

— Інструктувати хлопців. А ти все не ростеш?—посміхнувся господар.

— Нема чого, — відмахнувся Бунчук. — Особливо в тепе рішньому мойому становищі. Мені треба бути з гороховий стручок, щоб не так помітно було.

Вони проговорили до самого світанку. А через день Бунчук, переодягнений і пофарбований до невпізнаности, з документами на ім'я салдата 441-го Оршевського полку Миколи Ухватава, що дістав чисту відставку через рану в груди, вийшов з містечка, прямуючи на станцію.

III.

На Володимир-Волинському і Ковельському напрямках, у районі дій Окремої армії (армія була ліком тринадцята, та як "13" — цифра нещаслива, а від забобонів потерпали й великі генерали, то армію й назвали "Окремою"). Наприкінці вересня почали готуватися до наступу. Недалеко від села Свишохи командування вибрало ділянку зручну з стратегічного погляду для наступу, бо. поблизу, вгорі Стоходу, був зручний плацдарм, — і артилерійська підготовка почалася.

На той час фронт було так насичено смертяною технікою, що потрібні були величезні зусилля й небувалі потрати людьми для того, щоб, зламавши опір ворога, хитнути або вигнути фронт. Небувалу кількість артилерії було стягнуто до зазначеного місця. Сотні тисяч різнокаліберних гармат-нів протягом дев'яти днів місили простір, покреслений двома лініями німецьких шанців. Першого таки дня, скоро почався інтенсивний обстріл, німці покинули першу лінію шанців, залишивши самих тільки спостерігачів. За кілька днів вони кинули й другу лінію, перейшовши на третю.

Десятого дня частини Туркестанського корпусу, стрільці, гішли в наступ.. Наступали французьким способом — хвилями. Шістнадцять хвиль виплеснули російські шанці. Коливаючись, рідіючи, закипаючи коло потворних жмутів скрученого колючого дроту, накочувались сірі хвилі людського прибою. А з німецького боку, звідти з-за обгорілих пнів сизого вільшняку, з-за пісочаних, пагорків рвало, трясло, кидало й вибухало густим, безперервним гуком, тріскотливим виром пострілів.

"Гууууу... Гууууу... Гук! Гак! Бууууу-м!"

Деколи проривався випал окремої батареї і знову повз, підступав, полонив околиці на багато верстов навкруги:

"Гууууу... Гууууу... Гууууу..."

"Трррааа-рррааа-та-та-тата!" — шалено поспішали німецькі кулемети.

На просторіні, з півверстви завширшки, на супісній спотвореній землі вихорем рвалися чорні стовпи вибухів

1 хвили тих, що наступали, дробилися, скипали, бризками розсипались від вирв і все сунули, сунули...

Все частіше місили землю чорні пальці вибухів, густіше поливав наступальників косий, різучий виск шрапнелів, дужче шмагав, до землі припадаючи, кулеметний вогонь. Били, не підпускаючи до дротяних перегородж. І не підпустили. З шістнадцяти хвиль докотилися три останні, а від дротяних понівечених перегородж, що піднесли до неба обпалені скріпи на скрученому дроті, наче розбившись об них, стікали назад струмочками, краплями...

Дев'ять з оком тисяч виплеснули того дня на супісну невеселу землю недалеко села Свинюхи.

За дві години наступ відновився знову. Пішли частини

2 і 3 дивізій Туркестанського стрілецького корпусу. Лівіш по шпаринах стягувалися до першої лінії шанців частини 53-ї піхотної дивізії і 307 Сибірська стрілецька бригада; на правому крилі Туркестанців ішли батальйони 3-ї гренадерської дивізії.

Командир 30-го армійського корпусу Окремої армії, гене-рал-ляйтенант Гаврилор, дістав із штабарму наказ перекиді

пути до району Свинюхи дві дивізії. Вночі було знято з позиції 320 Чембарський, 319 Бугульмінський і 318 Чорнояр-ський полк 80-ої дивізії. їх замінили латиськими стрільцями і щойно прибулими ратниками. Полки зняли вночі, та не зважаючи на це, один з полків ще звечора демонстративно посунули в протилежний бік і, тільки пройшовши верстов із 12 понад лінією, фронту, полк дістав наказа повернути назад. Полки йшли в одному напрямку, але різними шляхами. Ліворуч від маршруту 80-ої дивізії пересувалися 283-й Павлоградський і 284-й Венгрівський ' полки 71-ї дивізії. Слідком за ними йшов полк уральських козаків і 44-й пластунський.

318-й Чорноярський полк до перекиду стояв над Стохо-дом, у районі містечка Сокаль, недалеко фольварку Рудка-Мерінське. Ранком, після першого ж переходу, полк розмістили в лісі, в покинутих землянках і чотири дні навчали французькому способу наступати—хвилями; замість батальйонів у розстрільні йшли півсотні, бомбометчики, вчилися щонайшвидше різати дротяні перегороджі, знову проходили курс кидання ручних гранат. Потім знову рушили полк. Протягом трьох днів йшли лісами, прогалинами, здичавілими путівцями, посмугованими слідами гарматних колес. Клоч.-чюватий рідкий туман плив за вітром, чіпляючись за верхівки сосен, тік понад прогалинами і, мов шуліка над стервом, кружляв між вільхами, над сизою прозеленню парних багнищ. Мжичило. Люди йшли промоклі, розлючені. За три дні спинились недалеко від району наступу — в селі Великі і Малі Порек. Відпочивали, до смертної дороги готуючись, добу.

В цей час разом із штабом 80-ї Дивізії пересувалася до місця близьких боїв і окрема

козацька сотня. В сотню влили козаків третьої черги з хутора Татарського. Друга чота цілком складалася з хуторських: двоє братів безрукого Олекси Шаміля — Мартин і Прохір, колишній машиніст Мохівського парового млина Іван Олексійович, щербатий Панас Озеров, колишній хуторський отаман Маницьков, клі-шоногий, чубатий сусіда Шамилів — Євлантій Калінін, нескладно цибатий козарлюга Борщов, короткоший і ведмеж-куватий Захар Корольов, веселе осереддя всієї сотні, Гаврило Лиховидов — козак напрочуд лютого вигляду, відомий тим; що постійно і покірливо терпів побої від семи-десятирічної старої матері і жінки — баби непоказної, але вільного норову; і багато інших було в другій чоті і по інших чотах сотні. Частина козаків була за ординарців при штабі дивізії, але 2 жовтня їх заступили улани, і сотню, з наказу начдива, генерала Китченка, послали на позиції.

Ранком 3-го жовтня сотня вступила до села Малі Порек.

Звідти в той момент виступив перший батальйон 318-го Чорноярського полку. Салдати, вибігаючи з залишених, на-півзруйнованих халуп, шикувалися тут же на вулиці. Коло передньої чоти топтався смагливий молоденький хорунжий. Він чистив, виймаючи з пляшетки) шоколяду (вогкі яскраво-рожеві губи його по краях були вимашчені шоколядою), ходив вздовж колони, і захлюстана довга шинеля, з присохлим до подолу болотом, теліпалась між ніг, як овечий курдюк. Козаки ішли лівим боком вулиці. В одній з лав другої чоти, крайній з правого боку, крокував машиніст Іван Олексійович. Він пильно дивився під ноги, намагаючись переступати ковдобини калюж. Його окликнули з боку сал-датів, і він повернув голову, заковзав очима по піхотних лавах.

— Іване Олексійовичу! Друже любий!..

Відірвавшись від чоти, до нього качиною ристю біг маленький салдатисько. На бігу він відкидав назад рушницю, але ремінь злавив, і приклад німо видзвонював по казанку.

— Не пізнаєш? Забув?г

В підбіглому салдатикові, зарослому до вилиць їжастою, димчасто — сірою щетиною, Іван Олексійович ледве пізнав Валета.

— Звідкіля ти, шкалику?..

— А ось.. Служу.

— Та ти в якому полку?

— В 318-му Чорноярському. Не сподівався... не сподівався, що своїх здибаю.

Іван Олексійович, не випускаючи з кістлявої долоні маленьку брудну руку Валетову, радісно і схвильовано посміхався. Валет, поспішаючи за його великими кроками, перебивав на ристь, знизу заглядав Іванові Олексійовичу у вічі і погляд його вузько посаджених злих оченят був небувало м'який, вогкий.

— В наступ ідемо... Бачиш.

— Ми сами туди.

— Ну, як ти, Іване Олексійовичу?

— Ех, про що мова!

— От і я так. З чотирнадцятого не вилазю з шансів. Ні кутка, ні родини не було, а от за когось довелось надуватись... Кобила за ділом, а лоша так.

— Штокмана пам'ятаєш? Ягідка—наш Йосип Давидович. Він би тепер нам усе розклав. Чоловік... а? Який був... а?

— Він би розтлумачив, — в захваті закричав Валет, насва-ряючись кулачком і зморщуючи в усмішці малесеньку їжакову мордочку. — Пам'ятаю про нього. Я про нього більш

-1) Польові офіцерські сакви.

як за батька думаю. Батько мені дешево коштував... А не чути про нього? Немає чуток?

— У Сибірках він, — зідхнув Іван Олексійович.—Відсиджує.

— Як? — перепитав Валет, синичкою підскакуючи поруч з великим своїм супутником, наставляючи гострий хрящ вуха.

— Сидить у в'язниці. А може й умер тепер.

Валет якийсь час ішов мовчки, поглядаючи то назад, де шикувалася сотня, то на круте підборіддя Івана Олексійовича, на глибоку круглу ямку, саме під серединою нижньої губи.

— Прощай! — сказав він, звільняючи руку з холодних маслаків Івана Олексійовича. — Мать, не побачимось.

Той лівою рукою скинув кашкета і нахилився, обіймаючи сухенькі плечі Валетові. Вони поцілувалися міцно, прощаючись мов би назавжди, і Валет відстав. Він раптом втягнув голову в плечі так, що над сірим коміром салдатської шинелі стирчали тільки смагляво-рожеві гострі хрящі вух, пішов, горбатячись і спотикаючись на рівному.

Іван Олексійович виступив з лав, окликнув з тремтінням у голосі:

— Ей, браток, кровинко рідна! Ти ж злий був,... Пам'ятаєш? Дужий був... а?

Валет повернув постаріле від сліз обличчя, крикнув і застукав кулачком по смаглявих, ребруватих грудях, що виднілися з-під розтебнутої шинелі і подертого коміра сорочки.

— Був! Був твердий, а тепер зім'яли!..

Він ще щось кричав, та сотня повернула на другу вулицю і Валет щез з очей.

— Це ж Валет?—спитав його, ідучи позаду, Прохір Ша-міль.

— Людина це, — глухо відповів Іван Олексійович, здригаючи губами, пестячи на плечі дружиноньку-гвинтівочку.

На виході з села, на шляху сотні почали перестрівати поранених, спочатку поодинокі, потім групами в кілька чоловіка, а далі — густими юрмами. Кілька підвід до краю набиті тяжко пораненими, ледве посувалися. Тягли їх страх які миршаві шкапи; гострі хребтини їх були обіловані безперервними ударами батогів, оголяли рожеві, в червоних цятках, кістки в прилиплими де-не-де волосинками шерsti. Коні тягли чотирьохколки, хриплячи і налягаючи так, що запінені морди їх мало не торкалися грязі. Іноді котрийсь із них спинявся, немічно роздуваючи запалі гостроребрі боки, похнюпивши велику через хирлявість голову. Удар батоба силком штовхав його з місця,

і він, хитнувшись спершу на один бік, потім на другий, зривався і йшов. Чіпляючись з усіх боків за полудрабки, пленталися поруч поранені.

— Якої частини?—спитав сотенний командир, вибравши добродушніше обличчя.

— Туркестанського корпусу, третьої дивізії.

— Сьогодні поранено?

Солдат відвернувся, не відповідаючи. Сотня, звернувши з дороги, ішла до лісу, що виднівся за, півверстви. Ззаду важким піхотним кроком жвакали, вибравшись із села, сотні 318-го Чорноярського. Віддалік, на вицвілому від дощів хмарному небі, жовто-сірою непорушною плямою висів німецький прив'язаний аеростат.

— Гляньте, станичники: яка чуда висить!

— Ковбасятина.

— Він звідтіля зирить, проклятий, як військо пересувається.

— А ти гадав дурно він виперся на таку височінь.

— Ох, далеко він!

— А то близько? Гарматнем — і то, либонь, не докинеш.

У лісі козаків наздогнала перша сотня чорноярців. До вечора тулилися під вогкими соснами, за комір текло, по спинах ходив дріж; вогонь заборонили розпалювати, ба й важко було розкласти його на дощі. Вже перед смерком увели в щілину. Неглибокий, трошки вище за людський зріст, рівчак був залитий на півчверти водою. Тхнуло тванню, прілим чатинням і прісним оксамитово-м'яким запахом дощу. Козаки, загорнувши поли шинелів, сиділи навпочіпки, курили, розплітали сіру рвачку нитку розмов. Друга чота, розділивши видану перед виступом пайку махорки, кулилася на повороті, оточивши чотового урядника. Той сидів на покинутому кимсь коткові, дроту, оповідаючи про забитого минулого понеділка генерала Копиловського, в бригаді якого він служив ще за мирних часів.

Він не закінчив оповідання, бо чотовий офіцер гукнув: "До зброї" — козаки поскакували, обпікаючи пальці, жадібно докурювали цигарки. Із щілин сотня знову вилізла в сосновий потемнілий ліс. Ішли, підбадьорюючи один одного жартами. Хтось насвистував.

На невеличкій галяві натрапили довгу стьожку трупів. Вони лежали покотом, пліч-о-пліч, в різних позах, часто непристойних і страшних. Тут же походжав салдат з рушницею і протигазом привітаним до паска. Коло трупів було густо замішано вогку землю, виднілися сліди багатьох ніг, глибокі шрами на траві, залишені колесами підводи. Козаки йшли за кілька кроків повз трупи. Від них уже тік важкий солодкуватий запах мертвечини. Командир сотні спинив козаків і з чотовими офіцерами підійшов до салдата. Вони про щось говорили. Тим часом козаки, зламавши лави, посунулися ближче до трупів, здіймаючи кашкети, розглядаючи постаті забитих з тим почуттям прихованого трепетного страху і звірячої цікавості, що відчуває кожний живий до таємниці мертвого. Всі забиті були офіцери. Козаки налічили їх сорок сім чоловіка. Здебільшого це була молодь, з вигляду — від двадцяти до двадцяти п'яти років, тільки крайній праворуч, з наплічниками штабс-капітана, був літній. Над його

широко роззявленим ротом, що таїв німі відгуки останнього крику, похмуро висіли густі чорні вуса, на вибіленому смертю обличчі хмурилися в сміливому розкиді широкі брови. Дехто з забитих був у заболочених шкіряних тужурках, інші — в шинелях. На двох або трьох не було кашкетів. Козаки особливо довго дивилися на гарну і після смерті постать одного поручника. Він лежав на спині, ліва рука його була щільно притиснута до грудей, у правій, відкинутій убік, назавжди застиг держак нагана. Наган, видимо, намагалися вийняти, — жовта широка кисть руки біліла дряпаками, та, знати, міцно прикипіла криця, — не розлучитися. Білява кучерява голова його, із збитим кашкетом, наче голублячись, никла щокою до землі, а жовто-гарячі, торкнуті синявою губи, скорботно, подивно кривилися. Сусіда його праворуч лежав ницьма, на спині горбилася шинеля з одірваним хлястиком, відкриваючи дужі, напружені м'язами ноги в штанях кольору хаки і коротких хромових чоботях із скривленими набік підборами. На ньому не було кашкета, не було і верхівки черепа, чисто зрізаної уламком набоя; в порожній череповій коробці, облямованій мокрими бурульками волосся, світліла рожева вода, — дощ налив. За ним, в розстебнутій тужурці і подертій гімнастівці лежав кремезний, невисокий, без обличчя; на оголених грудях косо лежала нижня щелепа, а нижче волосся голови біліла вузька смужка чола з обпаленою, скрученою в рурочки, шкірою, всередині між щелепою і верхівкою лоба — дрібки кісток, чорно-червона рідка кашиця. Далі — недбайливо зібрані в купу шматки кінцевин, лахміття шинелі, потрощена зім'ята нога на місці голови; а ще далі — зовсім хлопчак, з пухкими губами і хлоп'ячим овалом обличчя, — по грудях різонував кулеметний струмінь, в чотирьох місцях продіравлена шинеля, з дірок стирчить обпалене клоччя.

— Цей... цей смертної години кого кликав? Матір? — за-никуючись, клацаючи зубами, спитав Іван Олексійович і, круто повернувшись, пішов, мов сліпий.

Козаки підходили квапливо, христячись і не оглядаючись. І потім довго зберігали мовчанку, пробираючись вузькими галявинами, поспішаючи втекти від спогадів про допіру бачене. Коло рясної перії порожніх, покинутих землянок, сотню спинили. Офіцери, разом з ординарцем, що прискакав з штабу Чорноярського полку, ввійшли до одної з землянок;

тоді тільки щербатий Панаско Озеров, лапаючи руку Івана Олексійовича, пошепки сказав:

— Цей хлопчик... Останній... либонь, за все життя бабу не цілував. І зарізали... це як?

— Це де ж їх так на вернули?... — втрутився Захар Ко- рольов.

— У наступ ішли... Салдат, що охороняв мертвяків, гомонів, — помовчавши, відповів Борщов.

Козаки стояли "вільно". Над лісом замикалася темрява. Вітер квапив хмари і, роздираючи їх, оголяв фіялкові вуглики далеких зірок.

Тим часом у землянці, де зібралися офіцери сотні, командир, відпустивши ординарця, розпечатав конверта, і при світлі свічного недогарка, ознайомившись із

змістом, прочитав:

"На світанку 3 жовтня, німці, вживши задушливих газів, отруїли три батальйони 256 полку і зайняли першу лінію наших шанців. Наказую вам просунутися до другої лінії шанців і, нав'язавши зв'язок із батальйоном 318 Чорноярського полку, зайняти ділянку другої лінії з тим, щоб тієї ж ночі вибити ворога з першої лінії. На правому флангу у вас будуть дві роти другого батальйону Фанагорійського полку 3 гренадерської дивізії".

Обміркувавши становище і викуривши по цигарці, офіцери вийшли. Сотня рушила.

Поки козаки відпочивали коло землянок, перший батальйон чорноярців випередив їх і підійшов до містка через Стоход, Місток обороняла сильна кулеметна застава одного з гренадерських полків. Фельдфебель вияснив командирові батальйону обставини і батальйон, перейшовши місток, розділився: дві сотні пішли праворуч, одна ліворуч, остання, з командиром батальйону, залишилася в резерві. Сотні йшли, розсипавшись розстрільнями. Рідкий ліс був покопирсаний. Салдати йшли, обережно мацаючи ґрунт ногами, іноді котрийсь падав, півголосом тихо матюкався. В крайній з правого флангу сотні, шостим від кінця ішов Валет. Після команди "приготуйсь" він поставив спуск Гвинтівки на бойовий, ішов, виставляючи її вперед, нахоплюючись і дряпаючи жалом багнета чагарник і стовбури сосон. Проз нього понад розстрільнею пройшло двоє офіцерів; вони, стримуючи голоси, розмовляли. Соковитий стиглий баритон командира сотні скаржився:

— У мене розкрилася давнішня рана. Чорти б узяти той пеньок. Розумієте, Іване Івановичу, в цій темряві я набрів на пеня і забив ногу. Наслідок — рана розкрилася, і я не можу йти, доведеться повернутися. — Баритон сотенного на хвилину замовк і, віддаляючись, залунав ще тихше. — Ви візьміть на себе командування першою півсотнею, Богданов візьме другу, а я того... слово чести, не можу. Я примушений повернутись.

У відповідь хрипко загавкав тенорок хорунжого Белікова:

— Дивно! Як тільки в бій, так у вас відкриваються старі рани.

— Я попрошу вас мовчати, пане хорунжий! — підняв на ноту сотенний голос.

— Облиште, будь ласка! Можете повертатись!

Прислухаючись до своїх і чужих кроків, Валет почув ззаду

квапливий тріск, зрозумів: сотенний іде назад. А за хвилину Беліков, переходячи з фельдфебелем на ліве крило сотні, мурмотів:

— ...Чують, пройди! Як серйозна справа, вони хворіють або в них відкриваються старі рани. А ти, новоспечений, веди півсотню... Мерзотники! Я б таких... салдати...

Голоси раптом замовкли, і Валет чув тільки вогкий хлюп власних кроків та трельчастий дзвін у вухах.

— Ей, земляче! — хтось ліворуч засипів пошепки.

— Ну?

— Ідеш?

— І-іду, — відповів Валет, падаючи, і задом сповзаючи в наліту водою вирву.

— Темно, мать... мать.. — чулося ліворуч.

Хвилину ішли, невидимі один одному і несподівано, коло-самого Валетового вуха той самий хрипкий голос проговорив:

— Підемо поруч! Не так страшно...'

Знову мовчали, переставляючи по вогкій землі набухлі чоботи. Визублений плямистий місяць раптом виплеснувся з-за гребеня хмари, кілька секунд, виблискуючи жовтою лускою, поринав, мов карась, в текучих хмарних хвилях і, вибравшись на чисте, полив униз тьмяне світло; фосфорично блиснули мокрі глиці сосон, здавалося, дужче при світлі запахла хвоя, прикріше дихнула холодом мокра земля. Валет глянув на сусіда. Той раптом спинився, мотнув головою, мов від, удару, розтулив губи:

— Диви! — видихнув він.

За три кроки від них, коло сосни, широко розчепірівши: ноги, стояв чоловік.

— Чо-ло-вік, — сказав чи тільки подумав сказати Валет.

— Хто такий?—раптом скидаючи до плеча Гвинтівку, кри-крикнув салдат, що йшов поруч з Валетом.

— Хто? Стріляю!..;'

Той, що стояв під сосною, мовчав. Голова його мов шапка соняшника, висіла, схилившись на бік.

— Він спить! — заскрипів сміхом Валет і, здригаючись* бадьорячи себе силуваним сміхом, ступив уперед:

Вони підійшли до стоячого. Валет, витягнувши ший, дивився. Товариш його доторкнувся прикладом до нерухомої сірої постаті.

— Ей, ти, пензенський! Спиш? Земляче?.. — глузливо говорив він.—Дива-а ак, ти що ж?.. Голос його обірвався.— Мертвяк! — крикнув він, відступаючи.

Валет, клацнувши зубами, відскочив і на те місце, де мить тому стояли його ноги, мов дерево підтяте, впав чоловік, що стояв під сосною. Вони перевернули його догори обличчям, і тоді тільки здогадалися, що під сосною знайшов собі останній притулок, тікаючи від смерті, котру ніс у своїх легенях, цей отруєний газами салдат одного з трьох батальйонів 256-го піхотного полку. Рослявий, широкоплечий хлопець, він лежав, вільно відкинувши голову, з обличчям, вимащеним при падінні глеюватим болотом, зі з'їденими газом, розрідженими очима; між стиснутих зубів його чорним глян-цьовитим бруском стирчав напухлий, м'ясистий язик.

— Ходімо! Ходімо, на бога! Хай він собі лежить, — шепотів товариш Валетів, смикаючи його за руку.

Вони пішли і зразу ж наскочили на другий труп отруєного. Мертві почали траплятися частіше. В кількох місцях вони лежали купками, дехто застиг сидячи навпочіпки, інші стояли рачки—наче паслися, а один, аж коло ходу сполучення, що вів до другої лінії шанців, леліав, скорчившись, засунувши в рот покусану від муки руку.

Валет і салдат, що пристав до нього,' бігцем наздогнали розстрільню, що вперед пішла, випередивши її, пішли поруч. Вони разом скочили у темну шпарину шанців, що зиг'загами уходила в темряву, розійшлися у різні боки.

— Треба понишпорити по землянках. їдло, може, лишилося,— нерішуче запропонував Валетові товариш.

— Ходім.

— Ти — праворуч, я — ліворуч. Поки наші надійдуть, ми перевіримо.

Валет, витерши сірника, ступнув у розчинені двері першої землянки, вилетів звідти, мов пружиною кинутий: у землянці хрест-на-хрест лежали два трупи. Він, безрезультатно шукаючи, проліз три землянки, штурханом розчинив двері четвертої і мало не впав від чужого металічного оклику.

— 'Wer ist das1)?

Обсипаний вогневим жаром, він мовчки відскочив назад.

— Das bist du, Otto? Weshalb bist du spät gekommen2)? — спитав німець, ступнувши з землянки і лінивим відрухом плеча поправляючи накинуту наопашки шинелю.

— 'Руки! Руки підійми! Здавайся! — хрипко крикнув Валет і присів, як на команду "до бою!".

Здивований до німоти, німець поволі витягав руки, повертався боком, замороженими очима дивлячись на гостро-блискотливе жало скерованого на нього багнета. Шинеля впала у нього з плечей, під пахвами брижився однорядний сіро-зелений сурдут, підняті великі робочі руки трусилися, і пальці рухались, наче перебираючи невидимі клявіші страху. Валет стояв, не міняючи пози, оглядаючи високу, кремезну постать німця, металеві гудзики сурдута, короткі зшиті по боках чоботи, безкозирку, одягнену трохи набакир. Потім він якось зразу змінив позу, хитнувся, мов би витрушуваний з його незграбної шинелі, видав дивний горловий звук,— чи кашель чи схлип; ступнув до німця:

— Тікай! — сказав він порожнім ламким голосом.—Тікай, німець! У мене на тебе злоби немає. Не стрілятиму.

Він притулив до стінки шанця Гвинтівку, потягся, підводячись навшпиньки, дістав праву руку німця. Впевнені рухи його підкоряли полоненого; він опустив руку, чуйно прислухаючись до дивовижних інтонацій ворожого голосу.

Валет, не вагаючись, сунув йому свою чорству, покарбовану двадцятирічною працею, руку, потиснув холодні, безвільні пальці німця і підняв долоню: на неї, маленьку й жовту, поплямовану брунатними горбками давнішніх мозолів, упали бузкові пелюстки визубленого місяця.

— Я — робітник, — говорив Валет, тремтячи від своєї усмішки, мов від остуди.—За що я тебе вбиватиму? Тікай—і він легенько штовхнув німця правою рукою в плече, показуючи на чорну в'язь лісу. — Тікай, дурний, а то наші скоро...

Німець все дивився на відкинуту руку Валета, дивився гостро напружуючись, трошки нахилившись уперед, розгадуючи за незрозумілими словами їх прихований зміст. Так тривало секунди зо дві, очі його зустрілися з очима Валета і погляд німця раптом поняла радісна усмішка. Відступивши крок назад, він широким жестом викинув уперед руки, міцно стиснув руки Валета, затряс їх, виблискуючи схвильованою усмішкою, нахилиючись і заглядаючи Валетові у вічі

— Du entlässt mich?.. O, jetzt hab ich verstanden! Du bist ein russischer Arbeiter? Social-Demokrat, wie ich? So? O! O! Das ist wie im Traum... Mein Bruder, wie kann ich vergessen? Ich finde keine Worte... Nur du bist ein wunderbarer wagender junge... Ich...3)

У скипілому потоці слів чужої мови Валет уловив одне знайоме запитливе "соціально-демократ"—і жовта долоня його злетіла, впала на груди.

— Ну так, я — соціально-демократ. Розжував, диваче? А ти тікай... Прощавай, браток. Лапу дай. Ми ж рідня, а з рідними так не прощаються.

Зворушені, чуттям зрозумівши один одного, вони руки свої злутували в ручканні, дивилися у вічі, — недавні вороги, тепер спільники—високий ставний баварець і маленький російський салдат. У лісі зацмокали кроки розстрільні, що підходила. Баварець шепнув:

— In den zukünftigen Klassenkämpfen werden wir sein in denselben Ausgängen, nichtwahr, Genosse?1)—і мов великий сірий звір скочив на бруствер.

Розстрільня підійшла. Спереду посувалася команда чеських розвідників з своїм офіцером. Вони мало не застрелили сал-дата, що разом з Валетом' нишпорив, шукаючи їжі, і тепер вилазив з землянки.

— Свій! Не бачиш!., у рот тобі, в душу!.. — перелякано скрикнув той, побачивши скероване на нього чорне вічко гвинтівочного дула.

— Свої тута, — знову проказав він, пригортаючи до грудей, мов дитину, чорний буханець хліба.

Унтер, пізнавши Валета, перескочив через шанці і добре штовхнув його в спину прикладом.

— Покалічу! Кров з носу! Ти де був?

Валет ішов, розм'який, знесилений, навіть удар не вплинув на нього як слід. Хитнувшись, він вразив унтера невластивою йому добродушною відповіддю:

— Вперед ішов. А ти не бийся.

— А ти не теліпайся, як собачий хвіст! То він відстане, то вперед піде, службу не знаєш? Перший рік чи що? — Помовчавши спитав: — Тютюнець є?

— Зім'ятий тільки.

— Всип. ' '

Унтер закурив і відійшов на край чоти.

Уже вдосвіта чехи-розвідники напорилися на німецький спостережний пост. Німці. розкололи тишу випалом. З рівними перервами дали ще два випали. Над шанцями знялася вгору червона ракета, залунали голоси, не встигнули загаснути в повітрі багрянні іскри ракети, як з боку німців почався артилерійський обстріл.

"Бум!.. Бум!.." — і, наздоганяючи перші гучні удари, ще два "Бум! Бум!"

"Кле-кле-кле-вззі-і-і-і" — завохтали все дужче набої, мов свердлом висвердлюючи повітря, із скреготом проносячись над головами салдатів першої півсотні; мить тиші — і да-

*) У майбутніх класових боях ми будемо в одних шанцях, правда, товаришу?

леко, — коло переправи через Стоход, полекшливий гук розривів—"Бах!.. Бах!.."

Розстріляна, що йшла за сорок сажнів позад чехів-розвідників, після першого ж випалу залягла. Ракета метнула червоно-криваву заграву; при світлі її Валет бачив, як салдати наче мурашки повзли між кущів і дерев, уже не гидуєчи брудною землею, а пригортаючись до неї, шукаючи захисту. Люди копошилися коло кожної баюрки, никли під кожною малесенькою згорткою земної кори, засовували голови в кожну ямку. І все ж, коли травневою зливою буйно бризнув і затопотів по лісі стрекотливий кулеметний вогонь,— не витримали: повзли назад, яко мога втягаючи голови в плечі, мов та гусінь влипали в землю, пересувалися, не згинаючи ні рук, ні ніг, плазували по-гадючому, волочучи за собою по болоті слід... Дехто зривався на ноги і біг. Лісом, осікаючи хвою, розчахуючи сосни, з гадючим шипінням зариваючись у землю, скакали і, цмокаючи, рвалися розривні кулі.

Сімнадцяти чоловіка не стало в першій півсотні, коли повернулися до другої лінії шанців. Недалеко перешикувалися козаки окремої сотні. Вони йшли правіше від першої півсотні, ішли обережно і, можливо, захопили б німців розполохом, раніш знявши вартових, та, коли на чехів-розвідників випалили — німці стривожилися на всій ділянці: Безцільно стріляючи, вбили двох козаків, одного поранили. Козаки принесли з собою пораненого і забитих, шикуючись переговорювалися:

Поховати треба своїх.

— Без нас поховать.

— Тут про живих треба думати, а мертвякам мало треба.

З штабу полку за півгодини дістали наказа: "Після артилерійської підготовки наказую батальйонові разом з окремою козацькою сотнею атакувати ворога і вибити його з першої лінії шанців".

Не яка сильна підготовка тривала до 12-ї дня. Козаки й салдати, виставивши пости, відпочивали в землянках. Ополудні пішли в атаку. Ліворуч, на головній ділянці, гуркотіла канонада, — там наступали знову.

На самому кінці правого флангу були забайкальські козаки, лівіш — Чорноярський полк з окремою козацькою сотнею, за ними — Фанагорійський гренадерський полк, далі — Чембарський, Бугульминський, 208-й піхотний, 211 піхотний, Павлоградський, Венгрівський, полки 53-ї дивізії розвивали наступ у центрі, весь лівий фланг охоплювала 2 Туркестанська стрілецька дивізія. Гуркотіло по всій ділянці, — росіяни наступали всюди.

Сотня йшла не густою розстрільною. Ліве крило її змикалося з правим чорноярців. Ледве но показався хребет брустверу, німці відкрили гураганний вогонь. Сотня перебігла без крику; залягали, випорожнювали магазинні коробки Гвинтівок і знову бігли. Остаточно лягли за п'ятдесят кроків від шанців. Стріляли, не підводячи голови. Німці викинули по всій лінії шанців рогатки з сітчастим дротом. Дві гранати, що Панаско Озеров кинув, вибухли, відскочивши від сітки. Він трохи підвівся, хотів кинути третю, але куля вийшла йому нижче лівого плеча, вийшла коло відхідника. Іван Олексійович, що лежав недалеко, бачив, як Панас дрібно засіпав ногами і затих. Убили Прохора Шаміля — брата безрукого Олекси; третім ліг колишній отаман Ма-ницьков і

зараз же підхопила куля клишоногого чубатого сусіда Шамілів — Євлантія Калініна.

З другої чоти за півгодини вибуло 8 чоловіка. Вбили оса-Еула — командира сотні, двох чотових офіцерів, і сотня без команди відповзла назад. Опинившись поза вогнем, козаки стеклися до купи, — не долічили половини людей. Відійшли і чорноярці. В першому батальйоні втрати були ще значніші, але, не зважаючи на це, з штабу полку наказ: "Атаку негайно відновити, хоч там що, вибити ворога з першої лінії шанців. Від успіху відновлення вихідного становища залежить остаточний успіх операції по всій лінії".

Сотня розсипалась ріденькою розстрільною. Пішли знову. Під руїницьким вогнем німців залягли за сто кроків від шанців. Знову почали танути кадри частин і збожеволілі люди прикипали до землі, лежали не підводячи голови, не рухаючись, обпоєні жахом смерті.

Надвечір друга півсотня чорноярців завагалася і побігла. Крик "Облягли"! донесло до козаків. Підводилися, котилися назад, ламаючи чагарник, падаючи, гублячи зброю. Вибігши на безпечне місце, Іван Олексійович упав під зламаною гар-матнем сосною, віддихався і тут побачив, що до нього підходить Гаврило Лиховидов. Ішов він, п'яно викидаючи ноги, пустивши очі, мов скажена тварина, щось хапав у повітрі рукою, другою наче змахував з обличчя невидиме павутиння. При ньому не було ні Гвинтівки, ні шаблі, над очима низько звисало пряме, мокре від поту темно-русяве волосся. Околувавши галявину, він підійшов до Івана Олексійовича. Став, устроївши косий, невловимо-пливучий погляд у землю. Ноги його в колінах дрібно тремтіли, підгиналися і Іванові Олексійовичу здавалося, що Лиховидов присідає наче для того, щоб злетіти.

— Ось... бачиш як... — почав він, намагаючись щось сказати, але по обличчі Лиховидова пішли корчі.

— Стривай! — скричав він і присів навпочіпки, розчепірюючи пальці, перелякано оглядаючись. — Слухай! Я зараз

пісню заспіваю. Прилетіла господня пташка до сови, гомо-нить:

Скажи, моя совонько, скажи, Купер'янівню:

Хто ж над тебе більший, хто ж за тебе старший?

Ось орел — пан-цісар,

Ось шуляк — майор.

Ось і лунь-осавул,

І витютені — уральці,

А голуби — отаманці,

Клинтухи — лінійці,

Шпаки — калмики

Г алки — циганки,

Сороки — шляхтянки,

Сіра качечка — піхота,

А козарки—'молдаванки...

— Чекай! — зблід Іван Олексійович. — Лиховидов, та ідо ти? Ти захорів? А?

— Не заважай! — побагровів той і, знову витягуючи блакитні губи в безглузду посмішку, тим же моторошним речитативом вів:

А козарки — молдаванки,
Дудаки — дурні,
Кваки — задираки,
Ось граки — артилерія,
Ворони — волохи,
Рибники — скрипники...

Іван Олексійович скочив:

— Ходім, ходім до своїх, а то німці заберуть нас! Чуєш?

Вириваючи руку, кваплячись, пускаючи з губ теплу слину, Лиховидов вигукував далі:

Соловейки — музики,
Ластівки — ясочки,
Чорнопуз — голопуз,
Синичка — збірщик,
Г оробець — десятник...

І, несподівано урвавши голос, заспівав потягло, хрипко. Не пісня, а вовче виття, все наростаючи, валом виповзала з його ошцреного рота. На гострих іклуватих зубах переливалася перлямутром слина. Іван Олексійович з жахом дивився в божевільно-розкосі очі недавнього товариша, на голову його, з щільно прилеглим волоссям і восковим зліпком вух. Уже з якоюсь озвіреністю Лиховидов вив:

Вигримля слава сурмою:

За Дунаєм — ми рікою.

Турк-салтана звоювали Христян повизволяли.

По горбочках ми літали,

Мов оті рої-дички.

Із бердяночок стріляли Всі донські козачки.*

— Мартине! Мартине, а йди до мене! — закричав Іван Олексійович, побачивши, що кульгає по галяві Мартин Шаміль.

Той, спираючись на гвинтівку, підійшов.

— Допоможи мені його відвести. Бачиш? — показав Іван Олексійович очима на божевільного. — Дійшов до краю. Кров до голови кинулася.

Шаміль завинув поранену ногу рукавом, відірваним бід спідньої сорочки, не дивлячись на Лиховидова, взяв його під руку з одного боку, Іван Олексійович — з другого, пішли.

По горбочках ми літали Наче тая сарана...

вже тихше скрикнув Лиховидов. Шаміль, болісно кривлячись, упрохував його:

— Кинь ти галасувати. Облиши, ради Христа., Ти — тепер одлітався в край. Покинь!

Як курей, ваші гиндички Виведемо до пера...

Божевільний виривався з рук козаків, співати не переставав і тільки інколи стискав

долонями скроні, скрипів зубами і, тремтячи одвислою щелепою, кособочив голову, обпалену гарячим подихом безумства.

- IV.
- VIII.
- XI.
- XVI.
- XX.
- ЧАСТИНА П'ЯТА
- VI.
- XI.
- XIV.
- XVIII.
- XXIII.
- XXVI.
- XXX.

1

*) Хто це?

2

) Це ти Otto? Чому ти прийшов так пізно?

3

— Ти відпускаєш мене?:... О, тепер я зрозумів! Ти російський робітник? Соціально-демократ, як і я? Так? О! О! Це мов уві сні... Брате мій, як я можу забути? Я не знахожу слів... Але ти чудовий хлопець... Я...

IV.

Верстов на сорок нижче по Стоходу ішли бої. Два' тижні не вгаваючи стугонів безперервний гарматний гук, уночі далеке фіялкове небо краяли відблиски прожекторних променів; вони сяли райдужно-тьманими блискавицями, переморгувалися, заражали невимовною тривогою тих, хто звідси спостерігав сполохи і заграви війни.

На ділянці, багnistій і дикий, розташувався 12-й козацький полк. Удень інколи стріляли на австрійців, що перебігали неглибокими шанцями, вночі, захищені болотом, спали або гуляли в карти; тільки вартові спостерігали жовтогарячі моторошні сплески світла там, де були бої, — верстов за сорок нижче по Стоході.

Якоїсь хруської морозної ночі, коли далекі відблиски особливо яскраво мережили небо, Григорій Мелехов вийшов' із землянки, ходом сполучення пробрався до лісу, що стирчав ззаду шанців сивою щетиною на чорному черепі невисокого горба, і приліг на просторій духовитій землі. В землянці було накурено, сморідно, бурий тютюновий дим бахрімча-тою скатеркою висів над столиком, за яким з восьмеро козаків різалися в карти, а в лісі, на вершку пагорба, напливає вітрець, тихий, мов від крил невидимого пролетілого птаха; невимовно сумний запах випромінюють змертвлені приморозком трави. Над лісом, потворно обстриженим гарматними, громадиться темрява, дотліває

на небі димна ватра Волосожару. Віз лежить обіч Чумацького Шляху, мов перекинутий з косо піднятим дишлем, тільки на півночі рівним блим-ливим світлом стікає Полярна зірниця.

Григорій, мружачись, дивився на неї, і від ледяного світла зірки, що, не яскраве, все ж гостро кололо очі, під віями виступали такі ж холодні сльози.

Для нього настав такий момент, коли в свідомості наростає потреба оглянутись через плече на перейдений шлях і простежити нерівні його закрути. Лежачи тут на горбі, він чомусь згадав ту ніч, коли з хутора Нижнє-Яблунівського ішов у Ягідне до Оксани: з гострим болем згадав і її. Пам'ять виліпила неясні, стерті часом безкінечно дорогі і чужі лінії обличчя. Раптом почувши, як кидається йому серце, спробував вік побачити те обличчя таким, яким бачив востаннє, скривленим від болю, з багровим слідом батога, на щоці, але пам'ять уперто підсовувала інше обличчя, трошки схилене на бік, переможно усміхнене. Ось вона повертає голову, бешкетливо й любовно, з-під низу разить поглядом вогнисто-чорних очей, щось невимовно-ласкаве, гаряче шепочуть порочно-жадібні червоні губи, і повільно відводить погляд, відвертається, на смаглявій шиї два великі пухнасті закрутки... їх так любив він цілувати колись...

Григорій здригається. Йому здається, що він на мить відчув дурно-п'яний тонкий аромат Оксаниного волосся; він, весь зігнувшись, роздуває ніздрі, та... ні! Це хвилює запах лежалого листя. Мерхне, розпливається овал Оксаниного обличчя. Григорій заплющується, кладе долоні на шаршаву шкіру землі і довго, не мигаючи, дивиться, як за поламанною сосною край неба блакитним чепурним метеликом тріпоче в непорушному льоті полярна зірниця.

Окремі уривки безладних спогадів затемняли образ Оксани. Він згадав ті тижні, що перебув на хуторі Татарському, в родині, після розриву з Оксаною; вночі жадібні, виснажливі пестоші Наталчині, що наче намагалась надолужити за свою попередню дівочу холодність; удень уважне, майже запобігливе ставлення сім'ї, шана, з якою зустрічали хуторські першого георгієвського кавалера.

Григорій скрізь, навіть у сім'ї, перехоплював бокові, зди-вовано-шанобливі погляди, — його розглядали так, мов не вірили, що він — той самий Григорій, колись свавільний веселий хлопець. З ним, як з рівнею, бесідували на майдані старі, зустрівшись, на його привітання скидали шапки, дівчата й молодіці з неприхованим захопленням розглядали браву, трошки згорблену постать у шинелі з пришпиленим на строкатій стрічечці хрестом. Він бачив, що Пантелей Прокопович явно пишався ним, крокуючи поруч до церкви або на пляц. І вся ця складна тонка отрута лестошів, шанобливості, захоплення поступовно губила, витравляла з свідомості насіння тієї правди, що посіяв був у ній Гаранжа. Прийшов з фронту Григорій один, а пішов інший. Своє, козацьке, національне, всмоктане з матернім молоком, плекане протягом усього життя, взяло гору над великою людською правдою.

— Я знав, Грицьку,—підпивши, на прощання говорив Пантелей Прокопович і, хвилюючись, гладив срібне з черню волосся:— знав давно, що з тебе гарний козак буде. Рік від народження тобі минав і за давнішнім козацьким звичаєм виніс я тебе на двір, —

пам'ятаєш, стара? — і посадовив верхи на коня. А ти, сучий сину, хап його за гриву рученятами!.. Тоді ще здогадався я, що будуть з тебе люди — і є.

Добрим козаком пішов на фронт Григорій, не мирячись у душі з безглуздям війни, він чесно зберігав свою козацьку славу...

Тисяча дев'яťсот п'ятнадцятий рік. Травень. Під селом Ольховчик по яскраво-зеленій ряднині луків наступає пішо 13-й німецький Залізний полк. Цикадами дзвенять кулемети. Важучо стрикоче станковий кулемет руської сотні, що залягла над річкою. 12-й козацький полк приймає бій. Григорій перебігає в розстрільні разом з козаками своєї сотні і, оглядаючись, бачить розтоплений диск сонця на полудневому небі і другий такий самий у річному затоні, облямованому лозою в жовтих котиках. За річкою, за тополями, ховаються коноводи, а попереду — німецька розстрільня, жовтий глянець мідяних орлів на касках. Вітер ворухить сизий полиновий димок пострілів.

Григорій, не кваплячись, стріляє, цілиться пильно і, між двома пострілами, прислухаючись до чотового, що викрикує приціл, устигає обережно зсадити вилізли на рукав його гімнастівки рябе сонечко. Потім атака... Григорій окованим прикладом валить з ніг високого німецького лейтенанта, бере в полон трьох німецьких салдатів і, стріляючи понад їх головами вгору, примушує їх ристю бігти до річки.

Під Равою-Руською, з чотою козаків у липні 1915 року відбиває козацьку батарею, що австрійці захопили були. Там же, під час бою, заходить у тил ворога, відкриває вогонь з ручного кулемета, погнавши врозтіч австрійців, що наступали.

За Баянцем у сутичці бере в полон гладкого австрійського офіцера. Мов барана кидає його поперек сідла, скаче, весь час відчуваючи запах людського калу від офіцера і тремтіння його опасистого, мокрого від страху тіла.

І особливо виразно згадав Григорій, лежачи на чорній плішині горбка, випадок, що звів його з лютим ворогом — Степаном Астаховим. Це було, коли 12-й полк зняли з фронту і кинули в Східню Прусію. Козацькі коні копи-тили акуратні німецькі лани, козаки палили німецькі оселі. Де пройшли вони, стелився рудий дим і дотлівали зуглені руїни стін і черепичні потріскані дахи. Під містом Столипиним полк ішов у наступ разом з 27-м Дінським козацьким полком. Григорій мигком бачив схудлого брата, чисто виголеного Степана і інших козаків та своїх хуторян. У бою полки зазнали поразки. Німці оточили їх, і, коли 12 сотень, одна по одній, кинулися в атаку, з метою прорвати зімкнуте вороже кільце, Григорій побачив, як Степан скочив з забитого під ним вороного коня і закрутився дзиг'ю. Григорій, пойнятий, раптовою і радісною рішучістю, насилу здержав коня, і, коли остання сотня, мало не розтоптавши Степана, промчала проз нього, підскакав до нього, гукнув:

. — Хапайся за стремено! .

Степан стиснув ремінь стремена в руці, з півверстви біг поруч Грицькового коня.

— Не скачи шибко! Не скачи ради Ісуса Христа! — благав він, засапуючись, позіхаючи роззявленим ротом.

Прорив вони щасливо проскочили. До лісу, де спішувалися, видершись, сотні, залишалося не більш як сто сажнів, але тут куля хвиснула Степана по нозі і він,

відірвавшись від стремена, впав навznak. Вітер зірвав з Григорія кашкета, кинув на очі чуба. Він відкинув волосся, оглянувся. Степан, кульгаючи, підбіг до куща, шпурнув у нього козацького кашкета, сів, похапцем стягаючи шаравари, що червоніли випусками. З-під горба перебігали ланки німецької роз-стрільні, і Григорій зрозумів: хоче Степан жити, — для того Зриває з себе козацькі шаравари, щоб удати з себе салдата, а козаків не брали тоді німці в полон... Підкоряючись серцю, Григорій крутнув коня і підскакав до куща, на ході скочивши.

— Сідай!

Не забути Григорієві короткого > помаху Степанових очей... Він допоміг йому сісти на сідло, сам біг, тримаючись за стремено, поруч облитого потом коня.

"Цьююуу... — цідила гарячий свист куля і, вилітаючи поза слух, рвала його: — юууть!"

Над головою Григорія, на крейдянім обличчі Степановім, обабіч — цей висвист "цьююуууууу, цьююуууууу", що пронизує, свердлує вуха, а позаду грюкання пострілів, мов тріск перезрілих стручків акації:

"Пук-пак! Пук-пак! Та-тах-ах-ах!"

В лісі Степан зліз з сідла, кривлячись від болю, кинув поводи, покульгав убік. Через халяву лівого чобота текла кров, і при кожному кроці, коли наступав на поранену ногу, з-під відсталої підошви бив цівкою вишнево-червоний тонкий струмок. Степан притулився до стовбура розлогого дуба, поманив Григорія пальцем.

Той підійшов.

— Повний чобіт натекло крові, — сказав Степан.

Григорій мовчав, дивився вбік.

— Грицько... як ішли ми нині в наступ... Чуєш, Григорій? — заговорив Степан, шукаючи запалими очима очі Григорієві, — як ішли, я ззаду до трьох разів на тебе стріляв... Не довів бог убити.

Вони зіткнулись оЦима. З запалих очниць нестерпно виблискував гостро виточений погляд Степанів. Він говорив, майже не розтуляючи зціплені зуби:

— Ти мене від смерті відвів... Спасибі... А за Оксану не можу простити. Душа не навертається. Ти мене не силуй, Григорій...

— Я не силую, — відповів Григорій. 4 ,

Вони розійшлися по-давньому непримиренні...

І ще... В травні полк разом з іншими частинами брусилів-ської армії, прорвав коло Луцького фронт, колобродив у запіллі, бив і сам приймав удари. Під Львовом Григорій самовільно заохотив сотню в атаку, відбив австрійську гавбичну батарею разом з прислугою. За місяць, уночі якось, плив "Через Буг по "язик". Збив з— ніг вартового, що стояв на посту, і він, здоровий кремезний німець, довго крутив на собі повислого на нім напівголого Григорія, намагався кричати і ніяк не хотів, щоб його зв'язали.

Посміхаючись, згадав Григорій цей випадок.

Хіба мало отаких днів розкидав час по полях недавніх і давнішніх боїв? Пильнував Григорій козацької честі, шукав нагоди появити безоглядну хоробрість, ризикував,

шалів, ходив переодягнений у запілля до австрійців, здіймав без крові застави, джигитував козак і почував, що розвіявся безповоротно той біль по людині, що гнітив його в перші дні війни. Загрубіло серце, зачорствіло, наче солончак за посухи і як солончак не вбирає воду, так і серце Григорія не вбирало жалю. З холодним призи́рством важив він чужим і своїм життям; тому уславився за хороброго— чотири георгієвські хрести і чотири медалі заслужив. На рідких парадах стояв коло полкового прапору, овіяного порохом димом багатьох війн; та тямив, що годі йому засміятися як колись; тямив, що запали в нього очі і гостро стирчали вилиці; тямив, що важко йому, цілуючи дитину, одверто глянути у ясні очі; тямив Григорій, яку ціну сплатив за повний бант хрестів і промування.

Він лежав на горбі, підгорнувши під бік полу шинелі, спираючись на лікоть лівої руки. Пам'ять послужливо воскрешала пережиті, і в скупі уривчасті спогади війни тонкою блакитною пасмою вплітався якийнебудь далекий випадок з дитинства. На хвилину він з любов'ю і сумом спинявся на ній думкою, потім знову переходив до недавнього. В австрійських шанцях хтось майстерно грав на мандоліну. Високі, погойдувані вітром звуки спішили звідти, перебираючись через Стоход, легко дріботіли над землею, багато разів политі людською кров'ю. В зеніті яскравіше полум'яніли зорі, тужавіла темрява, вже горбатився над болотом співнічний туман. Григорій викурив дві цигарки уряд, з грубуватою ласкою погладив ремінь Гвинтівки, спираючись на пальці лівої руки, підвівся з гостинної землі, побрів до шанців.

У землянці все ще гуляли в карти. Григорій упав на піл, хотів ще блукати в спогадах виходженими, зарослими давниною стежками, але сон оп'янив його; він заснув у тій незручній позі, якої прибрав лежачи, і уві сні бачив безкрайній, випалений суховієм степ, рожевато-фіялкові хаші безсмертника, між чубатим бузковим чебрецем сліди некованих кінських копит... Степ був пустельний, жахливо тихий. Він, Григорій, ішов твердим супісним ґрунтом, але кроків своїх, не чув і від цього обгортав страх. Прокинувшись і підвівши голову з косими рубцями на щоках від незручного сну, Григорій довго жував губами, мов кінь, що на хвилину відчув і втратив незвичайний аромат якоїсь травиці. Потім спав, не прокидаючись, без снів.

Другого дня Григорій устав з якоюсь незрозумілою млой-ливою тугою.

— Ти чого пісний нині? Станиця приснилася? — спитав його Чубатий.

— Угадав. Степ приснився. Так занудило коло серця... Дома побував би. Остогидла царська служба...

Чубатий поблажливо посміювався. Він жив увесь час в одній землянці з Григорієм, ставився до нього з тою повагою, яку сильний звір навіває сильному; з часу першої сварки, в 1914 році, в них не було сутичок, і вплив Чубатого виразно позначався на вдачі й психіці Григорія. Світогляд Чубатого сильно змінила війна. Він туго, але неухильно котився до заперечення війни, подовгу говорив про зрадників-генералів і німців, що засіли в царському палаці. Раз якось прохопився фразою: "Добра не сподівайся, коли сама цариця німецької крові. Нагідного часу вона нас за один чох може продати"... Якось Григорій висловив суть гаранжівської науки, але Чубатий

поставився до нього негативно.

— Пісня гарна, та голос хрипкуватий, — говорив він, глузливо посміхаючись, ляскаючи себе по сизій лисині. — Про це Михась Кошовий, як півень з тину, виспівує. Пуття немає від цих революцій, балощі самі. Ти Зрозумій те, що нам, козакам, потрібна своя влада, а не інша. Нам треба твердого-царя, от як Микола Миколайович, а з мужиками нам не по дорозі — шорник свитнику не товариш. Мужики землю прагнуть відтягати, робітник .платню собі бажає збільшити,— а нам чого дадуть? Землі у нас — ого! А чого ще треба? Ото ж бо й є, що ніщо твоє. Царисько в нас нікудишній,— нічого гріха таїти. Татусь їхній був твердіш, а цей достукається, що зашумує, як п'ятого року, революція і піде все шкереберть. Це ковінька, та не на нашу руку. Як, крий боже, проженуть царя, то й до нас доберуться. Тут стару злобу прикинуть, а тут землі наші почнуть мужикам нарізати. На задні колеса оглядайся!

— Ти завсіди одним боком думаєш, — супився Григорій.

— Пусте говориш. Ти молодий ще, необ'їжджений. А ось почекай, умилять тебе дужче, тоді пізнаєш, на чий ділянці правда.

На цьому звичайно розмови кінчалися. Григорій замовкав, а Чубатий намагався заговорити про щось стороннє.

Цього дня випадок втягнув Григорія в неприємну історію. Опівдні, як завжди, по той бік пагорка зупинилася польова кухня. До неї, ходами сполучення, випереджаючи один одного, заспішилися козаки. Для третьої чоти по їжу ходив Михась Кошовий. На довгій палиці він приніс низку паруючих казанів і ледве увійшов до землянки, крикнув:

— Так неможна, братця! Що ж це, хіба ми собаки?

— Ти про що? — спитав Чубатий.

— Стервом нас годують! — обурено гукнув Кошовий.

Він кивком відкинув назад золотистого чуба, схожого на заплетене ґроно дикого хмелю, і, ставлячи на піл казанки, косячись на Чубатого, запропонував:

— Понюхай, чим борщ смердить.

Чубатий, нахилившись над своїм казанком, ворухив ніздрями, кривився і, мимоволі наслідуючи його, так же рухав ніздрями, морщив тьмяне обличчя Кошовий.

— Вонюче м'ясо, — вирішив Чубатий.

Він— гидливо відсунув казанок, глянув на Григорія. Той ривком підвівся з полу, згорбатив і без того вислий ніс над борщем, і лінивим рухом ноги збив передній казанок на землю.

— Нащо так? — нерішуче промовив Чубатий.

— А ти не бачиш — нащо? Глянь; хіба ти підсліпий? Це що? — показав Григорій на каламутну рідоту, що розлазилась під ногами.

— О-о-о-о!.. Черви!.. Ненька старенька... А я й не бачив!.. Оце обід. Це не борщ, а локша... Замість потрухів — з хробаками.

На підлозі, коло сукрувато-червоного шматка м'яса, на кружальцях скалин лежали, мляво розпластавшись, виварені, білі пухло-колінчасті черви.

— Один, другий, третій, четвертий... — чомусь пошепки рахував Кошовий.

З хвилину мовчали. Григорій плював крізь зуби. Кошовий видобув шаблю, сказав:

— Зараз заарештуємо цей борщ і—до сотенного.

— Во-о! Діло! — схвалив Чубатий.

Він заметушився, відгвинчуючи багнета, казав: ,

— Ми гнатимемо борщ, а ти, Грицьку, маєш слідом іти. Сотенному відрапортуєш.

На багнеті Чубатий і Михась Кошовий несли повний казанок борщу, шаблі держали наголо. Позаду ішов Григорій, а за ним суцільною сіро-зеленою хвилею сунули зигзагами шанців, вибігши з землянок, козаки.

— Що таке?

— Тривога?

— Мб',— про мир що?

— Якого там... мира тобі закортіло, а сухаря не хо?

— Борщ червивий заарештували! '

Коло офіцерської землянки Чубатий з Кошовим зупинилися, Григорій, пригинаючись, придержуючи лівою рукою шапку, ступнув "до лисячої нори".

— Не навалюйся! — злісно вищирився Чубатий, оглядаючись на козака, що штовхнув його.

Сотенний командир вийшов, застібаючи шинелю, здивовано і трохи стривожено оглядаючись на Григорія, що виходив з землянки останній.

— У чім річ, братці? — заковзав командир очима по головах козаків.

Григорій зайшов наперед, відповів серед загальної тиші:

— Заарештованого пригнали.

— Якого заарештованого?

— А ось... — показав Григорій на казанок борщу, що стояв коло ніг Чубатого. — Ось заарештований... Понюхайте, чим ваших козаків годують.

У нього нерівним трикутником заломалася брова і, дрібна потремтівши, виправилася Сотенний допитливо стежив за виразом Григорієвого обличчя, суплячись перевів погляд на казанок.

— Падлом почали годувати! — запалисто вигукнув Михась Кошовий.

— Каптьора змінити!

— Гадюка! Мать його...

— Зажерся, диявол!

. — Він з волячих нирок борщ наминає...

— А тут з червою! — підхоплювали ближні.

Сотенний заждав, поки, нишкнучи, затих гук голосів, сказав гостро:

— Тих-ше! Мовчати тепер! Усе сказано. Каптенармуса сьогодні ж зміню. Призначу комісію, щоб обслідувати його діяльність. Коли недобре м'ясо...

— До суду його! — гуркотнуло ззаду.

Голос сотенного захльоснув новий вал вигуків.

Каптенармуса змінити довелося в дорозі. За кілька годин

після того, як, забунтувавшись, козаки заарештували й пригнали до сотенного борщ, штаб 12 полку дістав наказа знятися з позиції і за доданим до наказу маршрутом, походно посуватися до Румунії. Вночі к'озаків заступили сибірські стрільці. В містечку Ринвичі полк розібрав коні і ранком, форсованим маршем пішов до Румунії.

На допомогу румунам, що зазнавали поразки за поразкою, перекидали великі військові з'єднання. Це видно було вже з того, що першого ж дня походу квартир'єри, вислані надвечір до села, де за маршрутним розкладом показано було ночівлю, повернулися ні з чим. Село було до краю набите піхотою та артилерією, що теж пересувалися до румунського кордону. Полк примушений був пройти зайві вісім верстов, щоб дістати кватири.

Ішли 17-ть день. Захарчовані коні охляли. В зруйнованій війною прифронтовій смузі не було паші; мешканці або втекли всередину Росії, або ховалися по лісах; розкриті халупи похмуро чорніли голими стінами, рідко на збезлюділій вулиці зустрічали козаки похмурого наляканого мешканця, та й той, забачивши озброєних, поспішав сховатися. Козаки, розбиті безперервним походом, намерзшиися, злі за себе, за коней, за все, що доводилося терпіти, розкривали солом'яні дахи будівель; по селах, що зацілили від розгрому, не соромилися красти мізерну пашу, і ніякими загрозами командного складу не можна було втримати їх від сваволі і крадіжу.

Уже недалеко від Румзшської території, в якомусь заможному селі, Чубатий примудривсь викрасти з комори з мірку ячменю. Хазяїн спіймав його з краденим, але Чубатий побив смирного старого басарабця, а ячмінь поніс таки до коня. Чотовий офіцер застав його коло конов'язі. Чубатий навісив шаньку коневі, обгладжуючи тремтячими руками його запалі маслакуваті боки, мов людині заглядав йому в очі.

— Урюпін! Віддай ячмінь, сучий сину. — Тебе ж, поганцю, розстріляють за це!..

Чубатий кинув на офіцера димучий косий погляд і, хряпнувши під ноги шапку, вперше за час свого пробування в полку скипів несамовитим криком:

— Судіть! Розстріляйте! Вбийте мене тут, а ячмінь не віддам!.. Що, мій кінь з голоду має здихати? Га? Не віддам ячмінь, зернини жодної не дам.

Він хапався то за голову, то за шапку, то за гриву коня,, що жадібно жував...

Офіцер постояв мовчки, подивився на потворно оголені кінські костреці і, кивнувши головою, сказав:

— Що ж ти гарячому даєш зерно?

В голосі його виразно прохоплювалося збентеження.

— Ні, він прохолов уже, — майже пошепки відповів Чубатий, збираючи на долоню випале з шаньки зерно і знову зсипаючи його туди ж.

На початку листопада полк був уже на позиціях. Над Трансильванськими горами вилися вітри, по міжгір'ях купчився морозний туман, міцно пахли соснові ліси, запалені приморозками і на першому хрушкому снігові в горах частіше впадали в очі людям сліди звірів: вовки, лосі, дикі кози, сполохнуті війною, покинувши дикі урочища, подавалися в глиб країни.

7 листопада 12-й полк штурмував висоти "320". Напередодні шанці займали

австрійці, а в день штурму ранком заступили їх саксонці, допіру перекинуті з французького фронту. Козаки пішо посувалися кам'янистими, злегка запорошеними снігом схилами. З-під ніг осипалися мерзлі окрушини каміння, курилася сніжна курява. Григорій ішов поруч Чубатого і винувато, як ніколи сором'язливо посміхаючись, говорив йому:

— Я щось нині торопію... Наче вперше іду наступати.

— Та ну?.. — дивувався Чубатий.

Він ніс свою обтерхану Гвинтівку, держачи її за ремінь, обсмоктував з вусів ледяні бурульки. . і.

Козаки посувалися під гору нерівними розстрільнями, ішли без пострілу. Гребні ворожих шансів загрожували мовчанкою. Там, за вибоєм, у німців, ляйтенант-саксонець, з червоним від вітру обличчям і облупленим носом, відкидуючись усім корпусом назад, посміхаючись кричав задикувато до салдатів:

— Kameraden! Wir haben die Blaumäntel oft genug gedroschen! Da wollen wir's auch diesen einpfeffern, was est heisst mit uns'n Hühnchen zu rupfen! Ausharren! Schiesst noch nicht J)1

*) Друзі, ми не раз били синьошинельників! Покажемо ж і цим, як мати, з. нами справу. Більш витривалости! покищо не стріляйте!

Ішли в штурм козацькі сотні. Сипалася з-під ніг крихка кам'яниста порода. Підтикаючи краї поруділого башлика, Григорій нервово посміхався. Запалі щоки його, засіяні чорною стернею давно неголеної бороди, і вислий ніс, полискували жовтою синявою, з-під намерзлих брів тьмяно, мов зернинки антрациту, світилися очі. Звичайний спокій покинув його. Сьогодні, як ніколи, було йому страшно за себе, за людей. Хотілося кинутись на землю і плакати, і, як матері, скаржитись їй дитячою мовою. Ламаючи в собі кляте почуття, що раптом йому вернулося, пересилуючи сльози, він говорив Чубатому і мружив непевний погляд свій на сивий, притрушений сніжком гребінь, шансів.

— Мовчать. Підпускають ближче. А я боюсь, і Не соромно мені... Що коли зараз повернутись і — назад?

— Чого ти галдикаєш нині? — роздратовано допитувався Чубатий. — Тут, голубе, як у картярській грі: не віриш собі — голову утнуть. Ти на виду пожовтів, Грицьку. Ти або хорий, або... кокнуть нині тебе. Диви! Бачив?

Над шанцями на мить випростався на весь зріст і знову впав німець у короткій шинелі і гостроверхій касці.

Ліворуч Григорія гарний світловусий козак Еланської станиці ідучи то скидав з правої руки рукавичку, то одягав знову. Він раз-у-раз повторював цей рух, квапливо крокуючи, важко згинаючи ноги в колінах і перебільшено голосно покашлюючи. "Наче один уночі йде... силоміць кашляє, — веселить себе", — подумав про нього Григорій. За ним виднілася ластата щока урядника Максаєва, далі виступав Омелян Грошов, твердо виставивши гвинтівку з завернутим на бік ?жалом багнета. Григорій згадав, що Омелян кілька днів тому на поході вкрав у румуна лантух кукурудзи, зламавши оцим багнетом

колодку на комірчині. Майже поруч з Максаєвим ішов Кошовий Михась. Він пожадливо кури́в, часто ськався, витираючи пальці об верхній бік лівої поли шинелі.

— Пити хочу, — говорив Максаєв.

— Мені, Омеляне, чоботи муляють. Не підйду, через них, — скаржився Михась Кошовий.

Грошов перепиняв його злісно:

— Не про чоботи тут мова! Держись, зараз з кулемету німець шмагне.

Після першого ж випалу, збитий з ніг кулею, Григорій, охнувши, впав. Він хотів, було, завинути поранену руку, потягнувся до ладівниці, де лежав бинт, та відчуття гарячої крові, що швидко плюскотіла від ліктя в середині рукава, знесило його. Він ліг ницьма, і, ховаючи під камінь обважнілу голову, лизнув зразу пересохлим язиком пухнастий закруток снігу. Він йсадібно хапав тремтячими губами розсипчастий сніжний порошок, з небувалим страхом і дрожем, прислухаючись до сухого і гострого поляскування куль і до всеосяжного гуркотіння пострілів. Підвівши голову, він побачив, як козаки його сотні бігли з гори, ковзаючись, падаючи, безцільно стріляючи назад і вгору. Нічим нез'ясовний страх поставив його на ноги і також примусив бігти вниз, туди, до гострозубчастої лямки соснового лісу, звідки полк розвивав наступ. Григорій випередив Грошова Омеляна, що тяг за собою пораненого чотового офіцера. Грошов бігцем зводив його крутим охилом; сотник п'яно плував ногами і, інколи припадаючи до плеча Грошова, блював чорними гальками крові. Сотні лявиною котилися до лісу. На сірих схилах залишалися сірі грудочки забитих; поранені, яких не встигли захопити, злазили сами. Услід гаряче мочили їх кулемети.

"У-у-ка-ка-ка-ка!.." — рвався клоччям суцільний потік пострілів.

Григорій, спираючись на руку Михася Кошового, входив у ліс. На пологішій галявині край лісу рикашетили кулі. На лівому флянзі у німців дрібно стукотів кулемет. Здавалось, наче по першому ламкому льоду скаче, видзвонюючи, камінь, кинутий дужою рукою.

"У-у-у-ка-ка-ка-ка-ка!.."

— Всипали нам! — мов би радіючи, вигукнув Чубатий.

Притулившись до рудого живота сосни, він ліниво пострілював на німців, що перебігали понад шанцями.

— Дурнів учити треба! Вчити! — видаючи у Григорія руку, задихаючись, кричав Кошовий.

— Сука на́рід! Гірше! Кров'ю весь зійде, тоді зрозуміє, за що йому на голові кіл тешуть!

— Ти до чого це? — примружився Чубатий.

— Розумний сам розуміє, а дурневі... Дурневі що? Йому силоміць не втокмаєш.

— Ти про присягу пам'ятаєш? Ти присягав, чи ні? — прив'язувався Чубатий.

Кошовий, не відповідаючи, припав навколішки, тремтячими руками згрібав з землі сніг, ковтав його пожадливо, дрібно тремтячи, кашляючи.

V.

Обіч хутора Татарського, на небі, зморщеному сивими хмарними брижами, кодувало осіннє сонце. Там, угорі тихий вітрець тільки злегка поштовхував хмари, сплавляючи їх на захід, а над хутором, над темно-зеленою рівниною Дону, над голими лісами, буяв він міцними струмками, згинав верхів'я верб і тополь, спущував Дін, гнав вулицями табуни рудого листя. На Христониному гармані скуйовджилася погано вивершена скирта пшеничної соломи, вітер, вгризаючись, підбив їй вершок, звалив тонку жердину і враз, підхопивши золотий оберемок соломи, мов на навильнику, поніс його понад двором, закрутив над вулицею і, щедро посипавши порожню дорогу, кинув ошетинений ворох на дах Степана Астахова куреня. Христонина жінка, простоволоса, вискочила на двір, затискаючи колінками спідницю, подивилася, як вітер*хазяйнує на гармані, і знову пішла до сіней

Третій рік війни помітно відбивався на хазяйстві хутора. Двори, де не залишилося козаків, ширилися розкритими повітками, ветхими обороми, руїна залишала на них свої непоказні сліди. Христонина жінка господарювала з дев'ятирічним синком; Оникієва баба зовсім не господарювала, а на становищі жалмерки буди, всяко доглядала себе: 'рум'янилася, наводила красу і, як бракувало дорослих козаків, приймала хлопчаків років на 14 і більш, про що красномовно свідчили свого часу густо вимашчені дьогтем дощаті ворота, що й досі ще зберігали бурі, виказливі сліди. Курінь Степана Астахова порожнював, вікна, відходивши, забив хазяїн дошками, дах подекуди завалився, заріс лопушаггни-ком, на дверях ржавіла колодка, а в розчинені ворота обори, непролазно порослі бур'яном і лободою, повсякчас заходила поблудна . худоба, шукаючи притулку від спеки або негоди. У Томіліна Івана падала на вулицю стіна хати, підтримував її закопаний у землю присішок — видно, металася на хвацькім артилеристові доля за ті німецькі й російські хатки, які зруйнував він, як наводник, ставлячи на приціл і на удар.

І так по всіх вулицях і завулках хутора. На нижньому кутку тільки двір. Пантелея Прокоповича мав путній вигляд: справний, цілий, та й то не всюди. На даху комори попадали від староста бляшані півні, скособочилася комора, деяку негосподарність могло помітити досвідчене око. Не до всього прикладав руки старий; засів зменшувався, а про інше й говорити годі; тільки родина Мелехівська не зменшилася; на місце Петра й Григорія, що тягалися по фронтах, на початку осені породила торік Наталка близнята. Ухитрилася догодити старим, породивши хлопчика й дівчинку. Вагітність Наталка переносила болісно, іноді вона цілі дні не могла ходити через тяжкі болі в ногах, рухалася, тягнучи ногу, кривлячись, але біль переносила твердо, — на смаглявому, змарнілому і щасливому обличчі ніколи він не відбивався. Хвилинами, коли особливо корчило ноги, на скронях у неї бісером проступав піт; тільки з цього здогадувалася Іллівна; хитаючи головою, лаялася:

— Ляж ти, окаяна! Що ти себе мордуєш?

Ясного вересневого дня— Наталка, відчувши наближення пологів, вийшла на вулицю.

— Ти куда це?—'Спитала свекруха.

— До займища. Навідаю корови.

Наталка квапливо вийшла за хутір, оглядаючись, стогнучи, придержуючи руками низ живота, залізла в густі хащі дикого терену і лягла. Вже смеркло, коли вона задвірками пробралася додому. В полотняній завісці принесла близнят.

— Горленько моя! Проклята! Що ж ти це? Деж ти була?— заголосила Іллівна.

— Я від сорому пішла... Тата не сміла... Я чиста, матусю, і їх викупала... Візьміть... — полотніючи, виправдувалася Наталка.

Докійка кинулася по бабу-повитуху. Дарка метушилася, застилаючи решето, а Іллівна, сміючись і плачучи, вигукувала:

— Дарко! Кинь ти решето! Кошенята вони, чи що, що ти їх в решето! Господи, та двоє їх! Ой, господи, хлопчик один!.. Наталонько!.. Та постелить їй!..

Пантелей Прокопович, почувши на дворі про те, що невістка розродилася близнятами, спочатку руками розвів, потім зрадуваний, посіпавши бороду, заплакав, і ні сіло, ні впало — нагримав на бабу-повитуху:

— Брешеш, парастаснице, — кивав він перед носом старої кігтястим пальцем. — Брешеш. Ще не зараз переведеться Мелехівська порода. Козака з дівкою подарувала невістка. Он невістка, так невістка. Господи боже ж мій. Та за таку милість чим то я їй, сердешній, відквитаю?

Врожайний був той рік: корова отелилася двійнятами, на Михайла так само вівці окотилися, кози... Пантелей Прокопович, дивуючись з такого випадку, сам собі розмірковував:

"Щасливий нині рік, накладистий. Кругом двоїться. Тепер приплоду у нас... Ого-го".

Наталка годувала дітей груддю до року. У вересні відлучила їх, але не оклигла до пізньої осені; на змарнілому обличчі молочно виблискували зуби та теплим парним блиском світилися очі, що від худости видавалися надмірно великими. Все життя вкладала в дітей, стала неуважніша до себе, весь час, вільний від роботи в господі, витрачала на них; мила, прала, плела, цірувала і часто, примостившись боком на ліжку, звівши ноги, брала з колиски близнят і, порухом плечей звільняючи з просторої сорочки туго налиті великі біложовті, як дині, перса, годувала зразу обох.

— Вони тебе і так виссали всю. Часто надто годуєш,— ляпала Іллівна по гладеньких, брижених ноженятках онуків.

— Годуй. Не шкодуй молока. Тобі його не на кисляк збирати, — з ревнивою грубоватістю втручався Пантелей Прокопович.

Цими роками йшло життя на збуття — мов повінь на Доні. Нудні томилися дні і, чергуючись, минали непомітно, в повсякчасній з етушні, в роботі, потребах, маленьких радощах і великій безнастанній тривозі за тих, хто був на війні. Від Петра і Григорія приходили з дієвої армії час від часу листи в конвертах, замусолених та поплямованих поштовими штемпелями. Останній лист від Григорія побував у чийхсь руках: половину листа було акуратно затушовано фіалковим атраментом, а на берегах сірого паперу стояв незрозумілий атраментований значок. Петро писав частіш за Григорія і в листах, адресованих Дарці, погрожував і просив кинути балощі, — видно, чутки про вільне життя жінчине доходили й до нього. Григорій разом з листами пересилав додому гроші

— утримання і "хрестові", обіцяв у відпустку прийти, та щось не йшов. Шляхи братів розтікалися: гнула Григорія війна, висмоктувала з обличчя рум'янець, фарбувала його жовтою жовчу, не сподівався кінця війни діждатися, а Петро швидко і рівно ішов угору, дістав під осінь 1916 року вахмістра, заробив, підлабузнюючись до командира сотні, два хрести і вже закидав у листах про те, що клопочеться тим, щоб послали його підучитися до офіцерської школи. Влітку з Оникієм, що приходив у відпустку, прислав додому німецьку каску, шинелю і свою фотографічну картку. З сірого шматка кортону самовдово- лено дивилося постаріле обличчя його, стирчали закручені біласті вуса, під кирпатим носом знайомою усмішкою ширились тверді губи. Саме життя посміхалося до Петра, а війна тішила, бо відкривала перспективи надзвичайні: чи то ж йому, звичайному козакові, що змалечка крутив хвости волам, думати було про офіцерство та всяке привілля? А ось спалахнула війна, — і в заграві її виразно завиднілося майбутнє привільне життя... З одного тільки боку мало Петрове життя неприглядну визублину: ширилися по хуторі погані про жінку чутки. Степан Астахов був у відпустці восени цього року і, повернувшись до полку, вихвалявся перед цілою сотнею, що гарно пожив він з Петровою жал-меркою. Не вірив Петро, слухаючи оповідання товаришів, темніючи на виду, посміхався, казав:

— Бреше Стецько! Це він за Грицька мені дозволяє.

Та одного разу, чи випадково, чи навмисне, виходячи з шанцевої землянки, упустив Степан вишивану хусточку; слідом за ним ішов Петро, підняв мережану майстерно розшиту хустку і пізнав у ній жінчине рукоділля. Знову в калмицький вузлик зав'язалася злоба між Петром і Степаном. Нагоди чекав Петро, смерть чигала на Степана, — г— лежати б йому на березі Двіни з Петровою зазначкою на черепі. Та незабаром так сталося, що пішов Степан охотником здій-

мати німецьку заставу і не повернувся. Оповідали козаки, що ходили з ним, ніби почув німецький вартовий, що ріжуть вони дротяні перегороджі, кинув Гранату; встигли козаки продертись до нього, кулаком збив з ніг Степан німця-вартового, а підвартовий вистрелив на нього, і впав Степан. Козаки закололи підвартового, непритомного німця, збитого Степановою олив'янкою уволокли, а Степана підняли було, хотіли взяти з собою, та важкий був козак, — довелося кинути. Блавав поранений Степан: "Братця! Не дайте загинути! Товариші! що ж ви мене кидаєте?..", та бризкнув тут по дроті кулеметний струмінь, і поповзли геть козаки. "Станичники! Братця!" — кричав услід Степан, та де вже там, — своя сорочка, а не чужа до тіла липне. Після того, як почув Петро про Степана, полегшало, наче болячку ховрачим лоєм помастили, а все ж поклав: "Піду у відпустку, кров з Дарки вийму. Я не Степан, так не подарую..." — подумав було вбити її, та зразу ж відкинув цю думку: "Убий гадюку, а через неї все життя переведеться. У в'язниці згниєш, всі труди пропадуть, всього позбудешся...". Просто вирішив побити, але так, щоб на все життя відбило в баби охоту хвостом тріпати: "Око виб'ю їй, гадюці, — чорт на неї тоді позаздриться". Так вигадував Петро, відсиджуючись у шанцях, недалеко від крутоглиня-стого берега Двіни. і

М'яла дерева і трави осінь, палили їх приморозки, холонула земля, чорніли,

довшаючи, осінні ночі. В шанцях відбували наряди, стріляли на ворога, лаялися з вахмістрами за теплий одяг, надголодь їли, та ніхто не спускав з думки далеку від неласкавої польської землі Донщину.

А Дарка Мелехова цієї осені надолужувала за все голодне, безмужнє життя. Першого дня Покрови Пантелей Прокопович прокинувся, як і завжди, раніш за всіх, вийшов на двір і за голову вхопився: ворота, скинуті з завіс чиймись бешкетними руками й віднесені на середину вулиці, лежали посеред дороги. Це була ганьба. Ворота старий зараз же поставив на місце, а-після сніданку покликав Дарку до літньої кухні. Про що він з нею говорив — невідомо, але Докійка бачила, як за кілька хвилин Дарка вискочила з . кухні із збитою на плечі хусткою, розкуйовджена і в сльозах. Проходячи проз Докійку, вона кулилася, круті чорні дуги брів тремтіли на її заплаканому і злому обличчі.

— Почекай, проклятий!.. Я тобі пригадаю! — цідила вона крізь напухлі губи.

Кофтка її на спині була подерта, видно було на білому тілі багрово-синій свіжий синяк. Дарка, майнувши подолом, збігла на ґанок куреня, зникла в сінях, а з кухні прокульгав Пантелей Прокопович злий, як чорт. Він походя складав учетверо нові ремінні віжки. Докійка почула хрипкуватий батьків голос:

— ...Тобі, сучці, не так треба б усипати!.. Шльондра!..

Лад у курені був запроваджений. Кілька днів Дарка ходила тихцем, увечорі раніш за всіх лягала спати, на співчутливі погляди Наталчині холодно посміхалася, поводила плечем і бровою: "Нічого, мовляв, побачимо", а на четвертий день і сталося те, про що знали тільки Дарка та Пантелей Прокопович. Дарка потім переможно посміхалася, а старий цілий тиждень ходив збентежений, зніяковілий, наче по шкоді кіт; старий він не сказав про оказію і навіть на сповіді приховав від о. Вісаріона і випадок цей і гріховні свої думки після нього.

Було так. Невдовзі після Покрови Пантелей Прокопович, повіривши в остаточне виправлення Дарки, казав Іллівні:

— Ти Дарку не жалуй. Хай більше роботи несе. За ділом ніколи буде блудити, а то вона — гладка кобила... В неї самі грища та вулиця на думці.

З цією метою він примусив Дарку вичистити гарман, прибрати на задвірках купу старих дров, разом з нею чистив клуню.

Уже надвечір надумали перенести віялку з-під повітки до клуні, покликав невістку:

— Дарко!

— Чого, тату? — обізвалася та з клуні.

— А йди лишень, віялку перенесемо.

Поправляючи хустку, обтрушуючись від полови, що насипалася за комір кофти, Дарка вийшла з дверей клуні і через гарматні ворітця пішла до повітки. Пантелей Прокопович, одягнений у ватяний буденний сурдут, і подерті шаравари, кульгав поперед неї. На дворі було порожньо. Докійка з матір'ю пряли осіннього чесання вовну. Наталка ставила на завтра тісто. За хутором червоно догорала зоря, дзвонили до вечірні. В прозорому небі, в zenіті стояла малинова непорушна хмарка, 'за Доном на

голому гіллі сивуватих тополь, мов чорне горіле клоччя, висіли граки. В ламкій порожньо-лункій тиші вечора був чіткий і вивірено-суворий кожний звук. З обори тік тягучий запах теплого иною та сіна. Пантелей Прокопович, покрехтуючи, вніс з Даркою до клуні вилинялу рудо-червону віялку, поставив її в кутку, зсунув граблями розсипану з вороха полову і налагодився виходити геть.

— Тату! — низьким, з пришептом, голосом окликнула його Дарка.

Він ступнув за віялку, нічого не підозріючи, спитав:

— Чого тут?

Дарка в розстібнутій кофті стояла обличчям до нього, закинувши за голову руки, поправляла волосся. На неї крізь шпарину в сутіні клуні падав кров'яний західний промінь.

— Тут он, тату, щось. Підійди но, глянь, — говорила вона, перегинаючись на бік і злодійськи, з-за плеча свекра, поглядаючи на розчинені двері. Старий підійшов до неї щільно. Дарка раптом скинула руки і, обхопивши свекрову шию, схрестивши пальці, задкувала, тягнучи його за собою, шепочучи:

— Ось тут, тату... Тут... М'яко...

— Ти чого?>-перелякано питав Пантелей Прокопович.

Крутячи головою, він спробував звільнити шию з Дарчи-

них рук, але вона притягувала його голову до свого обличчя все дужче, дихала в бороду йому гарячим ротом, сміючись, щось шепочучи:

— Пусти, стерво! — рванувся старий і близько відчув тугий живіт невістчин. —

Вона, притулившись до нього, впала на спину, повалила його на себе.

— Чорт! Здурила!.. Мать твою!.. Пусти!

— Не хочеш? — задихаючись, спитала Дарка, і, розтиснувши руки, штовхнула свекра в груди. — Не хочеш?.. А, мо' не можеш? Так ти мене не суди!.. Такенько.

Скочивши на рівні ноги, вона квапливо обсмикнула спідницю, обмела із спини остюки і увіч викрикнула ошалілому Пантелееві Прокоповичу:

— Ти за що мене недавно побив? Що ж, хіба я стара?

Ти молодий не такий був? Чоловіка — його он рік немає!.. А мені, що ж, з псом, чи що? Дулю тобі, кульгавий! Ось на, викуси! і

Дарка зробила соромницький рух і, граючи бровами, пішла до дверей. Коло дверей вона ще раз уважно оглянула себе, стряхнула з кофти і хустки порошок, сказала, не дивлячись на свекра:

— Мені без цього неможна... Мені козак потрібний, а не хочеш — я найду собі, а ти примовч!

Вона вихилястою швидкою ходою пішла до гарманних ворітець, зникла, не оглянувшись, а Пантелей Прокопович усе стояв коло рудого боку віялки, жував бороду і нерозу-міло і винувато оглядав клуню і кінці своїх латаних чирі-ків: "Невже на її боці правда? Може мені треба б було з нею гріх прийняти?" — приголомшений усім, що сталося, розгублено думав він у ту мить.

VI.

У листопаді притисли морози. Ранній перепадав сніжок. На завороті проти верхнього кутка хутора Татарського став

Дін. Крихким сизим льодом перебирались поодинокі пішоходці на той бік, а нижче самі лиш окрайки взялися пухирчастим голим льодком, на середині брижилосся стрем'я/змикалися і трясли сивими вихрами зелені вали. На ямі, проти Чорного яру, в дрімках, на одинадцятисажневій глибині давно вже стали на зимівлю соми, в головах у них — одягнені слизотою сазани, сама біль моталася по Доні та на пере-сипах шарахала сула, ганяючи за калинкою. На хрящі лягла чечуга. Чекали рибалки морозів дужчих, — щоб по першому льодку походити з цапками, полапати хрящову рибу.

В листопаді дістали Мелехови листа від Григорія. Писав з Кувінськи, з Румунії, про те, що поранено його в першому бої, куля розтрощила йому кістку лівої руки, тому відсилають його на лікування до своєї округи, до станиці Камен-ської. Слідом за листом завітала до Мелехівського куреня інша біда: років з півтора тому зазнав Пантелей Прокопом вич скрути на гроші, взяв у Мохова Сергія Платоновича сто карбованців сріблом під запродажний лист. Влітку цього року викликали старого до крамниці і Атьопії-Цяця, при-щекнувши носа золотим пенсне, дивлячись поверх нього на Мелехівську бороду, заявив:

— Сцо ж ти, Пантелею Прокоповицю, будеш платити, ци як?

Оглянув Пантелей Прокопович порожнюваті полиці і блискучий від старости прилавок, пом'явся.

— Почекай, Викторе Константиновичу, обернись трошки,— заплачу.

На тому кінчили розмову. Обернутися старому не далось— врожай не вийшов, а з гульової худоби нічого було продавати. І ото, як сніг на голову, — приїхав судовий пристав, прислав по неплатника — і в дв& повороти:

— Вийми та поклади сто карбованців.

У розправі, в кімнаті пристава, на столі довгий, папір, на ньому читай — не переч:

ВИКОНАВЧИЙ ЛИСТ

З наказу його імператорської величності 1916 року, жовтня 27 дня, я Донецької округи Мировий Суддя 7-го участку, слухав цивільну справу за позовом міщанина Сергія Мохова з урядника Пантелеймона Мелехова 100 карбованців за запродажним листом і, керуючись ст. ст. 81, 105, 129, 133, 145 Ст. Цив. Суд. заочно

визначив:

Стягти з позваного, урядника Пантелеймона Прокопова Мелехова, на користь позивача, міщанина Сергія Платоновича Мохова, сто карбованців за запродажним листом від 21 червня 1915 року, а також 3 карб, судових за ведення справи витрат. Постанова це остаточна; оголосити, як заочно.

Постанова ця на підставі 3-го п. 156 ст. Статуту Цивільного судочинства підлягає негайному виконанню, набувши законної сили. Донецької округи Мировий Суддя 7-го участку, за Наказом його імператорської величності наказав: усім установам і особам, яких це може стосуватися, виконати точно цю постанову, а владі місцевій, поліційній і

військовій чинити Приставу, виконавцеві цієї постанови, належну за законом допомогу, без найменшого зволікання.

Пантелей Прокопович, вислухавши 'Пристава, попросив дозволу піти додому, пообіцявши сьогодні внести гроші. З розправи він поп'ямував до свата Коршунова. На майдані зустрівся з безруким Олексою Шамілем.

— Кульгаєш, Прокоповичу? — привітав його Шаміль.

— Потроху.

— Чи далеко бог несе?

— До свата. Дільце є.

— О! А в них, брат, радість. Не чув? Синок Мирона Григоровича з фронту прийшов. Митько їхній прийшов, гомонять.

— Справді?

— Чув таку брехню, — мигаючи щоким і оком, дістаючи кисета і підходячи до Пантелея Прокоповича, говорив Шаміль. — Закуримо, дядю! Папірець мій, тютюнець твій.

Закурюючи, Пантелей Прокопович вагався — іти чи ні; кінець-кінцем вирішив піти і, попрощавшись з безруким, покульгав далі.

— Митько теж з хрестом! Завзявся твоїх синів дігнати. У нас тепер на хуторі кавалерів цих — як горобців у хмизі! — горлав услід йому Шаміль.

Пантелей Прокопович, не кваплячись, вийшов на край хутора, поглядаючи на вікна Коршунівського куреня, підійшов до фіртки. Зустрів його сам сват. Ластате обличчя його наче вимила радість, здавався він чистішим і не таким уже веснянкуватим.

— Прочув про нашу радість? — ручкаючись із сватом, питав Мирон Григорович.

— Дорогою від Олекси Шаміля дізнався. Я до тебе, сватку, в іншій справі.

— Чекай, які справи! Ходімо до куреня — служивого зустрінеш. Ми, признатись, . на. радощах трохи підпили... У моєї баби зберіглася пляшка царської про свят випадок.

— Ти мені не розкажуй, — ворущачи ніздрями горбатого носа, посміхався Пантелей Прокопович: — Я ще. здалека почув!

Мирон Григорович розчинив двері, пропускаючи свата вперед. Той ступнув через поріг і зразу втопив очі в Митька, що сидів за столом на покуті.

— Ось він, наш служивий! — плачучи, покликнув дід Гри-шака і припав до плеча Митькові, що підвівся.

— Ну, з прибуттям, козаче!

Пантелей Прокопович, подержавши довгу Митькову долоню, відступив крок назад, дивуючись і оглядаючи його.

— Що дивитесь, свате? — посміхаючись, хрипкувато пробасив Митько.

— Дивлюся — і дивом дивуюся: виряджали вас на службу з Грицькоц — хлопчаки були, а тепер ач... козак, прямо хоч до Отаманського.

. Луківна, заплаканими очима дивлячись на Митька, наливала в чарку горілки і, не бачачи, лягла через вінця.

— Ти, коросто! Таке добро через ллеш! — погукнув на неї Мирон Григорович.

— З радістю вас, а тебе, Дмитре Мироновичу, з щасливим прибуттям!

/ Пантелей Прокопович поводив синюватими білками і, не дихаючи, тремтячи віями, вицідив боклату чарку. Повільно витираючи долонею губи і вуса, він стрельнув очима на дно чарки, закинувши голову, струснув у роззявлений чорнозубий рот сиротинку-краплю і тільки тоді перевів дух, заку-сюючи огірком, щасливо і довго мружився. Сваха! піднесла йому другу і старий якось зразу смішно сп'янів. Митько стежив за ним, посміхаючись. Котячі зіниці його звужувалися в зелені, мов осокою прорізані, щілинки; то ширшали, темнішали. Змінився він за ці роки невпізнано. Майже нічого не залишилося в цьому здоровезному чорновусому козарлюзі від того тонкого, стрункого Митька, якого три роки тому виряджали на службу. Він значно виріс, роздався в плечах, зсутулився і погладшав, важив, певне, ніяк не менше, як 5 пудів, і з загрубілим обличчям і голосом показувався старше своїх років. Тільки очі були ті самі — бен-тежливі і неспокійні; в них і поринала мати, сміючись і плачучи, час від часу торкаючись зморщеною, бляклою долонею прямого, коротко стриженого волосся сина і білого його вузького чола.

— Кавалером прийшов? — п'яно посміхаючись, питав Пантелей Прокопович.

— Хто тепер з козаків хрестів не має — насупився Митько. — Крючкову он три хрести "навісили за те, що при штабі огинається.

— Він, сваточку, гордий у нас,—квапився дід Гришака.— Він, поганець, весь у мене, в діда, він не може спину гнути.

— Хрести либонь не . за це їм вішають, — насупився було Пантелей Прокопович, та Мирон Григорович потяг його, до світлиці, садовлячи на скриню, спитав:

— Наталка з онуками як? Живі — здорові? Ну, хвала богові! Ти, свате, мов би сказав, що за ділом зайшов? Яке в тебе діло? Кажи, а то ще вип'ємр — і захмелієш:

— Грошей дай. Дай, ради господи! Визволи, а то бідкаюся з цими... грішми.

Пантелей Прокопович просив з замітним п'яним приниженням. Сват перепинив його:

— Скільки?

— Сто папірців.

— Яких? Папірці — вони різні бувають.

— Сто карбованців.

— Так і кажи.

Мирон Григорович, покопавшись у скрині, дістав засмальцьовану хустку, розв'язав її, шелестячи хрустким папером, вилічив десять десятків.

— Дякую, сватку... Відвернув від біди.

— Ну, про що говорити. Не чужі либонь.

Митько пробув дома п'ять днів; ночі проводив у Оникіє-вої жінки, зглянувшись на гіркі бабські злидні і на неї саму, безвідмовну і простеньку молодичку. Днями бродив по рідних, гостював. Високий, одягнений в саму тільки легеньку захисну тужурку, топтав вихилясом хуторські вулиці, зсунувши кашкета на бакир, хизуючись крепом своїм проти холоду. Якось надвечір заглянув і до Мелехових. Приніс із собою до жарко

натопленої кухні запах морозу і неви-водний їдкий дух салдатчини. Посидів, поговорив про війну, про хуторські новини, помружив на Дарку зелені, камишеві очі і налагодився уходити. Дарка, що очей не зводила з служивого, хитнулася, як полум'ям свічки, коли Митько, уходячи, грюкнув дверима, міцно стуляючи губи, напнула хустку, та Іллівна спитала:

— Ти куди, Дарко?

— До вітру... За потребою. .

— Ходім разом.

Пантелей Прокопович сидів, не підводячи опущену голову, мов і не чув розмови. Повз нього пройшла до дверей Дарка, ховаючи під спущеними повіками лисячий блиск, за нею, крехчучи, котилася ваги-переваги — свекруха. Митько покашлюючи, скрипів чобітьми коло фіртки, кури в жменю. На дзвякіт клямки він ступнув було до ґанку:

— Це ти, Дмитре? Заблудив чи що на чужому дворі? — яхидно окликнула Іллівна. — Ти вже фіртку за собою на засув засунь, а то вітер, грюкатиме вночі... Вітер ач який...

— Нічого не заблудив... Зачиню... — помовчавши, досадливо сказав Митько і кашлянувши, прямо через вулицю потяг до Оникієвого двору.

Жив Митько пташиним, бездумним життям: живий

нині — добре, а завтра — там видно буде. Служив він про-кволисто і, дарма, що безстрашне серце ганяло кров його, не дуже то шукав нагоди вислужитися, — зате у службовому формулярі Митьковім не все було гаразд: хазяїна його двічі судили — обвинувачуючи в зґвалтуванні польки російського підданства і в грабіжництві; за три роки війни карано його безліч разів; одного разу навіть військово-польовий суд мало не приліпив йому розстрілу, та якось умів Митько викручуватися з біди, і, хоч зажив у полку найгіршої слави, — любили його козаки за веселу безжурну вдачу, за соромницькі пісні, (на них був з Митька митець не абиякий), за товариську і простоту, а офіцери — за розбійну хвацькість. Усміхаючись, топтав Митько землю легкими вовчими ногами, було багато в нього від звірячої цієї породи: в ході крок-у-крок, у манері дивитись з-під лоба зеленкуватими зінчастими очима; навіть у повороті голови,— ніколи не крутив Митько контуженою шиєю, — повертався всім корпусом, коли треба було оглянутися. Увесь скручений з тугих м'язів на широкому кістяку, був він легкий і скупий на рухи, терпким запахом здоров'я і сили віяло від нього, — так пахне зворушений лемешами чорнозем облогу. Було Митькові нескладне і просте життя, тяг-лося воно орною борозною, і він ішов нею, повноправний хазяїн. Такі ж примітивно прості і нескладні були його думки: голодний — можна і слід украсти, хоч би і в товариша, і крав, коли був голодний; стопталися чоботи—нема нічого простішого, як розбути полоненого німця: прошпетився,— треба спокутати провину, — і Митько спокутував: ходив у розвідки, приносив, знявши, напівзадушених німецьких вартових, охотником ішов у найнебезпечніше діло. 1915 року потрапив у полон, побили його й тесаками поранили, а вночі, заломивши аж до корнів нігті на пальцях, продер дах комори, і втік, захопивши на спогад обозну зброю. Тим то й миналося Митькові.

На шостий день одвіз Мирон Григорович сина на Мілле-рово, провів його до вагону,

подивився, як віддаляючись, торохтять ланки зелених коробок, і довго колупав пужалном насипану коло ,платформи жужелицю, не підводив спущені посоловілі очі. Плакала за сином Луківна, крехкав дід Гришака, сурмив у світлиці, сякаючись у долоню, витираючи її об засмальцовану полу чекменька. Плакала і Они-кієва жалмерка, згадуючи велике, гаряче на ласки тіло Митькове і мучачись від триперу, якого наділив їй служивий.

Час заплітав дні, як вітер кінську гриву. Перед різдвом раптом зайшла відлига; цілу добу падав дощ,.)з інаддін-ської гори яриками тала бігла вода; на оголених з-під снігу косах зазеленіла торішня травиця і мохасті плитняки крейди; на Доні пінилися окрайки, мов заїди, крига, трупно синіючи, здувалася. Невимовно солодкий запах випромінював оголений чорнозем. На Гетьманському шляху, по торішніх коліях пухирилася вода. Свіжими завалами, рудими ранами зіхали глинясті за хутором яри. Південний вітер ніс із Чиру томлені запахи травного тліну і опівдні на обрії вже майорили, як навесні, блакитні, найніжніші тіні. На хуторі попід купами висипаного коло тинів попілу стояли рябі калюжі. На гарманах відтаювала коло скиртів земля, шпигали в ніс перехожого нудкі солодоші заприлої соломи. Удень по карнгізах куренів з солом'яних бурульчастих дахів стікала дегтярна вода, несамовито стрекотали на тинах сороки, і, пориваний передчасною млостью весни, ревів громадський бугай, що зимував на дворі у Мирона Григоровича. Він розкидав рогами тини, терся об дубову поточену шашелем соху, мотав шовковистим волом, копитив на дворі шпаристий, насичений талою водою сніг.

На другий день різдва Дін скрес. З приглушливим хрустом і скреготом сунув серединою кригоплав. На берег мов сонні чудернацькі риби, вилазили крижини. За Доном, підгонені південним бентежливим вітром, поривалися в ке-порушному хисткому бігові тополі: "Шшшшшшууууу..."— плив звідти хрипкуватий, приглушений гуд.

Та проти ночі загула гора, закагакало на майдані гайвороння, проз Мелехівський курінь прокотилася христонина свиня з віхтем сіна в пащі, і Пантелей Прокопович вирішив: "Притисло весну, завтра вдарить мороз". Уночі вітер повернув із сходу, легенький морозець кришталеvim льодком латав подерті розсталлю калюжі. На ранок віяв уже московський вітер, важко давив мороз. Знову осілася зима. Тільки посеред Дону, нагадуючи про відлигу, наче велике біле листя, пливли окрушини криги, та на горбі морозяно-курилася р.озтелешена земля.

Невдовзі після різдва Пантелееві Прокоповичу наї станичному сході сповістив писар, що бачив у Каменській Григорія і що той просив повідомити рідних про близький свій приїзд.

VII

Маленькими смаглявими руками, з тилу вкритим рідким Глянцем волосся, мацав Сергій Платонович Мохов життя з усіх боків. Іноді й воно з ним заgravало, іноді висіло, як камінь на шиї утопленого. Багато перебачив Сергій Платонович на своєму віку, в різних бував бувальцях. Давненько, коли ще хліб зсипав, довелося йому за мізерію скупити в козаків хліб, а потім вивезти за хутір і висипати в Дурний яр чотири тисячі

пудів згорілої пшениці. Пам'ятав і 1905 р.— і в нього осінньої ночі вибив хтось з хуторських дробовика. Багатів Мохов і проживався, під кінець збив 60 тисяч, поклав їх до Волго-Камського банку, але осяжним нюхом учував, що неминуче надходить час великого розруху. Чекав Сергій Платонович чорних днів і не помилився: в січні 1917 року вчитель Баланда, що спокволу вмирав від туберкульозу скаржився йому:

— Революція ось-ось, а тут помирай собі від найбезглу-дішої, найсентиментальнішої хвороби. Кривдно, Сергію Платоновичу!.. Кривдно, що не доведеться побачити, як витре-бушать ваші капітали і вас шугнуть з теплого кубелечка.

— Щож тут кривдного?

— А як же? Все ж, знаєте, приємно буде бачити, як усе піде з вітром.

— Е, ні, голубе мій. Вмирай ти нині, — я завтра! — потай злостячись, говорив Сергій Платонович.

У січні ще плуталися по хуторах і станицях відгуки столичних розмов про Распутина і царську фамілію, а в лютому, як стрепета сіткою, накрила Сергія Платоновича звістка про скинення самодержавства. Козаки поставилися до звістки про переворот із стриманою тривогою і вижидально. Того дня коло замкненої Мохівської крамниці товпилися до вечора старики і молодші козаки. Хуторський отаман Кирко Салдатов (наступник забитого Маницькова), великий рудовусий і трохи косий козак, був приголомшений, у розмові, що жваво закипіла під крамницею, участі майже не брав, водив косими очима по козаках, зрідка вки-даючи розгублений оклик:

— Навернули ділов!.. Ну й ну!.. Як тепера жити?..

Сергій Платонович, побачивши з вікна натовп коло крамниці, вирішив піти погомоніти із старими. Одяг янотку і, спираючись на брунатний ціпок із скромними срібними ініціалами, вийшов на передній ґанок. Від крамниці чувся гомін.

— Ну, Платоновичу, ти чоловік письменний, розкажи нам, темним, що тепер і як буде, — спитав Матвій Кашулін, перелякано посміхаючись, збираючи коло мерзлякуватого носа косі брижі.

На поклін Сергія Платоновича старики шанобливо скидали шапки, розступались, даючи місце в гурті.

— Без царя житимемо... — пом'явся Сергій Платонович.

Старики загомоніли всі разом.

— Як же без царя?

— Батьки наші й діди при царях жили, а_ тепер непо* трібно царя!

— Голову утни, — ноги без неї не житимуть.

— Яка ж влада заступить?

— Та ти не мнись, Платоновичу! Гомони з нами начисто,— чого ти опасуєшся?

— Він може, й сам не знає, — посміхнувся Авдійович —

Брех і від посмішки ямки на рожевих щоках його поглибшали.

Сергій Платонович тупо оглянув свої ненові гумові боти, сказав, з боєм випльовуючи слова:

— Державна дума орудуватиме. Ре-спуб-лі-ка буде в нас.

— Достукалися, матері твоїй чорт!

— Ми як служили за покійного Олександра другого...— почав був Авдійович, та суворий дід Богатирьов прикро перепенив його:

— Чули! не про це тут мова.

— Козакам, значить, край приходить?

— Та то пусте!

— Ми тут страйки витіваємо, а німець тим часом і до Санкт-Петербургу дістанеться.

— Коли рівність — значить з мужиками нас зрівняти хочуть...

— Гляди, так і до земельки доберуться?..

Сергій Платонович силувано посміхаючись, оглянув стривожені обличчя стариків, на душі в нього зробилося сутінно й погано. Він звичним рухом роздвоїв гнідувату бороду, заговорив, злостячись невідомо накого:

— От, старики, до чого довели Росію. Врівняють вас з мужиками, позбавлять вас привілеїв, та ще й давню кривду пригадають. Важкі настають часи... До яких рук потрапить влада, а то й до остаточної загибелі доведуть.

— Живі будемо—побачимо—похитав головою Богатирьов, і з-під пелехатого клоччя брів глянув на Сергія Платоновича недовірливо. Ти, Платоновичу, свою лінію гнеш, а нам, може й полегшає від цього?..

— Чим же це вам полегшає? — уїдливо спитав Сергій Платонович.

— Війну нова влада, може, . кінчить... Може ж бути таке? А?

Сергій Платонович махнув рукою і постарілою ходою подибавав до свого блакитного чепурного ґанку. Він ішов, рзкидано думаючи про гроші, про млин і підупалу торгівлю, згадав, що Лисавета тепер у Москві, а Володимир має незабаром приїхати з Новочеркаського. Тупий укол тривоги за дітей не порушив метушливої незв'язности думок. Так дійшов він до ґанку, почувавши, як за цей день одразу потемніло життя і навіть сам він немов унутрішньо вилиняв від нудливих думок. Кислий смак іржі в роті викликав наплив слини. Оглянувшись на стариків під крамницею, він плюнув через різьблені бильця ґанку, почовгав по терасі до кімнат. Ганна Іванівна зустріла чоловіка в їдальні, майнула по обличчі його звично байдужим поглядом пустоцвітних очей, спитала:

— Перед чаєм закусиш?

— Та ні! Який там закус? — огидливо відмахнувся Сергій Платонович.

Роздягаючись, він відчував смак іржі в роті і безрадісно глуху порожнечу в голові.

:— Від Лізи лист.

Ганна Іванівна, гладка і сирувата, пройшла до спальні одноходдю (так завжди ходила вона, з першого дня одру-жіння заклопотана великим господарством), винесла надіраного конверта.

"Пуста і, здається, недоумкувата дівка", вперше подумав так про дочку Сергій Платонович, морщачи носа від запаху парфумів, що чувся від грубого конверта. Він неуважно прочитав листа, чомусь спинився на слові "настрій" і довго думав, дошукуючись у ньому незрозумілої для нього самого суті. В кінці листа Лисавета

прохала вислати грошей. Сергій Платонович, все ще відчуючи нудку порожнечу в голові, прочитав останні рядки. Йому несподівано захотілося тихо заплакати. Дибом ставши, життя цієї хвилини показувало йому порожнє своє нутро.

"Чужа вона мені, — думав він про дочку. — І я для неї чужий. Рідність почуває — оскільки потрібні гроші...! Брудна дівка, має коханців... А малою булаї білява і рідна... Боже мій! Як міняється все!.. До старости лишився дурнем, вірив у. якесь гарне прийдешнє життя, а справді самотний, як каплиця... Нечисто наживав, — та чисто і не наживеш! — кривдив, трусився за копійчиною, а тепер ось революція, і завтра моя челядь може витурити мене з хати... Все Під три чорти!.. А діти? Володимир дурний... Та й чого ради? Байдуже, мабуть"...

За якимсь чудним зв'язком пригадався давній випадок на млині; завізник-козак заскандалив з приводу великого мірчука, і відмовився платити; він, Сергій Платонович, у той час був у машиновому відділі, вийшов на галас і, дізнавшись у чому справа, наказав вагареві і мірошникам не віддавати мливо. Маленький, непоказний козачисько тягнув лантуха за гузир до себе, мірошник, кремезний, грудастий Завар,—до себе. Так трапилось, що козачисько штовхнув мірошника; той розвернувшись ударив його в скроню великим, косо стиснутим кулаком. Козачисько впав, потім скочив на ноги, заточуючись. На лівій скроні його мокро кров'янився садно. Він раптом ступнув до Сергія Платоновича, видохнув пошепки.

— Візьми борошно! Жери!—і вийшов, тремтячи плечима, стягуючи в щипку розбиту скроню.

Без ніякого видимого зв'язку згадав Сергій Платонович цей випадок і наслідки його: жінка козачиська приходила,

прохаючи повернути мливо, силою видушуючи сльози, шукаючи співчуття у завізників, голосила: ,

— Що ж це таке, люди добрі, які це права? Віддай мливо ї

— Іди, тітко, іди по-доброму, а то волосся висмикаю! — посміювався Завар.

Б)'ло неприємно й досадно дивитись, як вагар Валет, такий же слабосилий і дрібнорослий, як і той козачисько, поліз на Завара з бійкою і потім, жорстоко побитий, приходив просити звільнення. '

Все це швидко промайнуло в думках Сергія Платоновича, поки він згортав прочитаного листа, дивлячись перед себе незрячими очима.

День цей залишив під кінець садний поганий біль. Сергій Платонович спав уночі погано, ворочався, знемагаючи від безладних думок та неусвідомлених бажаннів. Заснув уже по півночі, а вранці, прочувши, що до батька, в Ягідне, приїхав з. фронту Євген Листницький, вирішив поїхати туди, щоб поговорити, з'ясувати справжнє становище і зняти з душі гірку шумовину тривожних передчуттів. Омелян, посмоктуючи люльку, застріг у городські санки маштака, повіз хазяїн до Ягідного.

Над хутором мов жовтогаряча мореля, визрівало сонце, під ним і вище тліли, курячись, хмари. Гостре морозяне повітря було насичене соковитим плодовим запахом. Під копитами маштака хрустів подорожній льодок, пару від кінських ніздрів вітер

заносив назад, і вона інеєм осідала на гриву. Сергій Платонович, утихомирений швидкою їздою й холодом, дрімав, хитався, терся спиною об килимовий задок саней. А на хуторі, на майдані, чорнів кожухами натовп козаків, по-овечи купчилися баби, застібнувши донські кожушанки оторочені бурим поріччям.

Посеред— натовпу вчитель Баланда, з хусткою коло позеленілого рота і з червоною стрічкою в петельці кожушка, гарячково виблискуючи очима, говорив:

— ...Бачте, настав кінець проклятому самодержавству! Тепер ваших синів не пошлють приборкувати нагаями робітників, кінчилася ваша ганебна служба цареві-кровопивці. Установчі збори будуть господарем нової, вільної Росії. Вони зуміють побудувати інше, так мовити, ясне життя!

Ззаду, за брижі кожушка смикала його сожителька, шепотіла благально:

— Митю, залиш! Зрозумій, що шкодить тобі, неможна! Кров же знову йтиме. Митю!

Козаки слухали. Баланду, ніяково покурившись, покрехту-ючи, ховаючи усмішку. Промову йому так і не дали закінчити. Співчутливий голос з передніх рядів промовив басовито:

— Життя, як видно, ясне буде, та ось ти, сердечний, не дотягнеш. Ішов би собі додому, а то на дворі свіжо...

Баланда зім'яв недоказану фразу і, зів'ялий, вийшов із натовпу.

До Ягідного приїхав Сергій Платонович опівдні. Омелян за повід підвів маштака до плетених ясел коло стайні і, поки хазяїн вилазив з саней і, відкинувши полу кожуха, діставав хусточку, встиг розгнзудати коня, накинути попону. Коло ґанку Сергія Платоновича зустрів високий, сивуватий, у рудих плямах хорт. Він підвівся назустріч чужому, потягуючись на довгих жилавих ногах, позіхаючи, за ним так само ліниво піднялися й шші собаки, що мов чорні ок-лунки лежали обіч ґанку.

"Чорт, скільки їх!.." — опасливо поглядав Сергій Платонович, задкуючи приступками ґанку.

В сухому, світлому передпокої прикро смерділо псятиною, оцтом. Над скринєю, на широко розкинутих оленячих рогах, висіли каракулева офіцерська папаха, башлик із срібного китицею і бурка. Сергій Платонович глянув туди; на мить йому здалося, що хтось волохатий, чорний, стоїть над скринєю, здивовано низавши плечима. З бокової кЫнати вийшла огрядна, чорноока жінка. Вона уважно оглянула Сергія Платоновича, що роздягався уже, спитала, не міняючи серйозного виразу на смагляво-гарному обличчі:

— Ви до Миколи Олексійовича? Я зараз скажу.

Вона увійшла до залі не постукавши, щільно причинивши за собою двері. В цій чорноокій красуні-бабі Сергій Платонович ледве пізнав Астахову Оксану. Вона зразу вгадала його, щільніш стиснула вишневі губи, пішла держачись ненатурально прямо, ледве рухаючи матовими оголеними ліктями. Через хвилину слідом за нею вийшов сам старий Листницький. Він, в міру привітно посміхаючись, поблажливо пробасив:

— А! Степенство! Яким побитом? Прохаю... — посторонився, відрухом руки запрошуючи гостя до залі.

Сергій Платонович уклонився з давно засвоєною щодо великих людей шанобливістю, ступнув до залі. Назустріч йому, мружачись з-під пенсне, ішов Євген Листницький.

— Це чудово, любий Сергію Платоновичу! Здорові були. ІЩож це, мов би старієте? А?

— Годі бо вам, Євгене Миколайовичу! Я ще сподіваюся вас пережити. А як ви? Чи цілі, здорові?

Євген, посміхаючись, виблискуючи золотими коронками зубів, під руку вів гостя до крісла. Вони сіли за невеличким столиком, перекидаючись незначними фразами, шукаючи в обличчі один одного ті зміни, що сталися з часу останньої зустрічі. Сказавши про чай, увійшов пан. Велика гнута люлька в зубах його курилася. Він став коло крісла Сергія Платоновича, спитав, поклавши на стіл по-старечи кістляву, довгу долоню:

— Як у-вас на хуторі? Чули... гарні звістки?

Сергій Платонович знизу вгору глянув на виголені вислі згортки на підборідді і шиї генерала, зідхнув.

— Де ж пак не чув!..

— Фатально йшлося до цього...—генерал' здригнувши бор-лаком, ковтнув диму. —Я передбачав це ще на початку війни. Щож... династію було роковано. Мені зараз згадався Мережковський!.. Пам'ятаєш, Євгене? — "Петро і Олексій". Там після тортурів царевич Олексій каже батькові: "Кров моя упаде на нащадків твоїх"... 7

— Але ж ми нічого путнього не знаємо,—хвилюючись заговорив Сергій Платонович; погомзавшись у кріслі, він закурив, вів далі, — газет не дістаємо вже. тиждень. Чутки найнеймовірніші, розгубленість. Біда, їйбогу! Я, прочувши, що Євген Миколайович приїхав у відпустку, вирішив з'їздити сюди до вас, розпитати, що там діється, чого треба чекати.

Євген, уже без усмішки на чисто виголеному білявому обличчі казав:

—Грізні події... Салдати буквально всі розкладені, воювати не хочуть — стомилися. Власне, цього року вже не стало салдатів в загальному розумінні цього слова. Салдати перетворилися на банди злочинців, розбещених і диких. Ось, тато, наприклад... він не може собі цього уявити. Він не може уявити якого розкладу дійшла наша армія... Самовільно залишають позиції, грабують і вбивають мешканців, убивають офіцерів, мародерствують... Не виконання бойового наказу—тепер звичайна річ.

— Риба з голови гниє, — разом з димом виштовхнув старий Листницький фразу.

— Я б не сказав цього, — Євген скривився, жилувату повіку у нього просмикав нервик: — Я б не сказав... Знизу гниє армія, більшовики розкладають її. Навіть козацькі частини, зокрема ті, що близько стикалися з піхотою, хисткі морально. Надзвичайна втома і тяга до рідних куренів... А тут більшовики...

— Чого ж вони хочуть?—не витерпів Сергій Платонович.

— О... — Листницький посміхнувся, — вони хочуть... Це гірше за холерні бацили. Гірше тим, що легше прилипає до людини і входить аж у глибини салдатських мас... Я

кажу про ідею. Тут уже ніякими карантинами не порятуєшся. Серед більшовиків є, безперечно, талановиті люди, з деякими мені доводилось водитись, є просто фанатики, але переважна більшість — розгнущдані, безпутні суб'єкти. Тих не цікавить суть більшовицької науки, а сама можливість пограбувати, піти з фронту. Вони хочуть, перш за все, захопити владу, на'будь-яких умовах закінчити, як вони висловлюються "імперіалістичну" війну, хоч би навіть шляхом сепаратного миру, землі передати селянам, фабрики—робітникам. Зрозуміло, це так само утопічно, як і нерозумно, але таким примітивом здобувається прихильність салдатів.

Листницький говорив, стримуючи глуху злобу. В пальцях його ходив із слонової кости мундштук. Сергій Платонович слухав, нахилившись уперед, наче збираючись скочити на ноги. Старий Листницький ходив по залі, човгаючи чорними волохатими бурками, покусуючи зелено-сивий вус.

Євген розповів про те, як ще до перевороту він примушений був тікати з полку, опасаючись помсти козаків, переказав про події, що відбувалися в Петрограді, події, свідком яких він був.

Розмова на хвилину заглохла.

Старий Листницький, дивлячись у перенісся Сергія Платоновича, спитав:

— Що ж, купиш сірого, котрого дивився восени — синка "Боярині?"

— Чи до цього тепер, Миколо Олексійовичу, — жалісно 'зморщився Мохов і махнув безнадійно рукою.

В челядні в цей час Омелян, обігрівшись, пив чай, червоною. Хусткою витирав піт з буракових щок, розказував про хутір і новини. Оксана стояла коло ліжка, грудьми навалившись на різьблену спинку, кутаючись у пухову хустку.

— Певне курінь наш уже розвалився? — питала вона.

— Ні, чом же розвалився—стоїть! Що йому станеться,— мучительно розтягуючи слова, відповідав Омелян.

— Сусіди наші, Мелехови, як живуть?

— Живуть по-маленьку.

— Петро не приходив у відпустку?

— Мов би не приходив.

— А Григорій?.. — Грицько їхній?

— Грицько приходив по різдві. Баба його близнята торік привела... А Григорій... як же — приходив через рану.

— Поранений був?

— А то як же? Поранили руку. Його всього' поплямували, як пса в бійці: чи то хрестів на ньому більше, чи то рубців.

— Який же він, Грицько? — давлячись сухою спазмою, питала Оксана і покашлювала, виправляючи рвачкий голос.

— Такий самий... Горбоносий та чорний. Справжній турка...

— Я не про те... Постарів чи ні?

— А чума його знає: мо й постарів трохи. Жінка близнята породила, — значить, не

дуже постарів.

— Холодно тут... — здригнувши плечима, сказала Оксана і вийшла. Насипаючи восьму чашку, Омелян провів її очима, поволі, як сліпий ноги, переставляючи слова, сказав:

— Гнида погана, смердюча, сама найгірша. Чи давно в чириках по хуторі бігала, а тепер уже холодно їй... Чи ти ба, пані з нижнього кінця, неньку твою пес лизав! Уредні мені такі баби.— Я б їх падлючих... Виповзень гадючий! Туда ж... "Холодно тут". Віскряк кобилячий! Далебі!

Ображений, він не допив восьмої чашки, виліз, перехристився, пішов, незалежно поглядаючи навколо і свідомо бруднячи —чобітьми притерту підлогу.

Всю дорогу назад він був похмурий, як і хазяїн. Злобу, через Оксану вибухлу, зганяв на маштаку, шмагаючи кінчиком батога по місцях маштакової соромливості і ущипливо величаючи його "хлинцем" і "чікіляєм". До самого хутора Омелян, проти звичаю, не перемовився з хазяїном ані словом. Сполоханої тиші пильнував і Сергій Платонович.

VIII.

Першу бригаду одної з піхотних дивізій, що перебувала в резерві Південно-Західного фронту, з доданим до неї 27-м донським козацьким полком, перед лютневим переворотом зняли з фронту, щоб перекинути під столицю, на приборкання заколотів, що почалися там. Бригаду одвели в запілля, постачили їй нове зимове спорядження, цілу добу чудово годували, другого дня, посадовивши у вагони, вирядили, але події випередили полки, що сунули до Менського: вдень вирядження вже переказували уперті чутки, що імператор у ставці головнокомандуючого підписав акта про зречення престолу.

Бригаду з півдороги завернули назад. На станції Роз-гон 27-й полк дістав наказавивантажитися з вагонів. Колії були забиті ешелонами. На платформі сновигали салдати з червоними бантами на шинелях, з доботно зробленими новими Гвинтівками російського зразка, але англійського походження. Багато поміж салдатів було збентежених, що боязко поглядали на козаків, що шикувалися посотенно.

Похмурий кінчався день. З дахів станційних будівель дзюр-чала вода, калюжі на коліях, нафтовими скалками пойняті, відбивали сірий м'якотний смух неба. Рев паротягів лунав приглушено, пухко. За пакгавзом полк верхи зустрічав командира бригади. Мокрі до щіток ноги коней курилися паром. Ворони безстрашно сідали за лавами, греблі і дзьобали жовтогарячі яблука кінського гною.

Командир бригади на вороному трьохвершковому коні, в супроводі командира полку, під'їхав до козаків. Натягнувши поводдя, він оглянув сотні. Заговорив, наче відштовхуючи голою рукою свої непевні глухі слова.

— .Станичники! З волі народу імператора Миколу другого що царював донині... е-е-е... скинуто. Влада перейшла до Тимчасового комітету Державної думи. Армія, і ви в тому числі, повинні спокійно перенести цю... е-е-е... звістку. Справа козаків боронити свою батьківщину від замахів зовнішніх і... е-е-е... так би мовити, зовнішніх ворогів. Ми

будемо осторонь від заколотів, дамо цивільній людині вибрати шляхи до організації нового уряду. Ми повинні бути осторонь! Війна й політика для армії несумісні... В дні такого зрушення... е-е-е... усіх державних засад ми повинні бути тверді... — бригадний, старий і бездарний служача-генерал, що не звик держати промови, зам'явся, копаючись у порівненнях; на масному обличчі його в болісній німоті рухалися брови; сотні терпляче чекали: — е-е-е, як криця. Ваш козацький військовий обов'язок кличе вас коритися своїм начальникам. Ми битимемося з ворогом так же доблесно, як і раніш, а там... — косий пливкий жест назад: — хай Державна дума вирішує долю країни. Скінчимо війну, тоді і ми візьмемо участь у внутрішньому житті, а тим часом нам... е-е-е... неможна. Армію ми не можемо віддати... В армії не повинно бути політики!

Тут же на станції за кілька днів присягали Тимчасовому урядові, ходили на мітинги, збираючись великими земляцькими Групами, тримаючись окремо від салдатів, що заливали станцію. Потім довго обговорювали чуті промови, згадуючи, обмацували недовірливо кожне непевне слово. У всіх чомусь склалося переконання; раз воля — значить, кінець війні, і з цим міцно засілим переконанням важко стало боротися офіцерам, котрі правили, що воювати Росія повинна до кінця.

Розгубленість, що охопила після перевороту верхівку армії, тяжко відбивалась на низах; про існування застряглої на півдорозі бригади, штаб дивізії мов забув. Бригада, вила-дувавшись, доїдала видану на вісім діб харч, салдати купами ходили до близьких сел, на базарі десь узявся в продажі спирт і вже не в дивовижу було бачити, тими днями п'яних салдатів і офіцерів.

Вихоплені через переїзд із звичайного кола обов'язків, козаки нудилися в теплушках, чекали відправки на Дін (чутка про те, що другочерговиків пускатимуть додому, тривала дуже вперто), недбайливо ходили коло коней, цілісні дні тинялися на торговиці, продавали припасені з позицій ще ходові речі: німецькі ковдри, багнетипили, шинелі, шкіряні ранці, тютюц...

Наказ про поворот на фронт зустріли одвертим ремством. Друга сотня відмовилася було їхати, козаки не дозволили причепити до ешелона паротяг, але командир полку пригрозив роззброєнням і ворохобня почала затихати, ущухла. Ешелони посунули до фронту.

— Це що ж, братця? Воля — воля, а щодо війни, знову, значця, кров проливати?

— Старий прижим починається!

— На дідька ж царя усунули?

— Нам що за нього було гарно, що й зараз підходяще...

— Шаравари — ті самі, тільки матнею назад.

— Отож!

— Доки ж це буде, матері їх?..

— Четвертий рік з гвинтівки не злазиш! — ішли у вагонах розмови.

На якійсь вузловій станції козаки, наче змовившись, висипали з вагонів, і, не зважаючи на уговори та загрози командира полку, розпочали мітинг. Даремно між сірого стопу козацьких шинелів метушилися комендант і престарий начальник станції,

умовляючи козаків розійтися по вагонах, і звільнити колії. Козаки з непослабною захопленою увагою слухали промову урядника 3-ої сотні. За ним говорив невеличкий ставний козачок Манжулов. З його побілілого, гнівно викривленого рота, насилу вихоплювалися злі слова:'

— Станичники! Неможна такечки! Нас знов же під конфуз підвели. Обдурити хочуть. Раз сталася революція і всьому народові дано волю — значця повинні війні край покласти, бо нарід і ми війни не хочемо. Акуратно я гомоню? До діла?

— До діла!

—; Під хвіст кобилі!

. —> Осточортила всім!

— Шаравари он на... не держуться... Яка війна?!

—> Не ба-жа-ємо!..

— Додому!

— Відчалюй паротяга! Федоте, ану!

— Станичники! Почекайте! Станичники! Братця!.. Чорти, в рот вас, в печінку, в душу!.. Братця... — надсаджувався Манжулов, намагаючись перекричати тисячу голосів. — Почекайте! Паротяга, не хвилюйте! Він нам без діла, а тільки ж ошук. Хай нам їх високоблагородіє командир полку документ оголосить: чи справді нас вимагають на фронт, чи це з їхньої капризности?

Полк тільки після того повантажився у вагони, як схвильований командир полку, собою не владаючи, тремтячи губами, вголос прочитав одержану з штадиву телеграму про виклик полку на фронт.

В одній теплушці їхало шість чоловіка татарців-хуторян,

що служили в 27-ому полку: Петро Мелехов, рідний дядько Михася Кошового, Микола Кошовий, Оникій, Федот Бодов-ськов, Меркулов — цигануватий, з чорно-кучерявою бородою і з шалими, ясно-брунатними очима, та Максимка Грязнов, сусід Коршунових, безпутний і веселий козак, що на весь станичний юрт набув чорної слави безстрашного конокрада. "Меркулову аж он як підійшло б коні уводити — на цигана скидається і все таке, а от не краде. А ти, Максиме, кінський хвіст побачиш — і то в жар тебе кидає" — завсігди сміялися з Грязнова козаки. Максимка червонів, мружив блакитне, мов квітка льону, око, капосно віджартовувався: "З Меркуловою матір'ю циган ночував, а моя либонь позаздрила. А то хіба б я... Та спаси й помилуй!

В теплушці ходив скрізний вітер; коні стояли коло нашвидку збитих з дошок корит під попонами; серед вагону, на горбочку мерзлої землі чадили вогкі дрова, їдкий дим тягло у дверну шпарину. Козаки сиділи на сідлах круг вогню, сушили засмерділі від поту та вогкості онучі. Федот Бодов-ськов грів коло вогню босі гнуті ноги. На калмицькому, з гострими вилицями обличчі його блукала задоволена усмішка. Грязнов нашвидку прихоплював дратвою відсталу підошву, прокуреним охриплим голосом говорив, звертаючись невідомо до кого:

—1 '...Маленький був, узимку, бувало, заберуся на піч, а бабка моя (їй на той час за сто перевалило!), 'помацки ськає мені в голові, гомонить: "Ягідка, Максимку, мій! За

старих часів не так люди жили, кріпко жили, за звичаями, і ніяких на них не було напастів. А ти, дитино, доживеш до такого часу, що побачиш, як землю всю обплутають дротом і лігатимуть по синьому небі птахи з залізними носами, дзьобатимуть вони людей, як грак кавуна дзьобає... і буде помір на людей, глад, і повстане брат проти брата і син проти батька. Залишиться народу як од пожежі трави". Що ж, — помовчавши казав Максим далі; — і справді збулося; телеграф вигадали, — ось тобі й дріт. А залізний птах — ероплани. Мало вони нашого брата подовбали? І голод буде. Мої он проти тих років половину хліба сіють, та й кожен господар так. По станицях старий та малий залишилися, а вдар недорід — ось і "глад" вам. *

— А брат проти брата — це мов би брехня? — спитав Петро Мелехов, поправляючи вогонь.

— Почекай, і до цього нарід дійде!

— Владу не встановлять і забуцькаються, — втрутився Федот Бодовськов.

— Ще приборкувати чортів доведеться.

— Ти спочатку з німцем розв'яжись, — засміявся Кошовий..

— Що ж, повоюємо ще...

Оникій, уданим переляком кривлячи голошоке баб'яче обличчя, вигукнув:

— Цариця наша лахонога, доки ж усе "повоюємо"?

— Аж доки ти, халаштан, шерстю обростеш, — підсік його Кошовий.

Хто сидів коло вогнища дружно засміявся. Петро захлинувся димом і, кашляючи, дивлячись на Оникія очима повними сліз, тикав у його бік пальцем.

— Волосся — воно дурне... — збентежений мурмотів ОнИг кійко: — Воно і де не треба росте... Дарма ти, Кошовий, ногами бовтаєш...

— Ні, вже досить! Сьорбнули через край! — спалахнув несподівано Грязнов.

— Ми тут бідуємо, в вошах гинемо, а родини наші там злидні приймають, та ще як?., ріж — кров не потече.

— Ти чого вибух? — глузливо, пожовуючи пшеничний вус, спитав Петро.

— Звісно, чого... — за Грязнова відповів Меркулов і надійно заховав усмішку в кучерявій циганській бороді.— Звісно, нудиться козак... сумує... Іншого разу пастух вижене череду на зелень: поки сонце росу підбирає, — худобина нічого, годується, а як стане сонце дуба, заюжить сліпень, почне худобу сікти, — ось тут...—Меркулов, шельмувато стрельнув очима на козаків, продовжував, повернувшись до Петра: — Тут ось, пане вахмістр, і нападає на худобу бзик. Ну, та ти знаєш. Не з суцьких, либонь. Сам волам хвости крутив..; Звичайно, котрась телиця задере хвоста на спину, мукне — та як ушкварить. А за нею вся череда. Пастух біжить: "ай-яй!.. ай-яй!.." Та де вже там? Суне череда лавою, не гірше як ми під Незвиською (на німців лавою ходиди. Де там; хіба втримаєш?

— Ти до чого це загинаєш?

Меркулов відповів не зразу. Намотавши на палець закруток смолистої бороди, смикнув його зло, заговорив уже діловито і без усмішки:

— Четвертий рік воюємо... Так? На четвертий перевалило, як нас до шанців

загнали. За що й чого? Ніхто не розуміє... До того й гомоню, що незабаром якийсь Грязнов або Мелехов бзикне з полку, а за ним полк, Я за полком армія... Годі!

— Он ти куди...

— Туди саме! Не сліпий, бачу: на волоску все держиться: Тут тільки гукнути "тпрусь"! — і полізе все, як старий сіряк з плеч. На четвертому році і нам сонце вияснилося.

— Ти б полегше! —порадив Бодовськов. — А то Петровій же вахмістр...

— Я товаришів, либонь, не чіпав! — спалахнув Петро.

— Не сердься! Жартома сказав.

Бодовськов збентежився, поворушив вузлуватими пальцями босих ніг і встав, почовгав до корита.

В кутку, ' коло цибиків пресованого сіна півголосом розмовляли козаки інших хуторів. З них тільки двоє були з хутора Каргінського — Фадеев і Каргін, інші восьмиро — з різних хуторів і станиць.

Трохи згодом вони заспівали. Заводив чирський козак Алімов. Він почав був танечну, та хтось ляснув його по спині, застужено ревнув:

— Одставити!.. 1

— Гей, ви, сироти, лізьте до вогню, — запросив Кошовий..

У ватру кинули трісок (уламки розбитого на полустанку паркана). При вогні веселіш завели пісню:

1 Кінь бойовий з походним в'кіком

Коло церкви ірже, когось там жде.

В огорожі бабка плаче з онуком,

Молодиця-жінка сльози ллє.

А з дверей святого храму Козак озброєний іде,

Дружина коня йому підводе.

А небіж списа подає...

В сусідньому вагоні, двохрядка, хриплячи міхами, різала "козачка". По дощатій підлозі безжалісно цокотіли підбори казньонних чобіт, хтось дурним голосом в'якав, галасав:

Ей, ви, гіркі клопоти!

Тісні царські хомути.

Козаченькам шиї труть —

Не зідхнути, не здихнуть,

Пугачов по Доні кличе,

По низах голоті зиче:

"Отамани, — козаки!..."

Другий, заливаючи голос першого, верещав нескладно-тонкою скоромовкою:

Царю вірой-правдой служим,

По своїх жалмерках тужим.

Баб найдем — тужить не будем,

А царю м... полудим.

Ой, сип, Ой, пали!..

У-ух! Ух! Ух! Ха!..

Ха-ха-хі-хо-ху-ха-ха!

Козаки давно вже урвали пісню і прислухалися до гучного гармидеру, що розростався в сусідньому вагоні, переморгуючись, співчутливо посміхаючись. Петро Мелехов не витримав і зареготав:

— Ото, чорти їх розбирають!

У Меркулова в брунцтних, цяткованих жовтою іскрою очах заблимали веселі світлячки; він скочив на рівні ноги, вловлюючи такти носком чобота посипав дрібненьке просо дрібушок і, раптом притупнувши, легко, пружно, кругло пішов навприсядку. Танцювали всі по черзі, грілися, рухаючись. У сусідньому вагоні давно вже затихлі двохрані голоси — там уже хрипко і буйно лаялися. А тут заходилися в танку, непокоїли коні і кінчили тільки тоді, як, розійшовшись, Оникій, роблячи надзвичайно штуцерний викрут, упав задом на вогонь. Його регучи підвели, при світлі свічного недогарка довго оглядали новенькі шаравари, насмерть попалені ззаду, та крайки присмаленої ватяної теплушки.

— Скинь 'шаравари! — 'Жалкуючи, радив Меркулов.

— Ти, цигане, здурів чи що? А в чому-ж я?

Меркулов покопався в саквах, дістав полотняну бабську

сорочку. Вогонь роздмухали знову. Меркулов тримав сорочку за вузькі барки, відхиляв назад, стогнучи від реготу, говорив:

— Ось!.. Ох! Ох! Украв я її на станції, з паркану. На онучі ховав... Ох. Не по-ро-о-тиму... Бери!..

Силоміць прибіраючи Оникійка, що не переставав лаятись, іржали так смачно й густо, що з дверей сусідніх вагонів повисувалися голови цікавих, у нічній темряві кричали заздрісні голоси:

— Чого ви там?... Жеребці прокляті!

— Чого зайшлись?

— Залізко знайшли, дурепині полюбовники?

На другій зупинці, притягли з переднього вагона гармоністу, з інших вагонів напхом набилося козаків, поламали корита, товпились, притискуючи коней до стінки. В малесенькому колі походжав Оникійко. Біла сорочка, з здоровезної, видно, бабеги, була на нього довга, плуталася в ногах, та рев і регіт заохочували — танцював він до знемоги.

А над намоклою в крові Білоруссю скорботно сльозилися зорі. Проваллям зіхала, курячись і упливаючи, нічна небесна чорнота. Вітер плазував понад землею, пойнятою гіркими запахами опалого листя, суглинкуватої мочливої іржі, березневого снігу...

IX.

За добу полк був уже недалеко від фронту. На вузловій станції ешелони спинили. Вахмістри рознесли наказа: "Вивантажуватися". Примостками квапливо зводили коні,

сідлали, бігали до вагонів по забуті спохвату речі, викидали просто на вогкий піщаник колій розтріпані цибики сіна, метушилися.

Мелехова Петра покликав ординарець командира полку.

— Іди на вокзал, командир кличе.

Петро, поправляючи ремінь на шинелі, неквапливо пішов до платформи.

— Оникію, доглянь мого коня, —: попросив він Оникія, що топтався коло коней.

Той мовчки подивився йому услід, на буденному похмурому обличчі його заклопотаність зливалася із звичайною нудотою. Петро ступав, дивлячись на свої чоботи, обляпані охровим глинястим болотом, розмірковуючи: нащо це він потрібний командирові полку. Увагу його привернув невеличкий натовп край платформи, коло бака на окріп. Він підійшов, ще здалека прислухаючись до розмови. Чоловіка за двадцяттеро салдатів оточили рослого рудуватого козака, що стояв спиною до бака в незручній зацькованій позі. Петро, витягнувши голову, подивився на неясно-знайоме за-бородатіле обличчя рудуватого козака-отаманця, на цифру "52" на синьому урядницькому наплічнику; вирішив, що десь і колись бачив цього чоловіка.

— Як же це ти примудрився? А ще гайку тобі нашивали...— зловтішно допитувався в рудавого козака охотник, з ластатим розумним обличчям.

'—Що таке? — поцікавився Петро, доторкнувшись до плеча ратника, що стояв до нього спиною.

Той повернув голову, відповів нехотя:

— Дезертира піймали... З ваших козаків.

Петро, натужно напружуючи пам'ять, намагався згадати,— де він бачив це широке рудовусе і рудоброве обличчя ота-манця. Не відповідаючи на настирливі запитання охотника, отаманець рідкими ковтками тягнув окріп з мідного кухля, зробленого з гільзи гарматна, прикусуючи чорним розмоченим у воді сухарем. Далеко розставлені банькаті очі його мружилися, прожовуючи й ковтаючи, він ворушив бровами, дивився вниз і по боках. Поруч нього, придержуючи за багнета Гвинтівку, стояв вартовий — літній коренастий салдат. Отаманець-дезертир, допив з кухля, повів стомленими очима по обличчях салдатів, що безцеремонно роздивлялися на нього, і в блакитних, подитячи простих очах його несподівано спалахнула лють. Квапливо ковтнувши, він обливав губи, крикнув грубим, негнучким басом:

— Дивно вам? Пожерти не даєте, сволочі! Що ви, мати вашу, людей не бачили чи що? 1

Салдати засміялися, а Петро скоро почув голос дезертирів, зразу, як це' завжди буває, з разючою чіткістю згадав, що отаманець цей, — з хутора Рубежине, Еланської станиці, на прізвище Фомин, і що в нього ще до війни на еданському річному ярмарку торгував він з батьком бичка-третячка.

— Фомин! Якове!--окликнув він, протискуючись до отаманця.

Той незручним розгубленим рухом сунув на бак кухля.

прожовуючи, дивлячись на Петра збентеженими усміхненими очима, сказав:

— Не признаю, браток...

— З Рубежина ти?

— Звідти. А ти чи не еланський?

— Я вешенський, а тебе пам'ятаю. З батьком ми років із п'ять тому бичка в тебе торгували.

Фомин, посміхаючись, усе тією ж розгубленою хлопчачою посмішкою, видимо намагався згадати.

— Ні, замстило... не пригадаю тебе,—з видимим'жалем сказав він. '

— Ти в 52-му був?

— У 52-му.

— Утік виходить? Як же це ти, браток?

Тим часом Фомин, скинувши папаху, діставав звідти пошарпаний кисет. Горблячись, він поволі запхав папаху під пахву, відірвав косий ріжок паперу і тільки тоді притиснув Петра суворим, вогко-мигливим поглядом.

— Терпець урвався, братіку... — сказав невиразно.

Погляд цей кольнув Петра. Він крякнув, убрав у рота жовтуватого вуса.

— Ну, землячки, кінчайте розмови, а то через вас як би мені не попало, — зідхнув, скидуючи Гвинтівку, кремезний салдат-вартовий. — Іди но, дядьку!

Фомин, кваплячись, укинув у ладівницю кухля, попрощався з Петром, дивлячись убік, і закрокував до комендантської ведмежкуватим вихилясом.

На вокзалі, в буфеті колишньої першої кляси за столиком гнувся командир полку і двоє сотенних командирів.

— Ти, Мелехов, примушуєш себе, чекати, — покліпав полковник втомлено гнівними очима.

Петро вислухав звістку про те, що сотня його поступає під оруду штабу дивізії і що треба пильно наглядати за козаками, сповіщаючи про всяку помічену зміну в їх настроях командира сотні. Він, не зморгнувши, дивився в очі полковникові, слухав уважно, але в пам'яті невідступно, чіпко мов приклеєний держався блимливий, вогкий погляд Фомина і тихе "терпець урвався, братіку..."

Він вийшов з паркого теплового вокзалу, попрямував до сотні. Тут же, на станції, стояв полковий обоз другого розряду. Підходячи до своєї теплушки, Петро побачив обозних козаків і сотенного коваля. При погляді на коваля в Петра вивітрився з пам'яті Фомин і розмова з ним, він прискорив кроки, щоб переговорити про перековування коня (в цю мить над ним уже тяжили буденні клопоти і тривоги), але з-за червоного різка вагона виступила жінка, чепурно запнута білим пуховим шарфом, одягнена не так, як одягаються в польсько-білоруській землі. Дивно знайомий склад постаті примусив Петра уважніше придивитися до жінки. Вона раптом повернулась до нього обличчям, заспішила назустріч, невловимо поводючи плечима, тонким, не бабським станом. І, ще не розпізнаючи обличчя, з самої цієї легкої крутливої ходи, Петро пізнав дружину. Гострий приємний холодок докотився до серця. Радість була тим більша, що несподівана. Навмисне вкоротивши кроки, щоб обозні, стежачи за ним, не подумали,

що він надто вже радіє, Петро йшов назустріч. Він поважно пригорнув жінку, поцілував її тричі, хотів щось спитати, але глибоке внутрішнє хвилювання пробилося назверх, — дрібно затіпалися губи і немов відібрало мову йому.

— Не сподівався... — заїкуючись, вимовив він, нарешті.

— Голубе мій! Ото ж бо як ти змінився!.. — Дарка сплеснула руками. — Ти мов чужий. Бачиш, приїхала відвідати... Наші не пускали: "Куди тебе понесе?.." Ні, думаю, поїду, навідаю рідного... — тарахкотіла вона, горнучись до чоловіка, заглядаючи у вічі йому вогкими очима.

А коло вагонів товпилися козаки, дивлячись на них, покрякували, переморгувались, нудились.

— Підсипало щастя Петрові...

— Моя вовчиха й не приїде, відроїлася.

— Там у неї без Нестера десятеро!

— Мелехов хоча б своїй хоті на ніч бабу пожертвував... На вбогість на нашу... Кх-м...

— Ходімо, хлопці. Кров'ю зійдеш, дивлячись, як вона до нього липне.

Цієї хвилини Петро не пам'ятав, що збирався бити жінку смертним боєм, пестив її при людях, гладив великим обкуре-ним пальцем мальовані дуги її брів, радів. Дарка теж забула, що тільки дві ночі тому спала вона в вагоні з драгунським ветеринарним фельдшером, який разом з нею їхав з Харкова до полку. У фельдшера були надзвичайно пухнасті і чорні вуса, але ж усе це було дві ночі тому, а зараз вона з слізьми щирої радості пригортала чоловіка, дивилася на нього правдивими ясними очима...

Х.

Повернувшись з відпустки, осавул Євген Листницький дістав призначення до 14-го донського козацького полку. До свого полку, в якому служив перше, і з якого йому довелося ще до лютневого перевороту так ганебно тікати, він не з'явився, а прямо заїхав до штабу дивізії, і начальник штабу, молодий генерал з славним донським шляхетсько-козацьким прізвиськом легко влаштував йому переміщення.

— Я знаю, осавуле, — говорив він Листницькому, віч-на-віч у своїй кімнаті,—що вам важко буде працювати в старій обстановці, бо козаки настренчені проти вас, ваше ім'я для них одіозне і, звичайно, буде краще, якщо ви поїдете до 14-го полку. Там виключно гарний склад офіцерів та й козаки твердіші, сіріші, — більшість з південних станиць Усть-Медведицької округи. Там вам краще буде. Ви ж, здається, син Миколи Олексійовича Листницького ? — помовчавши, спитав генерал і, діставши позитивну відповідь, говорив далі:

— З свого боку, можу запевнити, що ми шануємо офіцерів таких, як ви. За наших часів навіть серед офіцерського складу більшість дворучників. Нічого немає легше, як перемінити віру, а то й двом богам молитися... — гірко закінчив начштабу.

Листницький радів переміщенню. Того ж дня він виїхав до Двинську, де був 14-й полк, а через день уже з'явився до командира полку, полковника Бикадорова, і з задоволенням упевнився в правдивості слів начштабу дивізії; офіцери здебільшого монархісти; козаки, на третину розбавлені старовірами Усть-Хоперської

Кумижленської, Глазунівської і інших станиць, були настроєні зовсім не революційно, на вірність тимчасовому урядові присягали неохоче, в подіях, що кипіли навколо, не розбиралися, та й не хотіли розбиратись; до полкового та сотенних комітетів пройшли козаки підлабузники та сумирні... З радістю зідхнув Листницький у новій обстановці.

Серед офіцерів він зустрів двох, з якими, служив в Отаманському полку; трималися вони окремо, всі ж інші були на диво з'єднані, одностайні, одверто поговорювали про повернення династії.

Полк місяців зо два простояв у Двинську, зібраний в. єдиний кулак, відпочивши, підтягнувшись. До цього сотні, прикріплені до піших дивізій, блукали по фронті від Риги до Двинська, але в квітні чиясь дбайлива рука злила всі сотні,— полк був наготові. Козаки, під суворим офіцерським доглядом, виходили на муштру, вигодовували коней, жили розміреним слимаковим життям, залишаючись поза всяким зовнішнім впливом.

Серед них були неясні здогади про справжнє призначення полку, але офіцери говорили, не ховаючись, що в недалекому майбутньому полк у чиїхсь надійних руках ще покрутить колесо історії.

Близький дибився фронт. Армії дихали смертною лихоманкою, бракувало бойового припасу, харчів; армії багато-руко тягнулися до примарного слова "мир"; армії по-різному зустрічали тимчасового правителя республіки Керенського, і, спонукувані його гістєричними вигуками, спотика-лися в червневому наступі; в арміях, визрівши, топився гнів і закипав, мов та вода в глибинному джерелі...

А в Двинську жили козаки мирно, тихо: шлунки коней перетравлювали овес і макуху, пам'ять козаків зарощувала тяготи, перенесені на фронті; офіцери акуратно відвідували офіцерське зібрання, непогано харчувалися, гаряче сперечались про долю Росії...

Так до перших днів липня. Третього — наказ: "не гаючи й хвилини — виступати".

Ешелони полку потяглися до Петрограду. 7-го липня копита козацьких коней уже цокотіли по одягнених у торцову луску вулицях столиці.

Полк розмістили на Невському. Для сотні Листницького одвели порожнє торговельне приміщення. Козаків чекали нетерпляче і радо, про це красномовно свідчила та дбайливість столичної влади, з якою заздалегідь устатковано приміщення, для них призначене. Наново фарбовані стіни блищали вапном, Глянцем вилискували начисто вимиті підлоги, від соснових свіжих нар смолисті запахи; майже затишно було в світлому, чепурному півпідвалі. Листницький, мружачись під пенсне, уважно оглянув помешкання, походив під сліпучими білими стінами, вирішив, що кращого щодо зручності" годі й бажати. Задоволений оглядом, він, в супроводі маленького елегантно вдягненого представника міського самоврядування, на долю якого випало зустрічати козаків, попрямував до виходу на двір, але тут сталася неприємна оказія: держачись за дверну клямку, він побачив на стіні майстерно видряпаний чимсь гострим малюнок — оскалену собачу голову і мітлу. Видно, хтось з робітників, що працювали, опоряджуючи помешкання, знав, для кого його призначалося...

— Що це? — потремтівши бровами, спитав Листницький у представника.

Той скинув на малюнок бистрими мишастими очима, страшно засопів. Кров так густо кинулась йому в обличчя, що навіть крахмальний комірець сорочки мов би порожевів на ньому...

— Пробачте, гіане-офіцере... Злочинна рука...

— Сподіваюсь, без вашого відому змалювали тут емблему оприччини?

— Що ви?! Що ви?! Змилуйтесть... Більшовицький фортель... Якийсь негідник насмілився. Я зараз же накажу наново вибілити стіну. Чорт зна що!.. Пробачте... Такий безглуздий випадок... Смію вас запевнити, мені соромно за чужу підлість. —

Листницький щиро пожалів зняковілого, збентеженого громадянина. Він, зм'ягчивши невблаганно-холодний погляд, стримано сказав:

— Невеличкий прорахунок художника — козаки ж не знають російської історії. Але з цього ще не витікає, що таке ставлення до себе ми можемо дозволити.

Представник твердим плеканим нігтем вишкрябував з вапна малюнок, бруднив дороге англійське пальто дрібним білим порошком, тягнувся навшпиньках перед стіною. Листницький, протираючи пенсне, посміхався, але гірка, мовчна туга томила його цієї хвилини.

"Ось як зустрічають нас, і ось що ховається за зовнішньою, показовою стороною... Але невже для всієї Росії ми — прообразом оприччини?" — думав він, ідучи двором — до стаєнь і неуважно, байдуже прислухаючись до слів представника, що поспішав за ним.

У глибокий, просторий колодязь двору стрімко падало соняшне проміння. З вікон багатоповерхових будинків мешканці, звисившись, розглядали козаків, що заповнили весь двір, — сотня розміщувала в стайні коней. Хто з козаків звільнився, ті купками стояли й сиділи навпочіпки попід стінами, в холодку.

— Чом же не йдете, хлопці, до помешкання? — спитав Листницький у ближніх.

— Встигнемо, пане осавул.

— Набридне ще й там...

— Коні ось розстановимо, — тоді вже.

Листницький оглянув склеп, призначений під стайні, суворо, намагаючись повернути собі попередню неприязнь до представника, що супроводив його, сказав:

— Погодьтеся з ким слід от про що: нам треба прорубати ще одні двері. Не можемо ж ми мати на 120 коней троє дверей. Так у разі тривоги нам потрібно буде півгодини, щоб вивести коні... Дивно! Невже цього неможна було врахувати своєчасно? Я примушений буду доложити про це командирові полку.

Діставши негайно запевнення, що не одні, а двоє дверей буде сьогодні ж пробито, Листницький розпрощався з представником, сухо подякувавши йому за турботи, наказав призначити днювальних і пішов на другий поверх, до тимчасового приміщення, відведеного офіцерам сотні. На ході розстібаючи кителя, витираючи під козирком піт, він чорними сходами зійшов до себе, радісно відчувши вогкувату прохолоду кімнат. У приміщенні, за винятком підосавула Атарщи-ков"а, не було нікого.

— Де ж це всі? — спитав Листницький, падаючи на брезентове ліжко і важко одвальноючи ноги в запорошених чоботах.

— На вулиці. Роздивляються на Петроград.

— А ти чого ж?

— Ну, знаєш, не варто. Не встигли ввалитися і вже зразу до міста. Я ось підчитую про те, що— відбувалося тут два дні тому. Цікаво!

Листницький лежав мовчки, почувуючи як на спині його приємно холодіє вогка від поту сорочка, йому ліньки було встати й умитися, — позначалася нажита за дорогу втома. Пересиливши себе, він підвівся, покликав вістівця. Перемінивши білизну, довго вмивався, задоволено чмихав, тер волохатим рушником повну, з сірою плівкою засмаги шию.

— Вмийся, Ваня, — порадив він Атарщикову: — гору з плеч скинеш... Ну, так що в газетах?

— Мабуть що справді вмитися. Не погано, кажеш?.. А в газетах що? — Опис виступу більшовиків, урядові заходи... Почитай!

Повеселілий після вмивання Листницький узявся був за газету, та його покликали до командира полку. Нехотя під-, вівшись, він одягнув новий страх пом'ятий у дорозі китель, що пахнув милом, причепив шаблю і вийшов на проспект. Перейшовши на другий бік, повернувся, розглядаючи будинок, де розташувалася сотня. Зовні, типом своїм, будинок нічим не відрізнявся від інших. П'ятиповерховий, облицьований димчастим ніздрюватим каменем, стояв він у рівній перії таких же будинків. Закурюючи, Листницький поволі рушив пішоходом. Густий натовп пінився чоловічими брилями, котелками, кепками, вишукано-простими й ошатними капелюшками жінок. В загальному потоці де-це-де майне зеленою демократичною плямою кашкет військового і зникне поглинутий переливами різнобарвних фарб.

З узбережжя хвилею ішов бадьорливий свіжий вітрець та, розбиваючись об круті озії, розтікався рідкими нерівними струмками. В крицевому, з бузковим відтінком, неясковому небі топилися на південь хмари. Молочно-білі гребні їх зуб-частшись рельєфно і гостро. Над містом висіла парна, переддошова задуха. Пахло нагрітим асфальтом, перегаром бензини, близьким морем, хвилюючим невиразним запахом жіночих парфумів і ще якоюсь різнорідною нероздільною мішаниною запахів властивою кожному велелюдному місту.

Листницький, покурюючи, повільно йшов правим боком пішоходу, зрідка ловив на собі бокові, шанобливі погляди зустрічних. Спочатку він трохи ніяковів через свій зім'ятий китель і несвіжий кашкет, а потім вирішив, що фронтовикові нічого соромитися свого вигляду, аї то більш йому, що тільки сьогодні залишив вагон.

На пішоходах ліниві, оливкувато-жовті лежали тіньові плями від парусових тентів, напнутих над сходами до крамниць і кав'ярень. Вітер, хитаючи, тріпав вигорілу парусину, плями на пішоходах ворушилися, рвалися з-під людських ніг. Дарма, що пообідня година була, проспект кишив vele-людством. Листницький, що за роки війни відзвичаївся від міста, з радісним задоволенням вбирав у себе різноголосий гам,

перевитий сміхом, автомобільними гудками, криком газетників, і, почувавши себе в цьому натовпі пристойно одягнених ситих людей своїм, близьким, все ж думав:

"Які всі ви зараз задоволені, щасливі, — всі: і купці, і біржові маклери, і урядовці різних рангів, і поміщики, і люди блакитної крові. А що з вами було три дні тому? Який ви мали вигляд, коли чернь і салдатня, мов руда розтоплена, текли оцим проспектом, вулицями? По-щирості, і радий я вам і не радий. І гараздам вашим не знаю як радіти..."

Він спробував проаналізувати своє роздвоєне почуття, знайти початки його, і легко вирішив, що тому так мислить і відчуває, що війна і те, що довелось пережити там, віддалили його від цього стовпища ситих, вдоволених.

"Адже оцей, молодий, вгодований, — думав він, зустрічаючись очима з гладким, червонощоким і безвусим чоловіком: — чому він не на фронті? Певне, син заводовласника чи якогось торговельного зубра, ухилився, подляк, від служби, — начхати йому на батьківщину, — і "працює" на оборону, жиріє, вигідно кохає жінок..."

"Але з ким же ти, кінець-кінцем?" — поставив він сам собі питання, і, посміхаючись вирішив: "Ну, звичайно ж, з оцими! В них частка самого мене, а я частина їх колективу... Все, що є гарного і поганого в моїй клясі, є в тій або іншій мірі і в мене. Може в мене трохи тонша шкіра, ніж у цього вгодованого кнурка, можливо, тому я болісніш реагую на все і напевне тому я чесно на війні, а не "працюю на оборону", і саме тому тоді взимку, в Могилеві, побачивши в автомобілі скинутого імператора, що залишав ставку, і його скорботні губи і разючо, не переказати як саме покладену на коліні руку, я впав на сніг і ридав, як хлопчисько... Я ж бо по-чесному не приймаю революцію, не можу сприйняти! І серце і розум противляться.... Головою наложу за старе, життя віддам, не вагаючись, без пози, просто, по-салдат-ськи. А чи багато на це піде?"

Бліднувши, з надзвичайною хвилюючою яскравістю відновив він у пам'яті лютневий, на барви багатий кінець дня, губернаторський будинок у Могилеві, чавунну, запотілу від морозу огорожу і сніг по той бік її, змережаний червоними бликами низького, вкритого морозно-димчастим серпанком сонця. За похилистим звалом Дніпра небо фарбоване блакиттю, циноброю, іржавою позолотою, кожен штрих на горизонті такий недоторкано ніжний, що шкода торкатися

поглядом. Коло виїзду невеличкий натовп з чинів ставки, військових, цивільних... Виїждить критий автомобіль. За склом, здається, Фредерикс і цар, одкинувшись на спинку сидіння. Звуглене обличчя його з якимсь фіялковим відтінком. На блідому чолі косе чорне півколо папахи, форми козацької конвойної варти.

Листницький, майже біг мимо людей, що здивовано оглядалися на нього. В очах його падала від краю чорної папахи, віддавши честь, царська рука, у вухах дзвенів безгучний сліпий хід машини, що від'їхала, і прикра німотність натовпу, що мовчанкою проводив останнього імператора...

Сходами будинку, де містився штаб полку, Листницький ішов поволі. У нього ще тіпалися щоки і кров'янисто сльозилися припухлі, заплакані очі. На ганку другого поверху він викурив уряд дві цигарки, протираючи пенсне, через дві приступки вибіг

на третій поверх.

Командир полку відмітив на мапі Петрограду район, в якому сотня Листницького мала охороняти урядові установи, перелічив установи, найдокладніше переказав, які і коли саме треба ставити і змінити сторожі, на закінчення сказав:

— До Зимового палацу Керенському...

,— Ні слова про Керенського!.. — заливаючись смертельною блідістю, голосно прошепотів Листницький.

— Євгене Миколайовичу, треба брати себе в руки...

— Полковнику, я вас прошу!

— Але ж любий мій...

— Я прошу!

— Нерви у вас...

— Роз'їзди до Путилівського зараз накажете вислати?— Еажко дихаючи, спитав Листницький.

Полковник, кусаючи губи, посміхаючись, знизав плечима, відповів:

— Зараз же! І обов'язково з чотовим офіцером.

Листницький вийшов з штабу морально, спустошений, розчавлений спогадами пережитого і розмовою з командиром полку. Майже коло самого дому побачив козацький роз'їзд 4-го Донського полку, що теж стояв у Петрограді. На вуздечці ясенорудого офіцерського коня, зів'ялі, понуро висіли живі квіти. На біловусому обличчі офіцера світилась усмішка.

— Хай живуть визволителі батьківщини!.. — гукнув сходячи з пішоходу і вимахуючи капелюхом якийсь екзальтований літний добродій.

Офіцер гречно приклав долоню до козирка. Роз'їзд рушив ристю. Листницький глянув на схвильоване, мокро-губе обличчя добродія, що вітав козаків, на його дбайливо

81

Тихий Дін—6.

зав'язану квітчасту краватку і, морщачись, згорбившись, шмигнув до під'їзду свого будинку.

XI.

Призначення генерала Корнілова на головнокомандувача Південно-Західнього фронту офіцерський склад 14-го полку зустрів дуже спочутливо. Про нього говорили з любов'ю і шаную, як про чоловіка залізної вдачі, котрий безперечно зможе вивести країну з безладдя, до якого завів її Тимчасовий уряд.

Особливо радів цьому призначенню Листницький. Він через молодших офіцерів сотні і близьких до нього козаків намагався дізнатись, як ставляться до цього козаки, але одержані відомості його не потішили: мовчали козаки, або відбувалися апатичними відповідями:

— Нам однаково.

— Який він, хто його знає...

— Коли б він про замирення постарався, тоді, звичайно.

— Нам від його підвищення легше не буде.

За кілька днів серед офіцерів, що зналися з ширшим товариством цивільних та військових, переказували вперті чутки, ніби Корнілов натискає на Тимчасовий уряд, вимагаючи відновлення кари на горло на фронті та багатьох рішучих заходів, від яких залежить доля армії і кінець війни. Говорили про те, що Керенський боїться Корнілова і напевно додасть усіх сил, щоб, замінити його на посаді головнокомандувача фронту піддатливішим генералом. Називали відомі у військовому товаристві прізвища генералів.

19-го липня всіх уразило урядове повідомлення про призначення Корнілова на верховного головнокомандувача. Незабаром підосавул Атарщиков, що мав велике знайомство в Головному комітеті офіцерської спілки, 4розказував, посилаючись на цілком певні джерела, що Корнілов у записці, приготованій для доповіді Тимчасовому урядові, обстоював такі найголовніші заходи: запровадження на всій території країни для запільного війська і людности юрисдикції військово-революційних судів, з карою на горло за низку найтяжчих злочинів, переважно військових; відновлення дисциплінарної влади військових начальників; обмеження вузькими рямцями діяльності комітетів і встановлення їх відповідальності! перед законом і т. інш.

Цього ж дня, увечорі, Листницький у розмові з офіцерами своєї сотні і інших сотень гостро руба поставив питання: з ким вони йдуть?

— Панове офіцери!—говорив він із стриманим хвилюванням.

— Ми живемо дружною сім'єю. Ми знаємо, що являє собою кожен з нас, але й досі багато болючих питань між нами залишилося невирішені. І от саме тепер, коли виразно намічається перспективи розходження головнокомандувача з урядом, нам треба руба поставити питання: з ким і за кого ми? Поговорімо ж по-товариськи, не кривлячи душе.ю.

Підосавул Атарщиков відповів перший:

— Я за генерала Корнілова готовий і свою і чужу кров цідити. Це кришталевої чесности людина і лише він один може поставити Росію на ноги. Дивіться, що він робить в армії. Адже тільки дякуючи йому почасти розв'язали руки воєначальникам, а було цілковите засилля комітетів, братання, дезертирство. Про що мова? Кожна порядна людина за Корнілова.

Схожий на породистого хорта, вузькокрижий, тонконогий і невміру грудастий і широкоплечий Атарщиков говорив запалисто. Видно дуже зворушувало його зняте питання. Скінчивши, він оглянув згрупованих круг столу офіцерів, вижидально постукав по цигарниці мундштуком цигарки. На нижній повіці його правого ока брунатною опуклою горошиною сиділа родинка. Вона заважала верхній повіці щільно прикривати око, і від цього при першому погляді на Атар-щикова здавалося, ніби в очах його грає постійна поблажливо-вижидальна усмішка.

— Коли вибирати між більшовиками, Керенським і Корні-ловим, то, звичайно, ми за Корнілова.

— Нам важко судити, чого хоче Корнілов: чи тільки відновити лад у Росії, чи відновити й ще щось...

— Це не відповідь на принципове запитання!

— Ні, відповідь!

— А коли й відповідь, то неразумна, у всякому разі.

— А чого ви боїтесь, сотнику? Відновлення монархії?

— Я не боюся цього, а навпаки, бажаю.

— Так у чому ж річ?

— Панове!—твердим, обвітраним голосом заговорив Долгов, недавній вахмістр, що дістав за бойові заслуги хорунжого.— Про що ви сперечаєтесь? А ви поважно скажіть, що нам, козакам, треба держатися за генерала Корнілова, як дитині за матерній поділ. Це без ніякового лукавства, напрямки! Відірвемося від нього—пропадемо! Расея гноєм нас загребе. Тут справа ясна: куди він, туди й ми.

— Оце так!..

Атарщиков захоплено ляснув Долгова по плечі і, сміючись очима, видивився на Листницького. Той, посміхаючись, хвилюючись, розгладжував на колінах брижі штанів.

— Так, як же, панове офіцери, отамани?— піднесеним голосом вигукнув Атарщиков.—За Корнілова ми?..

— Ну, звичайно!

— Долгов відразу розрубав гордіїв вузол.

— Все офіцерство за нього!

— Ми не хочемо бути винятком.

— Любому Лаврові Георгієвичу, козакові і героєві,— слава!

Сміючись і цокаючись, офіцери пили чай. Розмова, втративши недавню напруженість, крутилась навколо подій останніх днів.

— Ми всі за головнокомандувача, а ось козаки мнуться,— нерішуче сказав Долгов.

, — Як це "мнуться"?—'Спитав Листницький.

— А так. Мнуться—і край... їм, собачим дітям, додому, до бабів охота... Життя не тепле остогидло...

— Наша справа—повести за собою козаків!—ударив кулаком по столі сотник Чернокутов.—Повести! На те ми й носимо офіцерські наплічники!

— Козакам треба терпляче роз'яснювати з ким їм по дорозі.

Листницький постукав ложечкою об шклянку, скупчивши увагу офіцерів, роздільно сказав:

— Прошу запам'ятати, панове, що наша робота тепер повинна зводитися, саме як сказав Атарщиков, до роз'яснювання козакам справжнього становища. Козака треба вирвати з:під впливу комітетів. Тут потрібне ламання характерів, при-' міром таке ж, коли не більше, яке більшості з нас довелося пережити після лютневого перевороту. Раніш,—припустімо, шіснадцятого року,—я міг побити козака, ризикуючи тим, що під час бою він мені пустить у потилицю кулю, а після ЛЮТОГО' довелося знищити, бо коли б я вдарив якогось дурня,—мене б убили тут же, в шанцях, не чекаючи слушної

хвилини. Тепер зовсім інша справа. Ми повинні—Листницький підкреслив це слово,—зрівнятися з козаком. Від цього залежить усе. Ви знаєте, що робиться зараз у 1-му і 4-му полках?

— Кошмар!

— Іменно—кошмар!—вів далі Листницький.:—Офіцери відгороджувалися від козаків колишнім муром і наслідком цього козаки всі, як один, підпали під вплив більшовиків і сами на 90 відсотків зробилися більшовиками. Адже ясно, що грізні події неминучі... Дні 3-го і 5-го липня—тільки сувора пересторога всім недбахам... Або нам за Корнілова доведеться битися з військом революційної демократії, або більшовики, набувши сили і поширивши свій вплив, хитнуть ще одною революцією. У них передишка, концентрація сил, а в нас— розхлябаність... Та хіба ж можна так?.. От за майбутнього перетрусу й придасться надійний козак...

— Ми без козаків, звичайно, нуль без палички, — зідхнув Долгов.

— Справедливо Листницький!

— Ще й як!

— Росія одною ногою в могилі ...

— Ти думаєш, ми цього не розуміємо? Розуміємо, та часом не сила нам щось ізробити. "Наказ № 1" та "Окопна правда" сіють своє насіння.

— А ми милуємося на прорість замість витоптати її та випалити геть чисто—гукнув Атарщиков.

— Ні, не милуємося,—ми безсилі!

— Брешете, хорунжий! Ми просто недбалі!

— Неправда!

— Доведіть.

— Тихше, панове!

— "Правду" розгромили... Керенський мудрий по шкоді...

— Що це... базар, чи що? Не можна ж так!

Безладні вигуки помалу затихли. Командир одної сотні, що з надзвичайною цікавістю прислухався до слів Листницького, попросив уваги.

—> Я пропоную дати можливість осавулові Листницькому закінчити.

— Просимо!

Листницький, потираючи кулаками гострі різки коліні,, продовжував:

— Я кажу, що тоді, тобто в майбутніх боях, за громадянської війни,—я тільки тепер зрозумів, що вона неминуча,, і потрібний буде вірний козак. Треба битися і відвоювати його у комітетів, що тяжать до більшовиків. В цьому пильна потреба! Бо, в разі нових зворушень, козаки 1-го і 4-го полків перестріляють своїх офіцерів.

— Ясно! ,

— Не панькатимуться!

— ...і на їх досвіді,—'Дуже гіркому, до речі, — повинні ми навчатися. Козаків 1-го і 4-го полків, — а втім, які вони тепер козаки?—в майбутньому доведеться вішати через одного, а то й просто звалити всіх... Бур'ян з поля геть! Так утримаймо ж своїх козаків

від помилок, які їм доведеться потім покутувати.

Після Листницького взяв слово той самий командир сотні, що слухав його з такою виключною увагою. Старий кадровий офіцер, що служив у полку 9 років, дістав за війну чотири рани, він говорив про те, що раніш важко було служити. Козацькі офіцери були на задвірках, держали їх у чорному тілі, промування службове було незначне, і для переважної частини офіцерських кадрів ранг військового старшини був до життя; цим, за його словами, і пояснювалася інертність козацьких верхівок у момент скинення самодержавства. Та, не вважаючи на це, казав він, що треба всіма засобами підтримувати Корнілова, міцніше зв'язавшись з ним через раду спілки козацького війська і Головний комітет офіцерської спілки.

— Хай Корнілов буде диктатор, — для козацьких військ це порятунок. За нього ми, може, навіть краще житимемо, ніж за царя.

Було вже далеко за північ. Над містом проста, біляста, в розкуйовджених патлах хмар стояла ніч. З вікна видно було чавунно-темний шпиль адміральської вежі і жовтий вододільний розлив вогнів.

Офіцери проговорили аж до світанку. Ухвалено було тричі на тиждень провадити з козаками бесіди на політичні теми, чотовим офіцерам було поставлено за обов'язок щоденно займатися з чотами гімнастикою й читанням, щоб заповнити вільний час і вирвати уми козаків з розкладницької атмосфери політики. Перед уходом співали "Сколихнувся, схвилювався православний тихий Дін", допивали десятий самовар, під дзвін шклянок жартівливі виголошували тости. Вже зовсім наостанці Атарщикова, пошептавшись з Долговим, крикнув:

— Тепер, на десерт, почастиємо ми вас старовинною козацькою. Ану, тихше! Та вікно відчинити, а то надто напалено.

Два голоси—обвітряний, ламкий бас Долгова і м'який, надзвичайно приємний тенор Атарщикова — спочатку стикалися, плуталися, в кожного був свій темп пісні, та під кінець голоси буйно сплелися, звучали переможно гарно:

Та і гордий наш Дін, тихий Дін, наш батенько.

Бусурменові він не кланявся, у Москви, як жити, не питався.

* А з Туреччиною-ох, та по потилиці шаблею гострою вік вітався він...

А з року в рік степ донський, наш край

За пречистую матір богородицю та за віру свою православную,

Та за вільний Дін, що хвилею шумить, на бій кликав з ворогами...

Атарщикова, схрестивши на колінях пальці, на високих тонах вів пісню, за весь час не збився, дарма, що варіюючи, він далеко залишав за собою напористий бас Долгова; з вигляду був надзвичайно суворий і тільки під кінець Листницький помітив, як через брунатний горбок родинки на оці, збігла в нього холодно блиснувши, сльозинка.

Після того як офіцери чужих сотень розійшлися, а хто залишився, полягали спати. Атарщикова підсів на ліжко Листницького, смикаючи блакитні рилинялі шлейки на опуклому заслоні грудей, зашепотів:

— Ти розумієш, Євгене... Я до чортиків люблю Дін, увесь цей старий, що віками складався лад козацького життя, люблю козаків своїх, козачок, — все люблю! Від запаху степового полиню мені хочеться плакати... І ось ще, коли цвіте соняшник і над Доном пахне змоченим дощем виноградниками, — так глибоко й боляче люблю... ти розумієш... А ось тепер думаю: чи не обдурюємо ми оцих са мих козаків? Чи на ту стежку хочемо ми їх звернути?..

— Про що ти? — насторожено спитав Листницький.

З-під коміра білої сорочки Атарщикова наївно, юнацьки-зворушливо смагліла шия.. Над брунатною родинкою важко висів синій ободок повіки, в профілі обличчя видно було зволене світло одного, напівзаплющеного ока.

— Я думаю: чи потрібне козакам це?

— А що ж, у такому разі, їм треба?

— Не знаю... Але чому вони таки стихійно відходять від нас. Революція немов розділила нас на вівці та козлища, наші інтереси мов би розбігаються.

— Чи бачиш, — обережно почав Листницький: — тут позначається різниця в сприйманні подій. За нами більше культури, ми можемо критично оцінювати той чи інший факт, а в них усе примітивніше, простіше. Більшовики втокмачують їм у голови, що треба війну кінчати — певніше перетворювати її на громадянську. Вони нацьковують козаків на нас, а що козаки стомилися, більше в них тваринного, немає тієї моральної, міцної свідомості обов'язку і відповідальності перед батьківщиною, які є в нас, то цілком зрозуміло, — це знаходить сприятливий ґрунт. Бо що для них батьківщина? Розуміння, в кожному разі, абстрактне: "Землі Війська Донського від фронту далеко, і німець туди не дійде", — так міркують вони. В цьому й усе лихо. Треба правильно розтлумачити їм, які наслідки тягне за собою перетворення цієї війни на війну громадянську.

Листницький говорив, підсвідомо почуваючи, що слова його не сягають мети і що Атарщиков зараз замкне перед ним стулки своєї душевної скойки.

Так і сталося: Атарщиков щось промурмотів незрозуміле, довго ще сидів мовчки і Листницький, хоч і намагався, та не міг вгадати, в яких потемках, бродить зараз думкою принішклий товариш.

"Треба б дати йому висловитися до кінця..." з жалем подумав він,

Атарщиков на добраніч давши, так і пішов, не сказавши більше ні слова. На хвилину потягнувся був до щирої розмови, підняв край тієї чорної завіси невідомого, якою кожен укривається від інших, і знову опустив її.

Нерозгаданість чужого, таємного досадно хвилювала Листницького. Він покурив, полежав трохи, напружено дивлячись у сіру ватяну темряву, і несподівано згадав Оксану, дні відпустки, до краю нею заповнені. Заснув примирений думками і випадковими, уривчастими спогадами про жінок, чиї шляхи перехриЩувалися колись з його шляхами.

XII

В сотні Листницького був козак Буканівської станиці Ла-гутін Іван. На перших

виборах він пройшов у члени полкового військово-революційного комітету, до приходу полку в Петроград нічим особливим себе не виявляв, але останніми днями липня чотовий офіцер повідомив Листницького, що Лагутін буває у військовій секції петроградської ради робітничих і салдатських депутатів, зв'язаний, певне, з радістю, бо помічалось, що він часто бесідує з козаками своєї чоти і впливає на них негати́бно. В сотні двічі були випадки відмови від призначення на варту та до роз'їздів. Чотовий офіцер приписував ці випадки впливові на козаків Лагутіна.

Листницький вирішив, що йому треба якнебудь ближче пізнати Лагутіна, промацати його. Викликати козака на од-верту розмову було нерозумно й небережно, тому Листницький поклав вичікувати. Нагода трапилася невдовзі. В кінці липня третя чота за нарядом мусіла вночі охороняти вулиці, сумежні з Путилівським заводом.

— 'Я поїду з козаками, — попередив чотового офіцера Листницький. — Перекажіть, щоб мені засідлали вороного.

Листницький мав двоє коней, — "на всякий випадок", як казав він. Одягнувшись за допомогою вістівця, він зійшов у двір. Чота була на конях. В імлістій, гаптованій вогнями темряві проїхали кілька вулиць. Листницький навмисне відстав, окликнув ззаду Лагутіна. Той під'їхав, повертаючи свою непоказну конячку, збоку вижидально подивися на осавула.

— Що нового у вас в комітеті? — спитав Листницький.

— Нічого немає.

— Ти з якої станиці, Лагутін?

— Буканівської.

— З хутора?

— Митькина.

Тепер коні їх ішли поруч. Листницький при світлі лихта-рів скося поглядав на бородате обличчя козакове. В Лагутіна з-під кашкета виднілися рівні зачоси волосся на пухких щоках, нерівна куделилася борідка, розумні, з хитринкою очі сиділи глибоко, прикриті опуклими надбрівними дугами.

"Звичайний з вигляду, пісний, — а що в нього на душі?

Напевне, ненавидить мене, як і в'є, зв'язане з старим режимом, з "палицею капрала" — подумав Листницький і чомусь захотілося дізнатися про минуле Лагутіна.

— Одружений?

— Так точно. Жінка і двоє діток.

— А господарство?

— Яке в нас господарство? — глузливо, з ноткою жалю сказав Лагутін. — Живемо абияк. Віл на козака, а козак на вола, так усе життя й крутимосся. Земля в нас пісочана, — подумавши, суворо додав він.

Листницький колись їхав на станцію Серебряково через Буканівську. Він виразно пригадав цю глуху, що лягла на одшибі від великого шляху, станицю, з півдня прикриту рівнісінькими неосяжними луками, обведену примхливими вигинами Хопра. Тоді ще з гребеня, від еланської грані, верстов за дванадцять, побачив він зелене марево садків у

низині, білий обсмоктаний маслак високої дзвіниці.

— Супісь у нас, — зідхнув Лагутін.

— Додому, певне, хочеться, а?

— Як же, пане осавуле! Звичайно, кортить швидше повернутись. Попоневірялися чимало й за війни.

— Навряд чи доведеться, брате, швидко вернутися...

— Доведеться.

— Адже війну не закінчили?

— Незабаром закінчать. Додому незабаром, — уперто настоював Лагутін.

— Ще проміж себе доведеться воювати. Ти як гадаєш?

Лагутін, не підводячи від луки опущені очі, помовчавши спитав:

— А з ким воювати?

— Мало з ким... Хоч би й з більшовиками.

І знов надовго замовк Лагутін, мов задрімав під чітке та-нешне дзвякання копит. Їхали мовчки хвилини зо три. Лагутін, поволі розставляючи слова, сказав:

— Нам з ними нічого ділити.

— А землю?

— Землі на всіх вистарчить.

—1 Ти знаєш, чого прагнуть більшовики?

— Трохи доводилося чути...

— Так що ж, по-твоєму, робити коли більшовики йтимуть на нас, щоб захопити наші землі, щоб поневолити козаків? З німцями ж ти воював, захищав Росію?

— Німець — справа інша.

— А більшовики?

— Що ж, пане осавуле, — видимо наважившись, заговорив Лагутін, підводячи очі, настирливо розшукуючи погляд Листницького: — більшовики останню земельку в мене не візьмуть. У мене акурат одна пайка, їм моя земля без потреби... А ось, наприклад, — ви не ображайтесь тільки! — у вашого тата десять тисячів десятин...

— Не десять, а чотири.

— Ну, однаково, хоч і чотири, — хіба малий шмат? Який же це порядок, можна сказати? А кинь по Росії—таких! як ваш тато, аж надто. Отож, розміркуйте, пане осавуле, що кожен рот шматка просить. І ви бажаєте їсти і інші всякі люди теж бажають їсти. Це ж той циган привчив кобилу не їсти,—мовляв, при звичаїться без паші. А вона, сердешна, при звичаювалась та на десятий день і здохла... Порядки криві були за царя, для бідного народу зовсім сукуваті... Вашому татові відрізали он, як скибку пирога, чотири тисячі, а він же не в дві горлянки їсть, а так само, як і ми, прості люди, в одну. Звичайно, прикро за нарід!.. Більшовики— вони вірно націлюються, а ви кажете — воювати.

Листницький слухав його з затаєним хвилюванням. Наприкінці він уже розумів, що безсилий протиставити якийсь поважний аргумент, почував, що нескладними, убійчо-

простими доводами припер його козак до стінки і тому, що заворушилася глибоко прихована свідомість власної неправоти, Листницький розгубився, озлився.

— Ти що ж—більшовик?

— Прізвисько тут ні до чого... — глузливо і протяжно відповів Лагутін. — Справа не в прізвиськові, а в правді. Народові правда потрібна, а її все ховають, закопують. Гомонять, що вона давно вже покійниця...

— Ось чим починають тебе більшовики... Виходить, недурно ти з ними Водишся.

— Ех, пане осавуле, нас, терплячих, саме життя начинило, а більшовики тільки гнота підпалять,...

— Ти ці приказки кинь! Базікати тут нічого!—вже сердито заговорив Листницький. — Відповідай мені: ти ось ка-зав5 про землю мого батька, взагалі про поміщицьку землю, але це ж — власність. Коли в тебе дві сорочки, а в мене немає жодної — що ж, по-твоєму, я повинен відбирати в тебе?

Листницький не бачив, але з голосу Лагутіна здогадався, що той посміхається.

— Я сам віддам зайву сорочку. І віддавав на фронті не зайву, а останню, шинелю на голому тілі носив. А от з земелькою щось ніхто маху не дасть...

— Та ти що — землею не ситий? Бракує тобі? — підвищив Листницький голос.

У відповідь схвильовано задихаючись, майже крикнув побілілий Лагутін.

— А ти думаєш, я за себе душею болю? В Польщі були, там як люди живуть? Бачив, чи ні? А круг нас мужики як живуть?.. Я бачив! Серце кров'ю закипає... Що ж, думаєш, мені їх не шкода чи що?.. Мені, може, за цього, за поляка, серце болем зійшло, на його гірку землю інтересуючись.

Листницький хотів сказати щось уїдливе, але від сірих лобастих корпусів Путилівського заводу — пронизливий крик "держи". Гуркотом протарабанило кінське тупотіння, різнув слух постріл. Махнувши батогом, Листницький пустив коня. Вони з Лагутіним разом підскакали до чоти, скупченої коло перехрестя.

Козаки, брязкаючи шаблями, спішувалися, в середині пручався спійманий чоловік.

— Що? Що таке? — загримав Листницький, врізаючись конем у натовп.

— Гад якийсь камінюкою...

— Кинув — і., побіг.

— Дай йому, Аржанов!

— Ач, ти, сволота!.. У крем'яхи граєш?

Чотовий урядник Аржанов, звисившись з сідла, держав за комір невеличкого, одягненого в чорну, непідперезану сорочку чоловічка. Троє спішених козаків крутили йому руки.

— Ти хто такий? — собою не владаючи, крикнув Листницький.

Спійманий підвів * голову, на тьмяно-білому обличчі, покривившись, щільно зімкнулися безмовні губи.

— Ти хто? — знову запитав Листницький. — Каміння кидаєш, мерзотнику? Ну? Мовчиш? Аржанов...

Аржанов скочив з сідла, випустивши з рук комір спійманого, з маху вдарив його по

обличчі.

— Дайте йому! — круто повертаючи коня, наказав Листницький.

Троє або четверо спішених козаків, валяючи зв'язаного чоловіка, замахали нагаями. Лагутін — з сідла геть, до Листницького.

— Пане осавуле!.. Що ж ви це!.. Пане осавуле!.. — він ухопив коліно осавулове кволо тремтячими чіпкими пальцями, кричав: — Неможна так!.. Людина ж!.. Що ви робите?

Листницький торкав коня поводами, мовчав. Метнувшись до козаків, Лагутін обхопив Аржанова впоперек, спотикаючись, перечіпляючись через шаблю, намагався його відтягти. Той, опираючись, мурмотів:

— Ти не гори дуже! Не гори. Він буде камінням кидати, а йому мовчи?! Пустити!.. Пустити, тобі добром кажуть!..

Один з козаків, зігнувшись, скинув з себе Гвинтівку — прикладом по м'яко хрустливому. тілі зваленого чоловіка. За хвилину, низький, тваринно-дикий крик поплазував понад бруком.

—А-а-а-а-а-а!.. А-а-а-а-а-а!.. Ик!.. Ик!.. Про-па-да-ю-у-у-уг..

А потім кілька секунд мовчанки — і той же голос, але вже ламкий по-молодому, пошматований болем, захлинаючись* між вихрипами після ударів, замикався короткими викриками:

— Сволота!.. Контр... революціонери!! Бийте. 0>0!.. А-а-а-а!..

"Гак!" Гак ! Гак!" — хряпали впереміжку удари.

Лагутін підбіг до Листницького, щільно притискаючись Дої його коліна, дряпаючи нігтями крило сідла? задихнувся.

— Зглянься!

— Відійди!

— Осавуле!.. Листницький!.. Чуєш? Відповідатимеш!

— Плювати я на тебе хотів,—хрипів Листницький і рушив конем на Лагутіна.

— Братця! — крикнув той підбігши до козаків, що стояли осторонь.—Я член полкового ревкому... Я вам наказую: ослобоніть чоловіка від смерті!.. Відвіт... відвіт дасте!.. Не старі часи!..

Шалена сліпуча ненависть поняла Листницького. Нагаєм коня проміж вуха — і на Лагутіна. Тикаючи в обличчя йому воронену, просмерділу шмаровидлом цівку нагана, прорвався на вереск:

— Замовчи-и-и, зраднику! Більшовик! За-стре-лю!

Надзвичайним зусиллям волі відірвав пальця від револьверного цингля, звів коня, поскакав геть.

Кілька хвилин згодом слідом за ним рушили три козаки. Між коней Аржанова і Лапина волочився, не переставляючи ніг, чоловік у мокрій, щільно прилиплій до тіла сорочці. Підтримуваний попід руки, він тихо заточувався, креслив ногами брук. Між високо підтягнутих гострих плеч його моталася, звішуючись назад біліючи сторч

піднесеним— підборіддям закривавлена, розбита на м'якиш голова. Віддалік посувався третій козак. На розі освітленого завулку він побачив візника/ підвівшись на стременах, заклусував до нього. Щось коротко сказав, виразно поляскав по халеві чобота нагаєм і візник, з покірливою покvapливiстю рушив до Аржанова і Лапина, що спинилися серед вулиці.

Другого дня Листницький прокинувся свідомий зробленої вчора великої непоправної помилки. Покусуючи губи, він згадав, як били чоловіка, що кинув на козаків камінь і те, що потім сталося в нього з Лагутіним. Поморщився, роздумливо покашляв.

Одягаючись, думав, що Лагутіна чіпати покищо не слід, щоб не загострювати взаємини з полковим комітетом, а краще перечекати, поки в пам'яті козаків, що були при цьому, притьмариться вчорашня сутичка з Лагутіним, і тоді потихеньку прибрати його з дороги.

"Що називається, зріднився з козаком..." — гірко іронізував з себе Листницький і всі наступні дні ходив прикро вражений тим, що сталося.

Вже на початку серпня, погожого соняшного дня Листницький ходив якось з Атарщиковим по місті. Між ними, після розмови, що відбувалася в день зібрання офіцерів, не було нічого такого, що могло б покласти край тоді утвореній недоговореності. Атарщиков був замкнений у собі, виношував невисловлені думки, на повторні спроби Листницького викликати його на одвертість нащільно запинав ту непроникливу завісу, яку звично носить більшість людей, відгороджуючи нею від чужих очей справжнє своє обличчя. Листницькому завжди здавалося, що в стосунки заходячи з людьми, люди ховають під зовнішнім образом ще якийсь інший, що часом так і залишається не з'ясованим. Він твердо вірив, що коли з першої-ліпшої людини зіскребти оцей верхній покрив, то з-під нього вилушчиться справжнє, brutальне, не прикрашене ніякою брехнею осереддя, і тому йому завжди хоробливо хотілося дізнатися, що ховається за brutальним, суворим, безстрашним, щасливим, веселим виглядом різних людей. У даному разі, думаючи про Атарщикова, він догадувався тільки про одне — що той болісно шукає виходу з протиповстання, ув'язує національно-козацьке з більшовицьким.

Ця думка примусила його припинити спроби зблизитися з Атарщиковим, триматися відлюдніше, і

Вони йшли Невським, зрідка перекидаючись незначними фразами.

— Зайдімо перекусити чогонебудь? — запропонував Листницький, показуючи очима на двері ресторану.

— Гаразд, — погодився Атарщиков.

Вони увійшли й зупинилися, оглядаючись з деякою безпорадністю: всі столики були зайняті. Атарщиков уже повернувся було йти геть, та з-за столика коло вікна підвівся, уважно подивившись на них, брезкий, гарно вбраний добродій, що сидів у товаристві двох дам, підійшов, гречно скидаючи котелка.

—* Прощу пробачити! Чи не хочете зайняти наш столик? Ми йдемо. — Він

усміхнувся, оголяючи рідкий ряд обкурених зубів, рухом руки запрошуючи пройти. — Я радий прислужитися панам офіцерам. Ви—наша гордість.

Дами, що сиділи за столиком, підвелися. Одна, висока й чорнява, поправляла зачіску, друга, молодша, чекала на неї, бавлячись парасолькою.

Офіцери подякували добродієві, що люб'язно дав їм можливість скористуватися столиком, пройшли до вікна. Крізь "спущену штору жовтими голками встромлялося в скатерку розтрощене проміння. Пахощі страв глушив, хвилюючи, тонкий аромат розставлених по столиках живих квітів.

Листницький замовив холодника з льодом, чекаючи, задумливо общипував висмикнуту з вази жовто-червону красолу. Атарщиков витирав хусткою пітне чоло, стомлено спущені очі його, часто моргаючи, стежили за зайкою, що мигтів на ніжці сусіднього столика. Вони ще не скінчили закусювати, коли до ресторану, голосно розмовляючи, увійшли два офіцери.

Передній, шукаючи очима вільного столика, повернув до Листницького вкрите рівною бурою засмагою обличчя. В косих чорних очах його блиснула радість.

— Листницький! Це ти?..—прямуючи до нього впевнено, без тіні збентеження крикнув офіцер.

Під чорними вусами його кипнем виблиснули зуби. Листницький пізнав осавула Калмикова, слідом за ним підійшов Чубов, Вони міцно стиснули один одному руки. Познайомивши колишніх товаришів з полку з Атарщиковим, Листницький спитав:

— Яким побитом сюди?

Калмиков, покручуючи вуса, хитнув головою назад, косячи очима по боках сказав:

— Відряджені. Потім розповім. Ти про себе оповідай. Як живеться в 14-му полку.

...Вийшли вони разом. Калмиков і Листницький відстали, повернули до першого завулку і за півгодини, пройшовши галасливу частину міста, йшли, півголосом розмовляючи, боязко поглядаючи навкруги.

— Наш 3-й корпус перебуває в резерві Румунського фронту, — жваво оповідав Калмиков. — Тижнів з півтора тому дістаю від командира полку наказа: здавши сотню, разом з сотником Чубовим їхати під оруду штабу дивізії. Чудово. Здаю. Приїздимо до штабу дивізії. Полковник М., з оперативного відділу, — ти його знаєш, — конфіденційно хмені сповіщає, що я негайно мушу виїхати до генерала Кримова. їдемо з Чубовим до корпусу. Кримов приймає мене, а як знає він, кого з офіцерів до нього надсилають, то навіряє мене: "Влада з людей, що свідомо ведуть країну до загибелі; потрібно змінити урядову верхівку, можливо, навіть, замінити Тимчасовий уряд військовою диктатурою". Назвав Корнілова як можливого кандидата, потім запропонував мені поїхати до Петрограду під оруду Головного комітету офіцерської спілки. Тепер тут згруповано кілька сотень надійних офіцерів. Ти розумієш, в чому наша роль? Головний комітет офіцерської спілки працює в контакт з нашою радою спілки козацького війська, на вузлових станціях і в дивізіях організує ударні батальйони. Все це невдовзі придасться...

— У що ж виллється? Як ти гадаєш?

— Отакої! Невже, живучи тут, ви не з'ясували' собі обставин? Безперечно, станеться урядовий переворот, владу перебере Корнілов. Адже армія як один за нього/ У нас там думають так: дві рівнозначні — це Корнілов і більшовики. Керенський між двох жорен, — не той, так другий його зітре. Хай собі спить тим часом на Алісиному ліжкові. Він — халіф на годину. — Калмиков помовчав і роздумливо, граючи китицею шашки, сказав: — Ми, по суті, — пішаки на шаховому полі, а пішаки ж не знають, куди пошле їх рука грача... Я, наприклад, не уявляю всього, що робиться в ставці. Знаю, що між генералітетом — Корніловим, Луком— ським, Романовським, Кримовим, Денікиним, Каледіним, Ерделі і багатьма іншими — є якийсь таємничий зв'язок, договореність...

— Але армія... чи піде вся армія за Корніловим? — спитав Листницький, все прискорюючи кроки.

— Салдатня, звичайно, не піде. Ми поведемо її.

— Ти знаєш, що Керенський під тиском лівих хоче скинути головнокомандувача?

— Не наслідуйтеся! Завтра ж поставлять його навколішки. Головний комітет офіцерської спілки досить категорично висловив йому свій погляд на це.

— Вчора до нього від ради спілки козацького війська були делеговані представники, — посміхаючись, говорив Листницький. — Вони заявили, що козацтво не припускає й думки про усунення Корнілова. І ти знаєш, що він відповів: "Це — інсинуація. Нічого подібного Тимчасовий уряд і не думає робити". Заспокоює громадськість і в той же час. як б...і-посміхається до виконкому совдепу.

Калмиков на ході дістав польову офіцерську книжку, прочитав уголос:

— "Нарада громадських діячів вітає вас, верховного вождя російської армії. Нарада заявляє, що всякі спроби підірвати ваш авторитет в армії і в Росії вважає за злочинні і приєднує свій голос до голосів офіцерів, георгієвських кавалерів і козаків. Грізної години важкого іспиту вся свідома Росія дивиться на вас з надією і вірою. Хай допоможе вам бог у вашому великому подвигу на відтворення могутньої армії і врятування Росії. Родзянко". — Ясно, здається? Не може бути й мови про скинення Корнілова... Та, до речі, ти бачив учора його приїзд?

— Я тільки вночі приїхав з Царського. Села.

Калмиков усміхнувся, разом оголивши рівну низку зубів і рожеві здорові ясна. Вузькі очі його зморщилися, випро-мінивши від кутків силу павутинно-тонких зморшок.

, — Клясично! Варта — ескадрон текінців. Кулемети на автомобілі. Все.це до Зимового палацу. Досить недвозначне попередження... Кха-кха-кха. Бачив би ти ці пики у волохатих папах. О, на них варто подивитися! Своєрідне справляють вражіння!

Покружлявши по Московсько-Нарвському районі, офіцери розлучилися.

— Нам, Женю, треба не губити одному одного, — сказав на прощання Калмиков.— Лихі настають часи. Держись за землю, а то впадеш!

Услід Листницькому, як той пішов уже, крикнув, він, ставши у півоберта:

— Забув тобі сказати. Меркулова нашого пам'ятаєш? Художника?

— Ну?

— Вбили в травні.

— Не може бути!

— Та ж як убили, — припадком. Безглуздішої смерти й бути не може. В руках у розвідника вибухла Граната, самому йому по лікті відірвало руки, а від Меркулова знайшли ми тільки частину нутрощів та розтрощеного цейса. Три роки милувала смерть...

Калмиков ще щось кричав, та, знявшись, вітер завихрив сіру куряву, ніс самі безголосі кінці слів. Листницький махнув рукою, пішов, зрідка оглядаючись.

ХНІ-

6-го серпня начальник штабу верховного головнокомандувача, генерал Лукомський, через першого генерал-квартир-майстра ставки, генерала Романовського, дістав наказа зосередити в районі Невель — Н. Сокольники — Великі Луки 3-й кінний корпус з Тубільною дивізією.

— Чому в даному районі? Ці ж частини в резерві Румунського фронту? — спитав спантеличений Лукомський.

— Не знаю, Олександрє Сергійовичу. Переказую вам точно наказ головнокомандувача.

— Коли ви його дістали?

— Вчора. Об одинадцятій годині вночі головнокомандувач викликав мене і наказав доложити вам про це сьогодні вранці.

Ромаиовський, ступаючи на носки, походив попід вікном і, спинившись коло стратегічної мапи Середньої Європи, що зайняла півстіни в кабінеті Лукомського, — сказав, стоячи спиною до нього, з перебільшеною увагою розглядаючи мапу:

— Ви з'ясуйте... Він тепер у себе.

Лукомський взяв зі столу папери, відсунувши, крісло, пішов тою підкреслено-твердою ногою, якою ходять гладшаючи літні військові. На дверях, пропускаючи наперед Рома-новського, сказав, очевидно, стежачи за ходом власних думок:

— Правильно. Так.

Від Корнілова щойно вийшов незнайомий Лукомському вис<зкий цибатий полковник. Він шанобливо оступився з дороги, пішов, коридором, помітно кульгаючи, смішно і страшно сіпаючи контуженим плечем.

Корнілов, трохи нахилившись уперед, спираючись на стіл косо поставленими долонями, говорив до літнього офіцера, що стояв цроти нього:

— ...треба було чекати. Ви мене зрозуміли? Прошу повідомити скоро прибудете до Пскова. Можете йти.

Почекавши, поки за офіцерами замкнулися двері, Корнілов. молодим, пружним рухом опустився на крісло, присуваючи Лукбмському друге, спитав:

— Ви дістали від Романовського мого наказа про перекид 3-го корпусу?.

— Так, я прийшов поговорити з цього приводу. Чому ви вибрали зазначений район скупчення для корпусу?

Лукомський уважно дивився на смагляве обличчя Корнілова. Воно було непроникливе, азійське, безстрастне; по щоках від носа до черствого рота, закритого негустими вислими вусами, звично-знайомі криві падали зморшки. Жорстокий, суворий вираз обличчя порушувала тільки, кіска волосся, що якимось по-дитячому зворушливо спускалася на чоло. Спершись на лікті, придержуючи маленькою, сухою долонею підборіддя, Корнілов примружив монгольські, з яскравим блиском очі, відповів, торкаючись руйною коліна Лукомського.

— Я хочу скупчити кінноту не спеціально за ПІВНІЧНИМ фронтом, а в такому районі, звідки на випадок потреби легко було б її перекинути на Північний і Західний фронти. На мою думку, обраний район найбільше відповідає цій вимозі. Ви Думаєте інакше? Що?

Лукомський невиразно знизав плечима.

—Побоюватись за Західний фронт немає ніяких . підстав. Краще скупчити кінноту в районі Пскова.

— Пскова? — перепитав Корнілов, усім корпусом нахилиючись уперед і, поморщившись, ледве оциривши тонку, вицвілу губу, заперечливо хитнув головою.

— Ні! Район Пскова незручний.

Стомленим, старечим рухом Лукомський положив на поруччя крісла долоні, обережно вибираючи слова, сказав:

97

Тихий Дін—7.

— Лавре Георгієвичу, я зараз же видам потрібного наказу, але в мене склалося вражіння, що ви щось не договориєте... Обраний від вас район для скупчення кінноти дуже підхожий на випадок, коли б її треба було кинути на Петроград або' Москву, але Північного фронту таке розміщення кінноти не забезпечує вже хоч би тому, що її важко буде пересовувати. Коли я не помиляюсь і ви справді чогось не договориєте, то прошу — або відпустіть мене на фронт, або повністю скажіть мені ваші думки. Начальник штабу може залишитися' на своєму місці тільки при повному довір'ї з боку начальника.

Корнілов, схиливши голову, напружено прислухався, і все ж простим людським оком встиг помітити, як холодне з ви-чгляду обличчя Лукомського хвилювання сплямувало ледве помітним, скупим рум'янцем. Подумавши кілька секунд, він відповів:

— Ви маєте рацію. У мене є деякі міркування, про які я з вами ще не говорив... Прошу видати наказу про пересування кінноти і терміново викличте сюди командира 3-го корпусу генерала Кримова, а ми з вами докладно переговоримо після повороту з Петрограду. Від вас, Олександр Сергійовичу, вірте, я нічого не хочу таїти, — підкреслив Корнілов останню фразу, і жваво повернувся на стук у двері. — Увійдіть.

Вступили помічник комісара при ставці фон-Візін, з ним низькорослий, білявий генерал.. Лукомський підвівся, ухо-дячи чув, як на запитання фон-Візіна Корнілов гостро відповів:

— Зараз у мене немає часу переглядати справу генерала Міллера. Що?.. Так, я їду.

Повернувшись від Корнілова, Лукомський довго стояв коло вікна. Погладжуючи сивуватий клин борідки, задумливо дивився, як у садку вітер зализує рясні вихри каштан-ців і хвилею жене горбату траву, що просвічує на сонці.

За годину штаб 3-го. кінного корпусу дістав наказ від начальника штабу головнокомандувача приготуватися до переміщення. Того ж дня шифрованою телеграмою командира корпусу, генерала Кримова, що свого часу, на бажання Корнілова відмовився від призначенню на посаду командувача 11-ї армії, терміново викликали до ставки.

9-го серпня Корнілов, під охороною ескадрона текінців, спеціальним потягом виїхав до Петрограду.

Другого дня в ставці переказували чутки про скинення " навіть арешт головнокомандувача, але 11-го вранці Корнілов повернувся до Могилеву.

Зразу же по приїзді він запросив до себе Лукомського. Перечитавши телеграми і зводки, він дбайливо поправив бездоганно білу манжету, що соковито відтіняла оливкову вузьку п'ясть руки, торкнувся коміра.

В цих квапливих рухах позначалося надзвичайне для нього хвилювання.

— Тепер ми можемо закінчити перервану тоді розмову,— сказав він неголосно. — Я хочу повернутися до тих міркувань, що примусили мене пересовувати 3-й корпус до Петрограду і про які я з вами ще не говорив. Ви знаєте, що 3-го серпня, коли я був у Петрограді, на засіданні уряду, Керенський і Савінков попередили мене, щоб я не торкався особливо важливих питань оборони тому, що за їх словами, серед міністрів є люди ненадійні. Я, найвищий головнокомандувач, даючи звіт перед урядом, не можу говорити про оперативні пляни, бо немає гарантії, що сказане не буде за кілька день відомо німецькому командуванню. І це — уряд? Та, хіба я можу після цього вірити, що він порятує країну?— Корнілов швидкими твердими кроками дійшов до дверей, замкнув їх на ключ і, повернувшись, схвильовано, походжаючи перед столом, сказав:—Гірко і прикро, що якісь слимаки правлять країною. Безвілля, безхарактерність, невміння, нерішучість, часто звичайна підлість — ось що керує цим, з дозволу мовити, урядом. За прихильної участі таких добродіїв, як Чернов та інші, більшовики зметуть Керенського... Ось, Олександр Сергійовичу, в якому становищі перебуває Росія. Керуючись відомими вам принципами, я хочу захистити батьківщину від %ових розрухів. 3-й кінний корпус я пересуваю, головним чином, для того, щоб на кінець серпня стягнути його до Петрограду і, коли більшовики виступлять, розправитись із зрадниками батьківщини як слід. Безпосереднє керівництво операцією передаю генералові Криму. Я певен, що в разі потреби він не задумається перебігати всю раду робітничих і сал-датських депутатів. Тимчасовий уряд... Ну, та ми ще подивимось... Я нічого не шукаю. Врятувати Росію... Врятувати хоч там як, за всяку ціну...

Корнілов обірвав кроки, спинившись проти Лукомського, гостро спитав:

— Чи поділяєте ви моє переконання, що тільки таким способом можна забезпечити майбутнє країни і армії. Чи підете ви зі мною до кінця?

Міцно, зворушено стискаючи суху, гарячу руку Корнілова. Лукомський підвівся:

— Цілком подійяю ваші погляди. Піду до кінця. Треба обміркувати, зважити і вдарити. Доручіть мені, Лавре Георгиевичу.

— Пляна розробив я. Деталі розроблять полковник Лебедев і капітан Роженко. Ви ж, Олександр Сергійовичу, завалені роботою. Покладіться на мене, у нас ще буде час обговорити все і, коли буде потреба, запровадити відповідні зміни.

Ці дні ставка жила гарячковим життям. Щодня до губернаторського будинку в Могилеві з пропозицією послуг з'являлися з фронту, з різних частин, в запорошених захисних гімнастівках, засмаглі і обвітряні офіцери, приїздили чепурні представники офіцерського комітету і козацької ради, ішли гінці з Дону від Каледіна — першого з козаків військового наказного отамана землі Війська Донського. Наїздили якісь цивільні. Ішли люди, що щиро хотіли допомогти Корнілову, підвести на ноги полеглу в лютому стару Росію, але були і стерв'ятники, що далеким нюхом чули запах великої крові, вгадували, чия тверда рука розріже країні жили, зліталися до Могилеву з надією, що їм пощастить дещо урвати. Імена Добринського, Завойка, Аладьїа, повторювали в ставці, як імена людей, що мають близькі відносини з головнокомандувачем. У ставці і в штабі Походного отамана Війська Донського півголосом переказували, що Корнілов занадто довірливий, через що потрапив в авантурне оточення. Але в той самий час в широких колах офіцерства панувало переконання, що Корнілов—прапор відновлення Росії. І під цей прапор стікалися з усіх кінців ті, що прагнули реставрації.

13-го серпня Корнілов виїхав до Москви на державну нараду.

Теплий, трохи хмарний день. Небо немов злите з блакитного алюмінія. В zenіті пояркова, в бузковій облямівці, хмара. З хмари на поля, на потяг, що стрекоче по рейках, на казково оперений приморозками ліс, на далекі акварельно-чистого рисунку контури берез, на всю передосінню землю —косий, переломлений у відблисках райдуги благодатний дощ.

Потяг відкидає назад простір. За потягом рудим шлейфом дим. Коло відчиненого вікна вагону маленький в захисному мундирі, з Георгіями генерал. Звузивши косі вуглисто чорні очі, він висовує у вікно голову і парні краплі дощу щедро мочать його вкрите давнішньою засмагою обличчя і чорні вислі вуса; вітер ворушить, зачісує назад прядку волосся, що по-хлоп'ячому спадає на чоло.

XIV.

За день до приїзду Корнілова до Москви, осавул Лист-ницький прибув туди з особливо важливим дорученням від ради спілки козацького війська. Передавши пакет в штаб козацького полку, розташованого в Москві, він дізнався, що завтра чекають Корнілова.

Опівдні Листницький був на Олександрівському вокзалі. В чекальні і буфетах першої і другої класи — круте місиво народу; військові переважають. На пероні шикується почесна варта від Олександрівської військової школи, коло віядуку — московський жіночий батальйон смерти. Коло 3-ї години по півдні — потяг. Ураз

затихли розмови. Гучний взвихрений сплеск оркестри і човготливий тупіт багатьох ніг. Натовп підхопив, поніс, кинув Листницького на перон. Вибравшись з тиску, він побачив: коло вагону головнокомандувача шикуються двома шерегами текінці. Виблискуючи лаком, стінка вагону рябіє, відбиваючи їх яскраво-червоні халати. Корнілов, вийшовши в супроводі кількох військових, почав обходити почесну варту, депутації від спілки георгієвських кавалерів, спілки офіцерів армії і фльоти, ради спілки козацького війська.

З числа осіб, що представлялися головнокомандувачеві, Листницький пізнав донського отамана Каледіна і генерала Зайончковського, інших називали офіцери, навколо нього:

- Кисляков — товариш міністра шляхів.
- Міський голова — Руднєв.
- Князь Трубецькой—начальник дипломатичної канцелярії в ставці.
- Член Державної ради Мусін-Пушкін.
- Французький військовий аташе полковник Кайо. .
- Князь Голіцин. '
- Князь Мансирев... — лунали улесливо шанобливі голоси.

Листницький бачив, як Корнілова, що наближався до

нього, обсипали квітами вишукано одягнені дами, що рясно стояли вздовж плятформи. Одна рожева квітка повисла, зачепившись вінчиком за аксельбанти на мундирі Корнілова. Він струсив трохи збентеженим, непевним рухом. Бородатий дід-урадець, заікаючись, почав привітальне слово в імені дванадцяти козацьких військ. Дослухати Листницькому не пощастило, — його відтіснили до стінки, мало не подерли ремінь шаблі. Після промови члена Державної думи Родичева, Корнілов знову рушив, густо обліплений натовпом. Офіцери, взявшись за руки, утворили охоронний ланцюг, але їх розкидали. До Корнілова простяглися десятки рук. Якась гладка розпатлана пані дріботіла обіч нього, намагаючись притулитись губами до рукава ясно-зеленого мундира. Коло входу під оглушливий гуркіт привітальних вигуків Корнілова піднесли на руки, понесли. Дужим рухом плеча Листницький відтер на бік якогось сановитого добродія, встигнув вхопитися за лакований чобіт Корнілова, як майнув той йому перед очима. Спритно перехопивши ногу, він положив її на плече і, не почувавши її невагомому тягару, задихаючись від хвилювання, намагаючись тільки зберегти рівновагу і ритм кроків, рушив повільно за натовпом, приглушений ревінням і пролітою міддю оркестри. Коло виходу похапцем оправив згортки сорочки, що в тисняві вилізла з-під паска. Приступками—на майдан.

Спереду натовп;— зелені шпалери війська, козацька сотня кінно. Приклавши долоню до козирка кашкета, моргаючи зволоженими очима, він намагався, але не міг спинити невтримне тремтіння губ. Неясно пам'ятав, як клацали фото-ірафічні апарати, шаленів натовп, ішли церемоніальним маршем юнкери і стояв, пропускаючи їх перед собою стрункий, витягнутий, маленький, з обличчям монгола, генерал.

Через день Листницький виїхав до Петрограду. Влаштувавшись на верхній полиці,

він розстелив шинелю, кутив, думаючи про Корнілова. '

"Важачи життям, утік з полону, наче знав, що буде такий потрібний батьківщині. Яке обличчя. Мов вирізьблене з самородного каменя, — нічого зайвого, звичайного... Така і вдача. Для нього, певне, все ясно, зважено. Настане слухна хвилина — і поведе нас.. Дивно, я навіть не знаю, хто він. 'Монар-хіст? Конституційна монархія... От коли б кожен був так певен себе, як він".

Приблизно в той самий час у Москві, в кулуарах Великого театру під час перерви в засіданні членів Московської державної наради, два генерали — один сухорлявий, з обличчям монгола, другий кремезний, з міцно посадженою квадратною стриженою йоржиком головою, з зализинами на гладенько-зачісаних, злегка засивілих скронях і щільно притиснутими хрящами ушей, відокремившись, походжали по короткому відтинку паркету, півголосом розмовляли:

— Цей пункт декларації передбачає скасування комітетів по військових частинах?

— Так.

— Єдиний фронт, з'єднаність безперечно потрібні. Без запровадження зазначених від мене заходів немає порятунку. Армія органічно нездатна битися. Така армія не тільки перемоги не дасть, але й не зуміє витримати більш-менш значного натиску. Частини розкладено більшовицькою пропагандою. А тут, у запіллі? Ви бачите, як робітники реагують на кожен спробу винайти засоби, щоб їх приборкати? Страйки і демонстрації. Члени наради мають йти пішки... Ганьба! Мілітаризація запілля, міцна караюча рука, безжалісне винищення геть усіх більшовиків, цих носителів маразму — ось найближче наше завдання. Можу я заручитись і надалі вашою підтримкою, Олексію Максимовичу?

— Я безумовно з вами.

— Я був певен цього. Дякую. Ви бачите, коли треба діяти рішуче й твердо, уряд обмежується півзаходами та гучними фразами, — що, мовляв, "залізом і кров'ю покладемо край спробам тих, хто, як недавно, поважиться на народню владу". Ні, ми звикли спочатку — робити, а потім говорити. Вони чинять навпаки. Що ж... буде час... — заживуть плодів своєї політики півзаходів. А я не бажаю брати участі в цій безчесній грі! Я був і залишаюсь прибічником одвертого'бою, — блудити словами не в, мойому характері.

Маленький генерал, спинившись проти бесідника, 'покрутив металювого гудзика на його темно-захисному френчі, сказав, злегка загикуючись від хвилювання.

— Зняли намордника, а тепер самі бояться своєї революційної демократії, просять рушити з фронту до столиці надійні військові частини і в той самий час, у догоду цій демократії, бояться вчинити щось реального. Крок уперед, кррк назад... Тільки при цілковитій консолідації наших сил, найдужчим моральним пресом ми зможемо здобутися на поступки від уряду, а ні, — тоді побачимо! Я не задумаюся оголити фронт, — хай їх напучують німці!

— Ми говорили з Дутовим. Козацтво, Лавре Георгієвичу, всіма способами підтримає вас. Нам залишається розв'язати питання про спільні дії надалі.

:— Після засідання я чекаю вас і інших у себе. Настрій на Доні у вас?

Кремезний генерал, притискаючи до грудей чотирьохкутне виголене до Глянцю підборіддя, похмурим з-під лоба поглядом дивився перед себе. Під його широкими вусами тіпнулися кутки губів, коли він відповідав:

— Немає в мене колишньої віри в козака... І тепер взагалі

важко судити про настрої. Потрібний компроміс: козацтву — треба дечим поступитися для того, щоб утримати за собою Іногородніх. Деяких заходів у цьому напрямку ми вживаємо, але за успіх ручитися не можна. Боюся, що як стикнуться інтереси козацтва й іногородніх, може статися й розрив. Земля... навколо цієї вісі крутяться зараз думки і тих, і інших. ,

— Вам треба мати напoxваті надійні козацькі частини, щоб забезпечити себе від усяких несподіванок з середини. Повернувшись до ставки, я поговорю з Лукомським, і ми, певне, знайдемо можливість надіслати з фронту на Дін кілька полків.

— Буду вам дуже вдячний.

— Отже, сьогодні ми погодимо питання про наші спільні дії в майбутньому. Я палко вірю в щасливий кінець задуманого, але щастя зрадливе, генерале... Коли воно, всупереч усьому, повернеться до мене спиною, чи можу я сподіватися, що на Доні у вас я знайду притулок?

Не тільки притулок, а й захист. Козаки ж з давніх часів уславилися гостинністю та хлібосольством.

Уперше за весь час розмови посміхнувся Каледін, зм'ягчивши похмуру втому спідлобного погляду.

За годину Каледін, донський отаман, виступав перед при-нишкою аудиторією з історичною декларацією дванадцяти козацьких військ.

По Дону, по Кубані, по Тереку, по Уралу, по Усурі, по козацьких землях від краю до краю, від станинного юрта до другого, чорним павутинням розкинулися з того дня нитки великої змови.

XV.

За верству від руїн містечка, стертого гарматним вогнем червневих боїв, край лісу химерно вилюжилися зигзаги шанців. Ділянку але під самісіньким узліссям займала козацька Окрема сотня.

Позаду, за зеленою непролазною вільшняку та березового молодняку іржавіло торфовище, де колись, ще перед війною, почали були розробки; весело, червоною ягодою цвіла шипшина. Праворуч, за випнутим лісним мисом, тягнулося розбите гарматними шосе, нагадуючи про невихожені ще шляхи, а край узлісся ріс чахлий, обласканий кулями бур'я-нок, горбилися зуглені пеньки, жовтів бурою глиною бруствер, далеко вбік по голому полі відходили зморшки шанців. Ззаду—навіть болото, ііОкопирсане за колишньої розробки, навіть зруйноване шоссе — пахли життям, залишеною працею, коло узлісся ж безрадісну й прикру картину являла людському оку земля.

Того дня Іван Олексійович, колись машиніст мохівської вальцьовки, ходив до

пблизького містечка, де стояв обоз першого розряду, і повернувся тільки надвечір. Пробираючись до себе в землянку, він наскочив на Захара Корольова. Чіпляючись шаблею за виступи лантухів, набитих землею, безглуздо розмахуючи руками, Захар майже біг. Іван Олексійович оступився з дороги, та Захар схопив його за гудзика гімнастівки, зашепотів, поводячи хоробливо-жовтими білками очей.

— Чув? Піхота праворуч іде геть. Мо', фронт кидають?

Застигла, як непорушний потік, немов витоплена з-чорного чавуну борода Захарова, була в потворному безладді, очі дивилися з голодною тьм'яною жадобою.

— Тобто, як кидають?

— Геть забираються, а як — я не знаю.

— Може їх змінюють? Ходім до чотового, дізнаємося.

Захар повернувся і пішов до землянки чотового, ковзаючись по слизькій, вогкій землі.

За годину сотня, змінена піхотою, йшла до містечка. На ранок розібрали в коноводів коні, форсованим маршем рушили в запілля.

Дрібний накрапував дощ. Понурі горбилися берези. Дорога вклинилася в ліс і коні, почувши вогкість і в'ялий, гострий і тужний запах торішнього листя, запйрхкали, пішли веселіш. Мов та смілка рожева мокріла на кущах вовча ягода, омиті дощем, пінисті шапки білого горішка яскраво сяли білістю. Ядерно-важкі краплі струшував вітер з дерев на вершників. Шинелі і кашкети їх чорніли1 плямочками, наче посічені шротом. Танучий димок махорки плив над чотовими лавами.

— Захопили-и — і пруть чорт зна куди.

— Хіба не обридло в шанцях?

— А справді, куди нас женуть?

— Переформування якенебудь.

. — Щось непохоже.

— Ех, станице, покурімо, — весь сум забуд&мо!

— Я свій сум в саквах вожу...

— Пане осавуле, дозвольте пісні заспівати?

— Дозволив, чи що?.. Заводь, Архипе.

Хтось у передніх лавах, відкашлявшись, завів:

їхали козаченьки да зі служби додому.

На плечах наплічники, на грудях хрести.

Відвоглі голоси в'яло потягнули пісню і замовкли. Захар Корольов, що їхав в одній лаві з Іваном Олексійовичем, закричав глузливо:

— Ей, ви — старці сліпі! Хіба ж так по-нашому співають? Вам під церквою з карнавкою жебрати. "Лазаря" співати. Пісельники... — і про себе: — "...розтуди вашу мати!"

— А ну, заведи!

— Шия в нього коротка, — голосу ніде міститися.

— Нахвалився, а тепер хвіст набік?

Корольов затиснув у кулаці чорний зливok завшивілої бороди, на хвилину заплющив очі і, очайдушно махнувши поводками, кинув перші слова:

Ой, та звеселіться, хоробрі донці—.козаки.

Сотня, наче збуджена його наспівним скриком; ревнула:

Честь і славою своєю! —

і понесла понад мокрим лісом, понад просікою-дорогою:

Ой, та покажіть но усім друзям приклад,

Як ото з рушниць ми б'ємо ворогів!

Б'ємо, не псуємо бойового ладу,

Тільки й коримося одному наказові.

І що нам накажуть отці-командири,

Ми туди йдемо—колемо, б'ємо.

Весь перехід ішли з піснями, радіючи, що вирвалися з "вовчого кладовища". Надвечір повантажились у вагони. Ешелъон потягнувся до Пскову. І тільки за три перегони дізналися, що сотня разом з іншими частинами 3-го кінного корпусу, йде на Петроград приборкувати заколоти, що починаються там. Після цього розмови притихли. Довго колисалась у червоних вагбнах дрімотна тиша.

— З дощу та під ринву! — висловив довготелесий Борщев загальну для більшости думку.

Іван Олексійович — з лютого незмінний голова сотенного комітету — на першій же зупинці пішов до командира сотні.

— Козаки хвилюються, пане осавуле.

Осавул довго дивився на глибоку ямку на підборідді Івана Олексійовича, сказав, посміхаючись:

— Я сам, голубе, хвилююсь.

— Куди нас посилають?

— До Петрограду.

— Приборкувати?

— А ти гадав — сприяти заколотам?

— Ми ні того, ні іншого не хочемо.

— А вас, акурат, і не питають.

— Козаки...

— Що "козаки"? — вже злісно перервав його командир сотні. — Я сам знаю, що козаки думають. А мені, що ж, приємна ця місія? Візьми ось, прочитай у сотні. На другій станції я поговорю з козаками.

Командир подав згорнуту телеграму і, морщачись, з видимою огидою почав жувати вкриті крупками жиру шматки м'ясних консервів.

Іван Олексійович повернувся до свого вагону. В руці, немов палючу головешку, ніс телеграму.

;— Скличте козаків з інших вагонів.

Потяг уже рушив, а до вагону все скакали козаки. Набралося чоловіка з тридцять.

— Телеграму командир дістав. Зараз читатиму.

— А ну, що там написано? Давай! '

— Читай, не бреш!

— Замирення?

— Цитьте!

В застійній тиші Іван Олексійович уголос прочитав відозву верховного головнокомандувача, Корнілова. Потім аркушик з перекрученими телеграфом словами пішов по пітних руках.

"Я, верховний головнокомандувач Корнілов, перед усім народом ясую, що обов'язок салдата, самовідданість громадянина вільної Росії і щиросерда любов до

батьківщини примусили мене в ці тяжкі хвилини життя батьківщини не підкоритися наказові Тимчасового уряду і залишити за собою найвище командування армією та фльотою. Підтриманий в цьому рішенні всіма головнокомандувачами фронтів, я заявляю всьому російському народові, що волю смерть, ніж усунення з посади верховного головнокомандувача. Щирий син народу російського завжди гине на своєму пості і несе в жертву батьківщині найбільше, що має — своє життя.

Під ці справді жахливі хвилини в житті батьківщини, коли підступи до обох столиць майже відкриті для переможного пересування тріумфуючого ворога, Тимчасовий уряд, занехавши велику справу незалежного існування країни, сіє в народі облудний страх контрреволюції, котрій він сам через своє невміння керувати, через свою нетверду владу, через свою нерішучість сприяє якнайскорше втілитися.

Не мені, свого народу кривому синові, що все життя своє перед очима всіх віддав на щиросерде служіння йому, — не стояти на варті великих свобод, великого майбутнього свого народу. Але нині майбутнє — в кво— лих безвільних руках. Чванливий ворог, через підкупи і зрадництво, порядкує в нас, як у себе вдома, несе край не самій волі, а й існуванню народу російського. Схаменіться, люди руські, і придивіться до бездонної прірви, куди стрімголов летить наша батьківщина.

Уникаючи всяких потрусів, відвертаючи всяке пролиття руської крові та чвари і забуваючи всю кривду й зневагу, я перед лицем усього народу звертаюся до Тимчасового уряду і кажу: приїздіть до мене в ставку, де воля в'аша і безпека забезпечені моїм словом честі, і разом зі мною виробіть і. утворіть такий склад народньої оборони, який, забезпечуючи волю, вів би нарід російський до великої будучини, гідної могутнього вільного народу.

Г е н е р а л К о р н і л о в".

На другій станції ешелон затримали. Чекаючи від'їзду, козаки зібралися коло вагонів, обговорюючи телеграму Корнілова та щойно прочитану телеграму Керенського, що оголошував Корнілова зрадником і контр-революціонером. Козаки розгублено переговорювалися. Командир сотні і чотові офіцери змішалися.

— Все переплуталося в голові, — скаржився Мартин Ша-міль. — Чума їх розбере, хто з них винуватий!

— Самі мордуються і військо мордують.

- Начальство з розкошів навісніє.
- Кожен за старшого хоче бути.
- Пани б'ються, а в хлопців чуби тріщать.
- Іде все шкереберть.. Біда!

Купка козаків підійшла до Івана Олексійовича, вимагаючи:

- Іди до командира, дізнавайся, що чинити.

Натовпом пішли до сотенного. Офіцери, зібравшись у своєму вагоні, про щось радилися. Іван Олексійович ввійшов до вагону.

- Пане командире, козаки допитуються, що тепер робити ?
- Я зараз вийду. 1

Сотня чекала, зібравшись коло крайнього вагону. Командир змішався з натовпом козаків, пробравшись на середину, підняв руку.

— Ми підлягаємо не Керенському, а верховному головнокомандувачеві і своєму безпосередньому начальству. Правильно? Тому ми мусимо безвиможно виконувати наказ свого начальства і їхати до Петрограду. В крайньому разі ми можемо, доїхавши до станції Дно, з'ясувати, становище в командира 1-ї донської дивізії, — там видно буде. Я прохаю козаків не хвилюватися. Такі вже часи переживаємо.

Сотенний ще довго говорив про військовий обов'язок, батьківщину, революцію, заспокоював козаків, ухильно відповідав на запитання. Своєї мети він досяг; до валки тим часом причепили паротяга (козаки не знали, що два офіцери їх сотні добилися прискореного від'їзду, загрожуючи зброєю начальникові станції), і козаки розійшлися по вагонах.

Добу тягнувся ешелюон, наближаючись до станції Дно. Вночі його знову затримали, пропускаючи ешелюони усурій-ців і Дагестанського полку. Козацький ешелюон перевели на запасну колію. Мимо, в опаловій нічній 'темряві, поблискуючи вогнями, пробігали вагони Дагестанського полку. Чути було даліючи стогін зурни, чужі мелодії пісень, гортанну говірку.

Вже опівночі відправили сотню. Малосильний паротяг довго стояв коло водотягу, від жаровища падало на землю іскристе світло вогнів. Машиніст, попихкуючи цигаркою, поглядав у віконце, наче чогось чекаючи. Один з козаків ближнього до паротягу вагону, висунувся в двері, крикнув:

- Ей, Гаврило, крути, а. то зараз стрілятимемо!

Машиніст виплюнув цигарку, помовчав, певне, стежачи за дугуватим льотом її, сказав, покашлюючи:

- Всіх не перестріляєте, — і відійшов від вікна.

За кілька хвилин паротяг сіпнув вагони, грюкнули буфери, зацокотіли копита коней, що втратили від поштовху рівновагу. Ешелюон поплив мимо водотягу, мимо квадратиків освітлених вікон і темних за полотном березових куп. Козаки, засипавши коням корму, спали; мало хто не спав, покурюючи коло напіввідкритих дверей, дивлячись на величаве небо, думаючи про своє.

Іван Олексійович лежав поруч Корольова, дивився в дверну шпарину на текучий

зоряний розсип. За минулий день, обміркувавши все, твердо поклав він всіма силами опиратися дальшому просуненню, сотні на Петроград; лежачи, розмірковував, як схилити козаків до свого рішення, як на них уплинути.

Оброблявши його, думав свого часу Штокман, Йосип Давидович: "Злізе з тебе, Іване Олексійовичу, оце поганеньке національне гнильце, облущиться, — і будеш ти, — неодмінно' будеш, — шматком доброї людської криці, крихіткою в загальному масиві нашої партії. А гнильце обгорить, злізе. Під час витоплювання неминуче вигорає все непотрібне".

Думав так — і не помилився: виварився Іван Олексійович у власних думках, гадючим линовищем злізло з нього те, що називав Штокман "гнильцем", і хоч був він десь поза партією, зовні її, та після арешту Штокмана буйно, молодим пагоном потягнувся і до партії, і до роботи, з боєм пере* жив тоді свою самотність. Більшовик з нього вийшов надійний, пропалений міцною до старого ненавистю. В зашкарублому середовищі козацтва важко було одному без товариської підпори, боляче давалася в знаки своя політична напівписьменність, тому і йшов у життя помацки, звірячою стежкою,' клясовим чуттям визначаючи і вирівнюючи свій крок. За роки війни склалась у нього звичка, натикаючись на якусь перепону, думати: "А як зробив би в цьому випадку Йосип Давидович?" — і, згадуючи все, що зв'язано було з Штокманом, робив так, як здавалося, зробив би той на його місці. Так було влітку цього року, коли спіткнувся на думках про Установчі збори. Спочатку потягнувся було, горіючи радістю: "Ось воно, те саме, чого чекали", але приглядівся, згадав слова Йосипа Давидовича: "Ніколи не можна вірити тим пройдисвітам, що на словах стоять за нарід, а справді служать буржуазії, підлабузнюються, послаблюють своєю двурушницькою політикою бойове, революційне піднесення мас". Згадав і вже не вагаючись повернув у бік, з захопленням знайшов скріпи своєму рішенню в "Окопній Правді".

І в цьому випадкові: ще до відозви Корнілова ясно розумів, що козакам з ним не одну стежку топтати, нюх підказував, що і Керенського захищати не слід; помізкував, вирішив: не допустити сотню до Петрограду, а коли й дове-деться з ким цокнутись, так з Корніловим, але не за Корейського, не за його владу, а за ту, що повстане після нього. Що по Керенському буде бажана справжня своя влада,— цього він був більше, ніж певний. Ще влітку довелось йому побувати в Петрограді, у військовій секції виконкому, куди посилала його сотня по пораду, з приводу конфлікту з командиром сотні; подивившись на роботу виконкому, переговоривши де. з ким з .товаришів-більшовиків, подумав: "Обросте цей кістяк нашим робітничим м'ясом, — оце буде влада. Умри, Іване, а держись за неї, держись, як дитина за материну цицьку".

Цієї ночі, лежучи на попоні, частіш, ніж звичайно, згадував з великою, незнанною досі палкою любов'ю людину, під керівництвом якої намацав жорстку свою путь. Думаючи про те, що мав завтра говорити козакам, згадав і слова Штокмана про козаків, їх він повторював часто, немов цвях аж до голівки вбивав: "Козацтво консервативне з самої суті своєї. Коли ти переконуватимеш козака в правоті більшовицьких ідей, — не забувай про це, роби обережно/вдумливо, умій

приспосовуватися до обставин. Спочатку до тебе ставитимуться так само упереджено, як ти і Михась Кошовий спершу до мене, але хай це тебе не бентежить. Довби вперто, — остаточний успіх за нами".

Іван Олексійович вважав, що, переконуючи козаків не йти з Корніловим, він зустріне з боку деяких заперечення, але вранці, коли в своєму вагоні обережно заговорив про те, що треба вимагати повернення на фронт, а не йти на Петроград битися із своїми, козаки охоче погодилися і радо вирішили відмовитися від дальшого походу на Петроград. Захар Корольов і козак Чернишевської станиці Турилін були найближчі спільники Івана Олексійовича. Весь день вони* перебираючись з вагону до вагону, говорили з козаками, а надвечір, на якомусь полустанку, коли потяг притишив хід, до вагону, де був Іван Олексійович, ускочив урядник третьої чоти Пшенічніков.

— На першій же станції сотня вивантажується! — схвилювано крикнув він, звертаючись до Івана Олексійовича.— Який ти голова комітету, коли не знаєш, чого козаки бажають. Годі нам дурня клеїти! Не поїдемо далі!.. Офіцерня, на нас зашморг вішає, а ти ні в дудочку, ні в сопілочку. Для цього ми тебе обирали? Ну, чого скалишся?

— Давно б так, — посміхаючись проговорив Іван Олексійович.

На зупинці він перший вискочив з вагону. В супроводі Туриліна пройшов до начальника станції.

— Потяг наш далі не виряджай. Вивантажуватися тут почнемо. 4

— Як це так? — розгублено спитав начальник станції.— У мене наказ... Путьовка...

— Замкнись! — суворо перепинив його Турилін.

Вони розшукали станційний комітеті голові, кремезному рудуватому телеграфістові, пояснили,— в чому справа, і за кілька хвилин машиніст охоче повів ешелон у тупик.

Квапливо підмостивши східці, козаки почали виводити з вагонів коні. Іван Олексійович стояв коло паротягу, розчепірюючи довгі ноги, витираючи піт із смаглявого усміхненого обличчя. До нього підбіг блідий командир сотні.

— Що ти робиш? Ти знаєш, що...

— Знаю! — обірвав його Іван Олексійович. — А ти, пане осавуле, не галасуй!—І блідіючи, рухаючи ніздрями, чітко сказав: — Відгаласував, хлопче! Тепер ми на тебе з прибором кладемо. Такеньки!

— Верховний Корнілов... — побагровівши, накинувся було осавул, та Іван Олексійович, дивлячись на свої розтопані чоботи, що глибоко поринули у пухкий пісок, полегшено махнувши рукою, порадив:

— Повісь його на шию замість хреста, а нам він без потреби.

Осавул повернувся на підборах, побіг до свого вагону.

За годину сотня без єдиного офіцера, але бойовим ладом виступила зі станції, прямуючи на південний захід. У передній чоті, поруч з кулеметчиками, їхали Іван Олексійович, що перебрав командування сотнею, і помічник його, низенький, капловухий Турилін.

Насилу орієнтуючись за одібраною в колишнього командира мапою, сотня дійшла до села Горіле, стала на ночівлю. Порадившись, вирішили йти на фронт, в разі спробує хтось затримати — битись.

Стриноживши коні і виставивши варту, козаки полягали спати. Багаття не запалювали.

Почувалося, що в більшості настрій пригнічений, полягали без звичайних розмов і жартів, заховуючи один від одного думки.

"Що, як одумаються і повиняться?".—не без тривоги подумав Іван Олексійович, уможовчуючись під шинелею.

Ніби підслухавши його думки, підійшов Турилін.

— Спиш, Іване?

— Поки ні.

Турилін присів у нього в ногах, посвічуючи вогником цигарки, сказав пошепки:

— Козаки мутяться... Нашкодили, а тепер побоюються. Заварили ми кашу... Не густо — ти як гадаєш?

— Там видно буде,—спокійно відповів Іван Олексійович.— А ти не боїшся?

Турилін, чухаючи під кашкетом потилицю, криво посміхнувся:

— По правді сказати, торопію... Починали — не боявся, а зараз острах бере.

— Вхопив шилом патоки.

— Ха що, Іване, — його сила.

Вони довго мовчали. На селі гасли вогні. Звідкись., з безбережних заливів багнистої, вкритої шелюжником луговини, доносився, качиний кряк.

— Материка крякає, — задумливо проговорив Турилін і знову замовк.

М'яка, нічна, ласкава тиша паслася на луках. Роса обминала траву. Змішані запахи мочажинника, зіпрілої куги, болотистого ґрунту, намоклої в росі трави ніс до козацького стану вітрець. Коли-не-коли дзвякіт кінської тринози, пирх-кання та важкий тупіт і крехкання коня, що качається по землі. Потім знову сонна тиша, далекий-далекий, ледве чутний хрипкуватий крик дикого качура і відмовний—ближче— крякіт подружки. Навальний стрекотливий пересвист невидимих у темряві крил. Ніч. Безгоміння. Туманна лугова вогкість. На заході, коло підніжжя неба — висходила густо-фіялкова опара хмар. А по середині, над древньою Псковською землею, мов те повсякчасне нагадування, широко жевріє карбований Батіїв шлях.

На світанку сотня рушила в похід. Пройшли село Горіле, услід їм довго дивилися баби й дітвора, що вигонили, в череду корови. Піднялися на цегляно-червоний, пофарбований сходом горб. Турилін, оглянувшись, торкнув ногою стремено Івана Олексійовича: с

— Оглянься, верхівці ззаду біжать.

Три вершники, обгорнені рожевим батистом куряви, проїхавши село, гнали вчвал.

— Со-о-о-тня, стій! — скомандував Іван Олексійович.

Козаки із звичною швидкістю вишикувалися сірим квадратом. Вершнцки, не доїжджаючи з півверсти, перейшли на ристь. Один з них, козацький" офіцер, вийняв

хустку, помахав нею над головою. Козаки не зводили очей з вершників. Офіцер, одягнений в захисний мундир, їхав попереду, двоє других у черкесах держалися трохи віддаля.

— В якій справі?—виїжджаючи назустріч, спитав Іван Олексійович.

— На переговори, — прикладаючи руку до козирка, відповів офіцер.— Хто з вас прийняв— сотню?

— Я.

— Я уповноважений від 1-ї Донської козацької дивізії, а це — представники Тубільної дивізії, — показав офіцер очима на горців і, туго натягуючи поводи, погладив рукою мокру Глянцеву шию вмиленого коня. — Коли хочете вести переговори, — наказіть сотні спішитися.. Я маю передати на словах наказ начальника дивізії, генерал-майора Грекова.

Козаки спішилися. Зійшли з коней і представники. Пірнувши в натовп козаків, вони випливали на середину. Сотня розступилася, очистивши невеличкий круг.

Перший заговорив козацький офіцер:

— Станичники! Ми приїхали для того, щоб умовити вас одуматись і відвернути важкі наслідки вашого вчинку. Вчора штаб дивізії дізнався про те, що ви, піддавшись чийсь злочинній намові, самовільно залишили вагони, і сьогодні послав нас переказати вам наказ негайно повернутися на станцію Дно. Військо Тубільної дивізії інші кавалерійські частини вчора зайняли Петроград — сьогодні одержано телеграму. Наш авангард вступив до столиці, зайняв усі урядові установи, банки, телеграф, телефонні станції і всі важливі пункти. Тимчасовий уряд утік і його вважається за скинений. Одумайтесь, станичники. Ви ж ідете на загибель. В тому разі, коли ви не скоритесь наказові командира дивізії, проти вас буде вислано збройні сили. Ваш учинок розглядається, як зраду, як невиконання бойового завдання. Ви можете тільки безсуперечною покорою відвернути пролиття братської крові.

Коли під'їхали представники, Іван Олексійович, враховуючи настрій козаків, зрозумів, що— уникнути переговорів не можна, бо відмова від переговорів неминуче мусіла призвести до протилежних наслідків. Подумавши, він наказав сотні спішитися, сам непомітно моргнув Туриліну, притиснувся ближче до представників. Під час промови офіцера бачив, як, похнюпивши голови, спохмурівши, слухають козаки; Деякі перешіптувалися. Захар Корольов криво посміхався, чорна борода його топилася цо завшивілій сорочці застиглим чавунним потоком. Борщев грав нагаєм, косився в бік; Пшенічніков, округливши роззявленого рота, дивився у вічі офіцерові; Мартин Шаміль брудною рукою ялозив по щоках, часто моргав, за ним жовтіло дуркувате обличчя Багрова; кулеметчик' Красніков вижидально мружився; Тури-яїн сапно дихав; веснянкуватий Обнізов, зсунувши на потилицю кашкета, мотав чубатою головою, наче віл, що відчув на тії ярмо; вся друга чота стояла, не підводячи голів, мов на молитві; злитий натовп мовчав, люди гаряче і важко дихали, по' обличчях жмурами текла розгубленість...

Іван Олексійович зрозумів, що в настрої козаків наспів переламний момент: ще

кілька хвилин, і балаклієві-офіце-рові пощастить првернути сотню на свій лад. Хоч як, а треба було розвіяти вражіння, що справили слова офіцерові, похитнути ще хоч і невимовлене, а вже повстало в головах

і

а. козаків рішення. Він підніс руку,, обвів натовп поширеними, дивно побілілими очим

— Братця! Заждіть трохи! — і звертаючись до офіцера: — Телеграма у вас?

— Яка телеграма? — здивувався офіцер.

— Про те, що Петроград узяли.

— Телеграма? Ні. До чого тут телеграма?

— Ага! Немає!.. — на одні груди полекшено зідхнула сотня.

І багато хто підніс голову, з надією втупили очі в Івана Олексійовича, а він, піднявши хрипкуватий голос, уже глузливо, впевнено і зло кричав, владно гріб до себе увагу.

— Немає, кажеш? А ми тобі повіримо? На полові хочеш піддурити?

— Брехня! — гуком, зідхнула сотня.

— Телеграму'не мені адресовано! Станичники! — переконуюче притискував офіцер до грудей руки, але його вже не слухали. Іван Олексійович, почувши, що симпатії і довір'я' сотні знову перекинулися до нього, різав, як алмазом по склі.

— А хоча б і взяли, нам з вами 'не по дорозі! Ми не хочемо воювати з своїми. Проти народу ми не підемо. Зцькувати хочете? Ні! Перевелися на білому світі дурні! Генеральську владу на ноги ставити не хочемо. Отож то!

Козаки дружно загомоніли, натовп хитнувся, розплескався, криками:

— Оце такі

— На слизьке загнав!

— Справедливо-о-о!..

— Гнати їх, цих благородій, у три вирви!

— Свати приїхали туди ж...

— У Петербурзі он три полки козацькі, а щось вони сумніваються проти народу виходити. '

— Чуєш, Іване! Жени їх під три чорти! Хай геть їдуть!

Іван Олексійович глянув на представників: козацький офіцер, затиснувши губи, терпляче вичікував; позад нього плече-в-плече стояли гірняки — ставний молодий офіцер-інгуш, схристивши на ошатній черкесці руки, виблискував з-під чорної кубанки косими мигдалинами очей; другий — літній, рудий осетин, — стояв, недбало відставивши ногу; поклавши долоню на голівку кривої шаблі, він немов мацаючи глузливіми очима, оглядав козаків. Іван Олексійович хотів був уже покласти край переговорам та його випередив козацький офіцер; пошептавшись з офіцером-інгушем, вік гучно крикнув:

— Донці! Дозвольте сказати, слово представникові Дикої дивізії!

Не чекаючи згоди, інгуш, м'яко ступаючи чобітьми без закаблуків, вийшов на

середину кола, нервово поправив вузенький набірний ремінець:

— Браття козаки! Пощо такий шум? Говорімо без за-пеклости. Ви не хочете генерала Корнілова? Ви хочете війни? Будь ласка! Ми будемо воювать. Ні страшно! Зовсім ні страшно! Сьогодні ж ми вас розчавимо. Два полки гірняків ідуть за нашим спіном! Ва! Який может, будь шум, пощо шум? — спочатку він говорив з видимим спокоєм, але під кінець вже в захваті кидав запальні фрази; до гортанної ламаної промови його впліталися слова рідної мови: — Вас ворохобить оцей козак, він—бальшевік, а ві ідете за ним! Ва! Чи я не бачу! Арештуйте его. Обезбррьте его!

Сміливим жестом показував він на Івана Олексійовича і кидався по тісному колі зблідлий, запально жестикулюючи, з обличчям, облитим брунатним рум'янцем. Товариш його, літній рудий осетин, зберігав льодовий спокій; козацький офіцер смикав зношену итицю шаблі. Козаки знову замовкли, знову збентеження пройшло по їх лавах. Іван Олексійович дивився невідривно на інгуша-офіцера, на звірячо-білий вискал його зубів, на косу сіру смужку поту, що перерізала ліву скроню, з тугою думав, що даремно проґавив момент, коли можна було одним словом скінчити переговори і унести козаків. Становище врятував Турилін. Він плигнув на середину кола, розпачливо махнув руками, обриваючи на комірі сорочки гудзики, захрипів, затіпався, пінячись. сказеною слиною:

— Гади плазущі!.. Чорти!.. Сволота!.. Вас умовляють, як б..., а ви вуха розвісили. Офіцери вам свою потребу нав'язують!.. Що ви робите? Що-о-о вифобите? їх рубати треба, а ви їх слухаєте... Голови їм з плеч, кров з них спустити. Поки ви тут муздикаєтесь, нас оточать... З кулеметів посічуть!.. Під кулеметом не замітинґуєш!.. Вам навмисно очі замилують, поки їх військо підійде!.. А-а-а-ах-е-х, ви, ко-закц! Баби ви!

На кінь!.. — громовим голосом ревноу Іван Олексійович.

Крик його тріснув над натовпом шрапнел'ним розривом. Козаки кинулися до коней. За хвилину розсіяна сотня вже шикувалася чотовими колонами.

— Послухайте! Станичники!—кидався козацький офіцер.

Іван Олексійович зірвав з плеча карабін, твердо поклавши пухнасто-суглобистий палець на цинґлі, встромляючи в губи загралого коня вудила, крикнув:

— Скінчилися переговори! Тепер коли доведеться гомоніти з вами, так уже будемо ось цим язиком. ,

І він виразно потрусив рушницею.

іт

Чота за чотою виїхали на дорогу. Оглядаючись, козаки бачили, як представники, посідавши на коні, про щось радяться. Інгуш, звузивши очі, щось гаряче доводив, часто підносячи догори руку; біла шовкова підшивка закасаного закарваша на рукаві його черкески сніжно біліла.

Іван Олексійович, глянувши востаннє, побачив цю сліпучо-блискотливу смужку шовку і перед очима його чомусь повстали скуйовджені вітром-суховієм груди Дону,

зелені гривасті хвилі і косо нахилене, що креслить кінцем верхівку хвилі, біле крило чайки-рибалки.

XVI.

Уже 29-го серпня з телеграм, одержуваних від Кримова, Корнілов зрозумів, що справа збройного перевороту загинула.

О другій по півдні до ставки прибув від Кримова офіцер-ординарець. Корнілов довго розмовляв з ним, потім викликав Романовського, нервово жмакаючи якогось папірця, сказав:

— Валиться все! Нашу карту поб'ють... Кримов не зможе вчасно стягнути корпус до Петрограду, момент буде пропущено, а проволока тепер — загибель. Те, що здавалося так легко здійснити зустрічає тисячі перешкод. Розв'язання передрішене в негативний бік... Ось... Гляньте но, як ешелонувався військо! — Він подав Романовському мапу з позначками останнього місцеперебування ешелонів корпусу і Тубільної дивізії; корч зиг'загом пройшов по його енергійному, зім'ятому безсонням обличчі. — Вся ця залізнична сволота встромляє нам палки в колеса. Вони не думають про те, що в разі удачі я накажу вішати десятого з них. Ознайомтесь з донесінням Кримова.

Поки Романовський читав, погладжуючи великою долонею своє одутле, масляне обличчя, Корнілов швидко написав:

"Новочеркаське. Військовому атаманові Олексієві Максимовичу Каледіну. , *

Суть Вашої телеграми Тимчасовому урядові дійшла до мене. Вичерпавши терпіння в безплідній боротьбі із зрадниками, славне козацтво, бачачи неминучу загибель батьківщини, із зброєю в руках відборонить життя і волю країни, що зростала і ширилася його працею і кров'ю. Наші зносини залишаються протягом деякого часу обмеженими. Прошу вас діяти по-

, годжено зі мною, — так, як вам підкаже любов до батьківщини і честь козака.

658.29.8,17. Генерал Корнілов".

— Передайте негайно цю телеграму, — дописавши, попросив він Романовськ'ого.

— Чи не накажете післати повторну телеграму князеві Багратіонові про те, щоб далі посувалися похідно?

— Так, так.

Романовський, помовчавши, роздумливо, промовив:

— На мою думку, Лавре Георгієвичу, покищо в нас немає ще підстав бути у песимістичному настрої. Ви невдало передбачаєте хід подій...

Корнілов, метушливо викидаючи руку, намагався піймати малесенького фіялкового метелика,, що пурхав над ним. Пальці його стискалися, на обличчі був злегка напружений вижидальний вираз. Метелик, похитуваний ривками повітря, спускаючись планував крилами, прагнув до розчиненого вікна. Корнілову все ж пощастило спіймати його і він полегшено задихав, відкинувся на спинку крісла.

Романовський чекав відповіді на-свою репліку, але Корнілов, задумливо й похмуро посміхаючись, почав розказувати:-

— Сьогодні я бачив сон. Ніби я— бригадний командир однієї з стрілецьких дивізій,

веду наступ у Карпатах. Разом із штабом приїздимо на якусь ферму. Зустрічає нас літній, чепурно-одягнений русин. Він частує мене молоком і, здіймаючи повстяного білого капелюха, говорить > найчистішою німецькою мовою: "Г'ж, генерале. Це молоко надзвичайно цілюче". Я ніби п'ю й не дивуюсь тому, що русин фамільярно ляскає мене по плечі. Потім ми йшли в горах, і вже ніби не в Карпатах, а десь в Афганістані, якоюсь козячою стежкою. Так, так саме козячою стежкою: каміння і брунатна рінь сипалися з-під ніг, а внизу, за міжгір'ям виднівся розкішний південний, облитий білим сонцем ландшафт...

Легкий протяг ворухив на столі папери, тік між розчиненими половинками вікна. Затуманений і далекий погляд Корнілова бродив десь за Дніпром, по видолинках, ізчекри-жених бронзовою жовтавістю луків.

Романовський простежив за його поглядом і сам, непомітно зідхнувши, перевів очі на лосняковий глянець заскленого безвітрям Дніпра, на димчасті лани, вкриті найніжнішою передосінньою ретушшю.

XVII.

Кинуті на Петроград частини 3-го кінного корпусу і Тубільної дивізії ешелюнувалися на величезному протязі восьми залізниць: Ревель, Везенберг, Нарва, Ямбург, Гатчина, Сомрино, Вйриця, Чудово, Гдов, Новгород, Дно, Псков, Луга і решта проміжних станцій і роз'їздів були забиті ешелю-нами, що помалу пересувалися, застрявали. Полки перебували поза всяким моральним впливом старшого командного складу, розчленені сотні губили між собою зв'язок. Плутанина поглиблювалася тим, ідо корпус з доданою до нього Тубільною дивізією на поході розгортався в армію; потрібне було певне переміщення і збирання розкиданих-частин, перегрупування ешелюнів. Все це продовжувало розгартіяш, недоцільні, часто непогоджені накази, розпалювало і без того напружено-нервову атмосферу.

Зустрічаючи на своєму шляху стихійний опір робітників і службовців залізничників, перемагаючи перешкоди, еше-льони корнілівської армії помалу стікали до Петрограду, громадилися на вузлах, знову розтікалися.

У червоних клітинах вагонів, коло розсідланих напівголодних людей, товпилися напівголодні донські, усурійські, оренбурзькі, нерчинські та амурські козаки, інгуші, черкеси, кабардинці, осетини, дагестанці. Еніельони, чекаючи вирядження, годинами простоювали на станціях, вершники густо висипали з вагонів, сараною забивали вокзали, купчилися на коліях, поїдали все їстівне, що залишалося від попередніх ешелюнів, нишком крали в хмешка'яців, грабували харчові склепи.

Жовті і червоні випуски козаків, ошатні куртки драгун, черкески гірняків... Ніколи не бачила скупа на кольори північна природа такого багатого сполучення барв.

‘ 29-го серпня коло Павловська 3-а бригада Тубільної дивізії, під командою князя Гагаріна вже стикнулася з ворогом. Нахопившись на розібрану колію, Інгушський і Черкеський полки, що йшли в голові дивізії, вивантажились і похідно пішли в напрямку Царського Села. Роз'їзди інгушів проникли до станції Сомрино. Полки притишеним темпом розвивали наступ, тіснили Гвардійців, вичікуючи, поки підтягнуться інші

частини дивізії. А ті в Дно чекали вирядження. Деякі не доїхали ще й до цієї станції.

Командир Тубільної дивізії, князь Багратіон, перебував у маєтку недалеко від станції, чекаючи скупчення решти частин, не ризикуючи йти похідним ладом до Вириці.

28-го він дістав із штабу Північного фронту копію такої телеграми:

"Прошу комкорові 3 і начальникам дивізії 1-ї Донської Усурійської і Кавказької Тубільної передати наказ, головнокомандувача, що коли через якісь непередбачені обставини, виникнуть для ешелонів труднощі пересуватися залізницею, то головнокомандувач наказав дивізіям далі посуватися похідно. 27-го серпня, 1917 року, № 6411.

' Романовськ и й".

Близько 9 години ранку Багратіон телеграфом повідомив Корнілова про те, що о 6 годині 40 хвилин ранку дістав через начальника штабу Петроградської округи, полковника Багратуні, наказ Керенського повернути всі ешелони назад і що ешелони дивізії затримано по дорозі від роз'їзду Гачки до станції Оредеж, то*му що залізниця, згідно з наказом Тимчасового уряду не дає жезлів; та, дарма що резолюція, котру він одержав від Корнілова, казала: "Князеві Багратіонові. Продовжувати рух залізницею." Коли залізницею буде неможливо, то похідно до Луги, де піддатися під оруду генерала Кримова", г— Багратіон все ж не наважився йти похідно і наказав вантажитися у вагони штабові корпусу.

Полк, в якому колись служив Євген Листницький, разом з рештою полків, що входили до складу 1-ї донської козацької дивізії, перекидався на Петроград лінією Ревель — Везенберг—Нарва. 28-го, о 5-й по півдні, ешелон з двох сотень полку прибув до Нарви. Командир ешелону дізнався, що вночі виїхати неможна тому, що між Нарвою і Ямбургом попсовано колію, частину залізничного батальйону наді-, слано туди екстренним потягом і на ранок, коли встигнуть відновити колію, ешелон буде виряджено. Хоч-не-хоч ешелонному довелось погодитись. Чортихаючись, він вліз до свого вагону, поділився новиною з офіцерами, засів пити чай.

Ніч прийшла похмурна. З затоки віяв вогкий пронизливий вітер. На колії, у вагонах, глухо переговорювалися козаки та копїтили дерев'яні підлоги коні, знепокоєні гудками паротягів. У хвості ешелону молодий козацький голос співав, скаржився в темряві невідомо кому:

Прощай, ти, місто і містечко,
Прощай, ти, рідний хуторок.
Прощай, ти, дівка молоденька,
Ой, та прощай ти, квітенько ясна.
Бувало від зорі до зорки ,
Лежав та в любки на руці,
А й ех, тепера від зорі до зорки Стою з рушницею в руці...

З-за сірої махінї пакгавзу вийшов чоловік. Постояв, прислухаючись до пісні, оглянув колії, помічені жовтими при-тинками вогнів, упевнено пішов до ешелону.

Кроки його німо звучали по шпалах, глохли, коли наступав і йшов по утрамбованому суглинку. Він поминав крайній вагон, його окликнув, урвавши пісню, козак, що стояв на дверях:

— Хто такий?

— А тобі чого?;—нехотя обізвався, уходячи.

— Чого тиняєшся поночі? Ми вас, жульманів, шльопаємо! Приглядаєшся, що погано лежить?

Не відповідаючи, чоловік пройшов до середини ешелюну, спитав, .просовуючи голову у дверну шпарину вагону:

— Яка сотня?

— Арештанська, — хахикнули з темряви.

— Ділом питаю, — котра?

— Друга.

— А четверта чота де?

— Шостий від голови вагон.

Коло шостого від паротягу вагону курили троє козаків. Один сидів навпочіпках, двоє стояли поруч. Вони мовчки дивились на чоловіка, що підходив до них.

— Здорові були, станичники!

— Хвала богові, — відповів один, придивляючись до обличчя прийшлого.

— Микита Дугін живий? Тут він?

— А ось. я, — співецьким тенорком обізвався той, що сидів навпочіпках і підвівся, підбором причавивши цигарку. — Не пізнаю тебе. Чий ти? Звідки? — він витягнув бородате обличчя, намагаючись розглядіти незнайому людину в шинелі і зім'ятому салдатському кашкеті і раптом зжужмив у жмені жмут своєї звальної бороди і здивовано крикнув: — Ілько! Бунчук? Голубе мій, звідки тебе лихоманка витрусила?

Подержавши в шаршавій долоні волохату руку Бунчукову, нагинаючись до нього, неголосно сказав:

— Це свої хлопці, ти їх' не бійся. Звідки ти взявся тут? Кажи ж, бодай тебе їжак наколов!

Бунчук поручкався з іншими козаками, відповів надламаним, чавунно-глухим голосом:

— Приїхав з Пітеру, ледве розшукав вас. Справа є. Треба погомоніти. Я, брате, радий бачити тебе живого й здорового.

Він посміхався, на сірому квадраті його великого обличчя білили зуби, тепло, стримано й-весело виблискували очі.

— Погомоніти? — співав тенорок бородатого. — Ти хоча й офіцер, а нашим кумпанством, отже,-не гребуєш? Ну, спасибі, Ілюшо, спаси Христос, а то ми ласкавого слова й навпомацки не куштували...— в голосі його тремтіли нотки добродушного, незлобливого сміху.

Бунчук, слухом уловлюючи їх, так само привітно віджар-тувався:

— Годі, годі тобі воду каламутити! Ти все бавишся! Жарти жартуєш, а в самого

борода нижче пупа.

— Бороду ми можемо коли хоїм поголити, а ось ти скажи, що там у Пітері? Заколоти почалися?

— Ходім но до вагону, — обіцяйливо запропонував Бунчук.

Вони по черзі влізли до вагону. Бородатий когось розштовхував ногом, півголосом говорив:

— Уставайте, хлопці! Чоловік потрібний прибув до нас, у гостину. Ну, кваптеся, служиві, мерщій!

Козаки покрехтували, підводилися. Чиїсь великі, про-смерділі тютюном і кінським потом долоні, бережно торкаючись, обмацали в темряві обличчя присілого на сидло Бунчука; густий мазутний бас спитав:

— Бунчук?

— Я.. А це ти, Чикамасов?

— Я, я. Здорово, дружок!

— Здрастуй.

— Зараз збігаю, хлопців третьої чоти покличу. Ну-ну?

/— Мотай.

Третя чота прийшла майже вся, тільки двоє залишилися при конях. Козаки підходили до Бунчука, простягали чор-стві окрайці долонів, нахилиючись, придивлялися при світлі лихтаря до його великого похмуроватого обличчя, називали то Бунчуком, то Ільком Митровичем, то Іллюшою, але у всіх голосах' одним тоном лунав товариський теплий привіт.

У вагоні було задушливо. На дощатих стінах танцювали світляні блики, хиталися й більшали потворні тіні, жирним лампадковим світлом курився лихтар.

Бунчука дбайливо посадовили до світла. Передні сиділи навпочіпках, інші, стоячи, обручем зімкнулися навколо. Те-, нористий Дугін відкашлявся.

— Листа твого, Ілько Митровичу, ми недавно одержали, однак , нам хочеться послухати про тебе, і щоб ти порадив нам, як далі бути. Таж просують нас до Пітеру — що ти вдієш?,

— Чи бачиш, яка справа, Митровичу,—заговорив козак з сергою в зморщеному усі, що стояв коло самих дверей, той самий козак, якого образив колись Листницький, не дозволивши варити чай на ша'нцьовому щиті: — Тут до нас підбиваються різні агітатори, відмовляють — мовляв, не йдіть на Петроград, мовляв, воювати нам проміж себе/ нічого і різне подібне говорять. Ми* слухали — слухаємо, а віри їм не :дуже ймемо. Чужий нарід. Мо', вони нас під монастир надворничати ведуть, — хто їх знає? Відмовся, а Корнілов черкесів направить — і от знову кроворозлиття вийде. А ось ти — наш козак, і ми тобі віри більше даємо і дуже навіть вдячні, що листи нам з Пітеру писав і газети знову ж... Тут, признатись, на папір бідували, а газети дістанемо...

— Чого мелеш, чого брешеш, дурна голово? — обурено перепинив котрийсь. — Ти — неписьменний, так думаєш — і всім темно, як тобі? Ніби ми на куриво газети переводили. Перше, Ілько Митровичу, ми їх від голови до хвоста перечитаємо, бувало.

— Набрехав, диявол гризний!
— "На куриво" — рубанув теж!
— З дуру, як з дубу!
— Братушки! Я не в тому розумінні сказав, — виправдувався козак з сергою.
— 'Звичайно, спочатку ми газети читали.

— Мені грамоту не довелося взнати... До того говорю, що взагалі читали, а потім уже на куриво...

Бунчук, скупно посміхаючись, сидів на сідлі, поглядав на козаків; йому незручно було говорити сидячи, він підвівся і, повертаючись до лихтаря спиною, поволі, натужно і непевно заговорив:

— У Петрограді вам робити нічого. Ніяких заколотів там немає. Знаєте, ви, для чого вас туди посилають? Щоб скинути Тимчасовий уряд... Ось! Хто вас веде? — Царський генерал Корнілов. Для чого йому треба зіпхнути Керенсько-го? — Щоб самому сісти на це місце. Глядіть, станичники! Дерев'яне ярмо з вас хочуть скинути, а вже коли надінуть, так надінуть крицeve! З двох бід треба вибирати біду, яка менша. Чи не так? От і розміркуйте сами: за царя по зубах вас били, вашими руками на війні жар загрибали. Загрибають і за Керенського, але по зубах не б'ють. За Керенського хоч трошки, але краще. Але ще краще буде після Керенського, коли влада перейде до більшовиків. Більшовики війни не хочуть. Коли б влада в їх руках, — зразу ж був би мир. Я не за Керенського, чорт йому брат, — всі вони одним миром мащені! — Бунчук посміхнувся і, витираючи рукавом піт з чола, говорив далі: — Але я кличу вас не проливати кров робітників і покищо захищати Тимчасовий уряд. Чому захищати? — А тому, що коли буде Корнілов, то в робітничій крові по коліно бродитиме Росія, при ньому важче буде видерти владу і передати її до рук працюючого народу.

— Стривай лишень, Ілько Митровичу! — сказав, виступаючи з задніх лав невеличкий "козак, такий же кремезний, як і Бунчук; він відкашлявся, потер довгі руки, подібні до обмитого водою коріння дуба-перестарка і, дивлячись на Бунчука усміхненими, ясно-зеленими, клейкими, як молоде листя, очима, спитав: — Ти ось про ярмо говориш... А більшовики, як загарбають владу, яке. ярмо на нас надінуть?..

— Ти що ж, сам на себе ярмо одягатимеш?

— Як це сам?

— А так. Адже за більшовиків хто буде при владі? — Ти будеш, коли виберуть, або Дугін, або оцей дядько. Виборна влада, рада. Зрозумів?

— А зверху хто?

— Знову ж кого оберуть. Оберуть тебе — і ти будеш зверху.

— Та ну? А чи не брешеш ти, Митровичу?

Козаки засміялися, заговорили всі разом, навіть вартовий, що стояв на дверях, відійшов на хвилину, втрутився в розмову:

— А про землю вони як?

— Не заберуть у нас?

— Війну закінчать? Чи, може, зараз тільки обіцяють, щоб за них руки підносили.

— Ти нам все по совісті розкажуй!

— Ми тут у темряві блукаємо.

— А чужим вірити небезпечно. Брехні багато...

‘ — Вчора матросик якийсь про Керенського плакав, а ми його за волосся та з вагону.

— "Ви — галасує, — кондри!.." Дивак!

— ІУї цих слів не розуміємо, з чим їх їдять.

Бунчук, повертаючись на всі боки, мацав очима козаків, чекав, поки вгамуються. У нього зникла непевність успіху свого заповзяття, що була перше, і він, опанувавши настроїв козаків, уже твердо знав, що хоч як, а затримає ешелъон у Нарві. День тому, коли, з'явившись до петроградського районного комітету партії, він запррпонував себе як агітатора для роботи серед скерованих до Петрограду частин 1 —ї донської дивізії, був певен успіху, та дістався до Нарви — і певність ця в ньому захиталася. Він знав, що якимись іншими словами треба говорити з козаками, з острахом почував, що, мабуть, і не знайде спільної мови, бо повернувшись дев'ять місяців тому в робітничу гущу, знову крєвно, зрісся з нею, виступаючи, звик, що його відчувають і розуміють з півслова, а тут, з земляками, потрібна була інша, напівзу-бата, черноземна мова, ящєрина меткість, якась більша сила переконання, щоб не тільки обпалити, а й запалити, щоб знищити, протягом віків напластовуваний страх непослуху, ррздушити млявість, навіяти почуття своєї правоти і повести за собою.

Спочатку, коли заговорив, власним слухом ловив у голосі своєму непевність, якусь фалш, награність, наче збоку прислухався до своїх безсоковитих слів, жахався неперекоц-ливости своїх доводів, якісь великі, важкі брили слів, щоб ламати ними, трощити... І замість цього з невимовною прикрістю відчував, як бульбахами зриваються з його вуст легковажні фрази, а в голові плутаються вихалашчені ковзькі думки. Він стояв, обпікаючись потом, важко дихаючи. Говорив, просвердлюваний наскрізь одною думкою: "Мені доручили таку велику справу — і от, ясно, я її нівечу власними руками... Слова не зв'яжу... Та що це зі мною? Інший на мойому місці сказав би і переконав у тисячу разів краще... О, чорт, яка ж я бездара".

Козак з зеленими, клейкими очима, що спитав про ярмо, 'вибив його з дурного півзабуття; розмова, що знялася по цьому, дала йому змогу стямитися, і потім; сам на себе дивуючись, почуваючи надзвичайний наплив сил і багатий добір яскравих, наточених, гострих слів, він запалився і, ховаючи під зовнішнім спокоєм наринуте зворушення вже поважно і в'їдливо бив яхідні запитання, вів розмову, як вершник, що приборкав досі необ'їждженого запіненого в скаканні коня.

— А ну, скажи: чим погані Установчі збори?

— Леніна вашого німці привезли... Ні? А звідки ж він узявся... З верби?

— Митровичу, ти своєю охотою приїхав, чи підіслали тебе?

— Військові землі до кого відійдуть?

—г А чим нам за царя погано жилось?

— Меншовики теж за нарід.

— У нас Військовий круг, влада народня— на що нам ради? — питали козаки.

Розійшлися за північ. Другого ранку вирішили зібратися обом сотням на мітинг. Бунчук залишився ночувати в вагоні. Чикамасов запропонував йому лягати з ним. Христя-чись перед сном, лягаючи, попередив:

— Ти, Ілько Митровичу, мо', без опаски лягаєш, таю ти вибачай... У нас, голубе, вошки водяться. Коли наберешся — не ображайся. З туги таку ядерну вошу розвели, що аж біда. Кожна з холмогорську телицю буде. — Помовчавши, він тихенько спитав: — Ілько Митровичу, а з яких народів Ленін буде? Словом, де він народився і ріс?

— Ленін? — Росіянин.

— Невже?

— Правда, росіянин.

— Ні, браток! Ти, бач, погано про нього знаєш, — з відтінком власної переваги пробасив Чикамасов. — Знаєш, якої він крови? — нашої! Сам він з донських козаків, походить з Сальської округи, станиці Великокняжеської, — зрозумів? Служив у батареях — гомонять. І обличчя в нього підходяще, — як у низівських козаків: вилиці здорові і знову ж очі.

— Звідки ти чув?

— Гомоніли проміж собою козаки, довелося чути/

— Ні, Чикамасів! Він — росіянин, з Симбірської губернії.

— Ні, не повірю. А дуже навіть просто не повірю. Пугач з козаків? А Степан Разин? А Єрмак Тимофійович? То ж бо й є. Всі, котрі бідний нарід на царів підіймали, — всі з козаків. А ти ось кажеш — Сибірської губернії. Навіть кривдно, Митровичу, слухати таке.

Посміхаючись, Бунчук спитав:

— Так кажуть, що й козак? >

— Він і є козак, тільки зараз не об'являється. Я, як на обличчя оком скину, відразу пізнаю. — Чикамасов закупив і, дихаючи в обличчя Бунчукові густим махорчаним запахом, задумливо кашлянув: — Дивом я дивуюся, і ми тут до бійки сперечалися: коли він, Володимир Ільїч, нашинський козак, батарець, відкіля ж він міг такої превеликої науки засягти? Гомонять, ніби спочатку війни потрапив він до німців у полон, навчався там, а потім усі науки пройшов, та як почав їхніх робітників бунтувати та вчених лудою лудити, — вони й перелякались до смерти. "Йди, кажуть, лобастий, додому, христос з тобою, а то ти нам таких ділов напутляєш, що й поки життя не розібрати!", — і вирядили його до Росії, забоялись, як би він робітників не настренив! Ого! Він, брате, зубець! — Не без хвастовитосте виголосив Чикамасов останню фразу і радісно засміявся в темряву.

— Ти, Митровичу, не бачив йогод*? Ні? Шкода. Гомонять, у нього голова— величезна. — Покашляв, випустив через 'ніздрю рудий сніп диму і, докурюючи цигарку, казав далі:— Отаких би баби більше родили. Зубець, далєбі! Він ще не одному цареві перекрут зробить... — І зідхнув: — Ні, Митровичу, ти не сперечайся зі'мною: Ільїч — козак... Пощо вже там тінь наводити?! В Сибірській губернії таких і на корню не

буває.

Бунчук промовчав, довго лежав посміхаючись, не заплющуючи очей. 1

Заснув не скоро, — його й справді густо обсіпали воші, розлізлись під сорочкою вогневою нудною сверблячкою; поруч зідхав і шкрябав тіло Чикамасов, пирхкаючи відгонив дрімоту чийсь неспокійний кінь. Він зовсім був уже заснув, та коні не помирившись зчепилися, затупотіли, гнівно заверещали.

— Бешкетуй, диявол!.. Тр-р-р. Тр-р-р! проклятий!.. — за-, сланим тенорком закричав скочивши Дугін і чимсь важким ударив коня.

Бунчук, зможений вошами, поворочався, перевернувся на другий бік і, з досадою розуміючи, що сон відійшов надовго, почав думати про завтрашній мітинг. Намагався уявити — у що виллється опір офіцерів, посміхнувся: "Втечуть, певне, коли козаки дружно запротестують, а, проте,, чорти їх знають?.. На всякий випадок договорюся з залоговим комітетом". Якось мимоволі згадав епізод з війни, атаку в жовтні 1915 року, а потім пам'ять, ніби, зрадивши, що спрямували її на знайому, витоптану стежку, настирливо і злорадно почала підсовувати окрайки спогадів: обличчя, потворні пози забитих російських і німецьких салдатів, різноголосу мову, безбарвні, стерті часом шматки бачених колись пейзажів, невимовлені, чомусь збережені думки, внутрішні, ледве відчутні відгуки гарматної канонади, знайомий стукіт кулемету і ' шарудіння стрічки, бравурну мелодію, гарний до болю, злегка бляклий малюнок рота коханої колись жінки і знову—шмаття війни: забиті, осілі горбки братських могил...

Бунчук заметушився, підвівшись, сів, уголос сказав чи тільки подумав: "До смерти носитиму ось ці спогади і не я один, а всі, хто поціліє. Покалічили, назнущалися з життя! Прокляті! Прокляті!.. Ви й смертю не спокутуєте своєї провини!.."

І ще згадав дванадцятирічну Лукерку, доньку забитого на війні петроградського робітника-металіста, приятеля, з яким колись разом працювали в Тулі. Увечорі йшов бульваром. Вона — цей незграбний, щуплий підліток, — сиділа на крайній лаві, хвацьки розкинувши тоненькі ноги, покурюючи/На зів'ялому обличчі її — стомлені очі, гіркота в кутках намальованих, видовжених передчасною зрілістю губ. "Не пізнаєте, дядю?" — хрипко спитала вона, посміхаючись з професійною заученою сстю, і підвелася, зовсім подитячи безпорадно і гірко заплакала, згорбившись, притискаючись головою до Бунчукового ліктя.

Він мало не задихнувся — від наринулої на нього отрутної, мов газ, ненависти, заскрипів зубами, застогнав. Потім довго розтирав волохаті груди, губи йому тремтіли; йому здавалося, що ненависть скипілася в грудях у гарячу грудку шлаку, тліючи, заважає дихати і завдає цього болю в лівому боці під серцем.

Він не заснув до ранку. А на світанку пожовтілий, похмур-ніший ніж звичайно, пішов до комітету залізничників, умовився, що козацький ешелъон з Нарви не випустять і за годину вийшов на розшуки членів залогового комітету.

Повернувся до ешелъону о восьмій годині.' Йшов, усім тілом відчуваючи ранкову теплувату прохолоду, невиразно радіючи і1 можливому успіхові своєї* поїздки, і сонцеві, що перелазило через іржавий дах пакгавзу, і музичному співливному темброві

жіночого голосу, що долітав звідкілясь. Удосвіта відзвенів дощ, буйний, зливний і короткий. Пісочана земля на коліях була розмита, звелюжена слідами малесеньких струмочків, прісно пахла дощем і ще зберігала на своїй поверхні, там, де встромлялися дощові краплі, густий засів ледве підсохлих, малесеньких ямочок, — ніби віспа зря-била її.

Обходячи ешелъон, назустріч Бунчукові йшов офіцер у шинелі і високих заляпаних болотом чоботях. Бунчук пізнав осавула Калмикова, трошки притишив кроки, вичікуючи

Вони зійшлись. Калмиков зупинився, холодно виблиснув косими чорними очима:

— Хорунжий Бунчук? Ти на волі? Пробач, руки я тобі не подам...

Він туго стиснув губи, сунув руки в кишені шинелі.

— Я не збираюсь простягати тобі руку... Ти. поквапився,— глузливо обізвався Бунчук.

— Ти, що ж, рятуєш тут шкіру? Чи... приїхав з Петрограду? Чи не від душки Керенського?

— Це що — допит?

— Законна зацікавленість долею дезертира, що колись служив разом.

Бунчук, заховавши усмішку, низав плечима.

— Можу тебе заспокоїти: я приїхав сюди не від Керенського.

— Алеж ви тепер перед обличчям близької небезпеки, зворушливо єднаєтесь. Отож, хто ти? Наплічників немає, шинеля салдатська... —т— Калмиков, ворущачи ніздрями, зневажливо і жалкуючи оглянув згорблену постать Бунчука: — політичний комівояжер? Вгадав? — не чекаючи відповіді, повернувся, розмашисто закрокував.

Коло свого вагону Бунчука'зустрів Дугін:

— Чого ж ти? Мітинг уже почався..

— Як почався?

— А так. Наш сотенний, осавул Калмиков у відлучі був, а нині приїхав з Пітеру на паротязі, скликав козаків. Допіру пішов їх умовляти.

Бунчук затримався, розпитуючи про те, з якого часу був відряджений до Петрограду Калмиков. Зі слів Дугіна дізнався, що той був відсутній майже місяць.

"Один з тих душителів революції, яких Корнілов посилав до Пітеру з приключкою вивчення бомбометання. Отже — надійний корніловець. Ну, гаразд!" — уривчасто подумав він, прямуючи разом з Дугіним до місця мітингу.

За пакгавзом сіро-зелений частокіл козацьких гімнастівок та шинелів. Посередині, оточений офіцерами, на перекинутій діжці, стояв Калмиков, гостро, роздільно кричав:

— ...довести до переможного кінця! Нам довіряють— і ми виправдаємо це довір'я. Зараз я прочитаю телеграму генерала Корнілова до козаків.

Він з надмірною квапливістю витяг з бокової кишені френчу зім'ятий аркушик, пошептався з ешелъонним.

Бунчук і Дугін підійшли, змішалися з козаками.

"Козаки, дорогі станичники! — виразно і не без піднесення читав Калмиков: — Чи

не на кістках ваших предків ширилися і розсувалися межі держави росій-

ської? Чи не вашою могутньою доблестю, чи не вашими подвигами, жертвами і героїзмом була міцна велика Росія? Ви, вільні сини Тихого Дону, красуні Кубані, буйного Тереку, залітні могутні орли уральських, оренбурзьких, астраханських, семиріченських і сибірських степів та гір і далеких Забайкалля, Амуру і Уссурі, завжди стояли на варті чести і слави ваших прапорів і повно переказів на руській землі про подвиги ваших батьків і дідів. Нині настала година, коли ви мусите допомогти батьківщині. Я обвинувачую Тимчасовий уряд в нерішучості дій, у невмінні і нездатності керувати, в допущенні німців до повного господарювання всередині країни, про що свідчить вибух у Казані, де вибухло коло мільйона гарматнів і загинуло 12.000 кулеметів. Більше того. Я обвинувачую деяких членів уряду в безпосередній зраді батьківщини і наводжу цьому приклади: коли я був на засіданні Тимчасового уряду в Зимовому палаці, 3-го серпня, міністер Керенський і Савінков зазначили мені, що не можна всього говорити, бо серед міністрів є люди непевні. Ясно, що такий уряд веде країну до загибелі; що такому урядові вірити не можна, і разом з ним не може бути порятунку нещасній Росії... Тому, коли вчора, Тимчасовий уряд, щоб догодити ворогам, вимагав, щоб я залишив посаду верховного головнокомандувача, я, як козак, з обов'язку сумління і чести примушений був відмовитися виконати цю вимогу, воліючи смерть на полі бою, аніж ганьбу і зраду батьківщини. Козаки, лицарі землі руської. Ви обіцяли повстати разом зі мною на оборону батьківщини, коли я визнаю це за потрібне. Час настав — батьківщина напередодні смерті. Я не корюсь наказам Тимчасового уряду і ради порятунку вільної Росії іду проти нього і проти тих безвідповідальних радників його, що продають батьківщину. Підтримайте, козаки, честь і славу безприкладно відважного козацтва, і цим ви врятуєте батьківщину і волю, завойовану революцією. Слухайтеся ж і виконуйте мої накази. Йдіть за мною. 28-го серпня, 1917 року. Верховний головнокомандувач генерал Корнілов".

Калмиков помовчав, згортаючи аркушик, вигукнув:

— Агенти більшовиків і Керенського перешкоджають нашим частинам просуватися залізницею.' Одержано наказу верховного головнокомандувача: в разі не можна буде посуватися залізницею, іти на Петроград похідно. Сьогодні ж ми виступаємо. Приготуйтеся вилаadowуватися.

Бунчук, грубувато працюючи ліктями, продерся на середину, не підходячи до— кола офіцерів, гучно, по-мітинговськи-гукнув:

— .Товариші; козаки! Мене послали до вас петроградські робітники і салдати. Вас ведуть на братовбивчу війну, на розгром революції. Коли вам хочеться йти проти народу, коли вам хочеться відновити монархію і продовжувати війну, аж доки ви всі перетворитеся на мертвяків і калік,— ідіть... Але петроградські робітники і салдати сподіваються, що ви не будете кайнами. Вони надсилають вам гаряче братерське привітання і хочуть бачити вас не ворогами, а співниками...

Договорити йому не дали. Знявся неймовірний галас, буря вигуків немов зірвала Калмикова з діжки. Нахилившись, він швидкими кроками йшов до Бунчука, не

доходячи кількох кроків, крутнувся на підборах. '

— Козаки! Хоруйжий Бунчук торік дезертував з фронту,—
ви це знаєте. Що ж, невже ми слухатимемо цього боягуза і зрадника? ; '

Командир шостої сотні, військовий старшина Сукин, зім'яв голос Калмикова басистим гуркотом.

.— Заарештувати його, негідника! Ми кров проливали, а він рятувався в запіллі!..
Беріть його!

— Почекаємо, брати-и!

— Хай говорить!,

— Годі людині язика зав'язувати! Хай вияснює свій напрямок.

— Заарештувати!

— Дезертирів нам не треба!

— Говори, Бунчук!

— Митровичу! Рубани но їх!

— Ге-е-еть!...-.'

— Цить, суче вим'я!

— Крий їх! Крий їх, Бунчук! Ти їм упоперек! Упоперек!

На діжку скочив високий, без кашкета, козак, член полкового ревкому. На його тонкій шиї по гадючому крутилася голо-обстрижена, Гуляста, мов диня-зимівка, голова. Він палко закликав козаків не підкорятися зрадникові революції, генералові Корнілову, говорив про згубливість війни з народом, закінчив промову звертаючись до Бунчука:

— А ви, товаришу, не. думайте, що ми вас" як і пани офіцери, зневажаємо. Ми вам раді і шануємо, як представника народу, і ще за те шануємо, що будиши ви офіцером, не утискували козаків, а були з ними по-братерськи.. Брутального слова від вас не чули, але не думайте, що ми неосвічені люди, не розуміємо поводження — ласкаве слово

і тварина розуміє, не те що людина. Низько вам кланяємось

" '

і просимо переказати пітерським робітникам і салдатам, що на них руку ми не підіймемо!

Мов у котли гахнули: гуркіт хвальних криків сягнув останнього ступню напрудження і, повільно спадаючи, затихнув"

Знову на діжці хитнувся, переламуючись ставним торсом Калмиков. Про славу і честь сивого Дону, про історичну місію козацтва, про разом пролляту офіцерську й козацьку кров говорив він; задихаючись, помертвіло блідіючи.

Калмикова заступив опасистий білявий козак/ Злобну промову його, скеровану проти Бунчука, перервали, — промовця стягли за руки. На діжку скочив Чикамасов. Ніби розколюючи поліно, махнув руками, гаркнув:

— Не підемо! Не будемо вивантажуватись! У телеграмі прописано, ніби козаки обіцяли допомагати Корнілову, а хто нас питав? Не обіцяли ми йому. Офіцери з козацької спілкової ради обіцяли! Греков хвостом намахав,—хай він і допомагає!..

Все частіш змінювалися промовці. Бунчук стояв, угнувши лобасту голову, земляним рум'янцем чорніло його обличчя* на шиї і скронях у здутих жилах буйно кидався живчик. Гу-щавіла наелектризована атмосфера. Почувалося, що ще трохи — і яким небудь безглуздим учинком, кров'ю розрядиться напруженість.

Зі станції юрбою прийшли салдати залоги, і офіцери залишили мітинг. *

За півгодини захеканий Дугін підбіг до Бунчука:

— Митровичу, що робити? Калмиков щось надумав. Вивантажує зараз кулемети, гінця верхового кудись послали.

— Ходім туди. Збери чоловіка з двадцятаро козаків! Мерщій!

Коло вагону ешелонного Калмиков і три офіцери нав'ючували на коней кулемети. Бунчук підійшов перший, оглянувся на козаків, і, сунувши в кишеню шинелі руку, вчохив новенький, дбайливо вичещений офіцерський наган.

— Калмиков, ти заарештований! Руки!..

Калмиков плігнув від коня, збочився, лапнув кабуру та витягти револьвера не встиг: вище голови його дзвинькнула куля; випереджуючи звук пострілу, глухо, недобрим голосом гукнув Бунчук:

— Руки!..

Курок його кагану оголюючи дзьобик бійка, поволі піднявся до половини. Калмиков стежив за ним звуженими очима, важко підносив руки, поляскував пальцями.

Офіцери неохоче здали зброю.

— І шаблі накажете зняти? — шанобливо спитав молодий хорунжий-кулеметчик.

— Так.

Козаки розв'ючили коні, внесли кулемети до вагону.

— До цих поставити вартових, — звернувся Бунчук до Дугіна. — Чикамасов заарештує решту і приставить їх сюди. Чуєш, Чикамасов? А Калмикова ми з собою поведемо до ревкому залоги. Осавуле Калмиков, будь ласка, ; іди вперед.

— Ловко! Ловко! — захоплено сказав один з офіцерів, плигаючи до вагону і проводячи очима Бунчука, Дугіна і Калмикова, що віддалялись.-

— Панове! Ганьба, панове! Ми поводитись, як діти! Ніхто не додумався вчасно шльопнути цього негідника. Коли він наставив на Калмикова револьвера, тут би йому раз — і готово!

Військовий старшина Сукин з обуренням оглянув офіцерів, довго діставав тремтячими пальцями цигарку з цигарниці.

— їх же ціла чота... Перестріляли б, — винувато зауважив хорунжий-кулеметчик.

Офіцери мовчки курили, зрідка переглядаючись. Швидкість, з якою все сталося, їх приголомшила.

Калмиков, покусуючи кінчик чорного, вуса,/ деякий час ішов мовчки. Ліва вилицювата щока його горіла, як від ляпаса. Зустрічні мешканці дивилися здивовано, зупинялися, перешіптувалися. Над Нарвою линяло передвечірнє хмарне небо. По коліях червоними зливками лежало опале листя берез — серпень розгубив, уходячи. Через зелену баню церковці перелітали галки. Десь за станцією, за смерковими

полями, дихаючи холодком, уже лягла ніч, а від Нарви на Псков, на Лугу, небесною цілиною, бездоріжжям усе. ще йшли заґрунтовані гляйвасом вечора подерті хмари і переходячи невидиму межу, тіснила сутінки ніч.

Коло станції Калмиков круто повернувся, плюнув в обличчя Бунчукові.

— Негідник!

Бунчущ .ухилившись від плювка, помахом підніс брови і довго стискував лівою рукою п'ясть правиці, що поривалася ковзнути в кишеню.

— Йди!.. — ледве виговорив він.

Калмиков пішов, потворно лаючись, випльовуючи брудне кім'я слів, породжених на фронті смертною тугою, жахом, одчаєм і болем.

— Ти зрадник! Зрадник! Ти заплатиш за це! — вигукував

він, часто зупиняючись, наступаючи на Бунчука. > .

— Іди!.. Прошу... — всякий раз умовляв той.

І Калмиков, стискуючи кулаки, знову зривався з місця, йшов ривками, як запалений кінь. Вони підійшли до водо-тягу. Скриплячи зубами, Калмиков кричав:

— Ви не партія, а банда. мерзенних' покидьків суспільства. Хто вами керує?—'Німецький головний штаб! Біль-шо-ви-ки!.. х-х-ха! Покручі! Вашу партію, набрид цей, купують, як б....! Хами! Хами, мать вашу!.. Продали батьківщину!.. Я б усіх вас на одній поперечці!.. О-о-о-о! Настане час!.: Ваш цей Ленін не за тридцять німецьких марок продав Росію?!.. Хапнув мільйончика — і зник!., каторжанин!..

— Ставай до стінки! — протяжно, заїкаючись, крикнув Бунчук.

Дугін перелякано заметушився.

— Ілько Митровичу, зажди! Чого ти? По-че-кай!..

Бунчук, з спотвореним лютістю, почорнілим обличчям підскочив до Калмикова, міцно вдарив його в скроню. Топчачи ногами злетілого з голови Калмикова кашкета, він тягнув його до цегляного, темного муру водотягу.

— Става-ай!

— Ти що? ти!.. Не смій!.. Не смій бити!.. — рикав Калми-ков, опираючись.

Глухо вдарившись спиною об темний мур водотягу, він випростався, зрозумів:

— Убити хочеш?

Зігнувшись, квапився Бунчук, рвав револьвера, що. курком зачепився за підшивку кишені. Калмиков ступив уперед, швидко застібаючи шинелю на всі ґудзики.

— Стріляй, сучий сину! Стріляй! Дивись, як уміють вмирати російські офіцери!.. Я і перед сме-е... О-о-ох!..

Куля ввійшла йому в рот. За водотягом, знімаючись у східчасту височінь, спирально звилася хрипкувата луна. Спіткнувшись на другому кроці, Калмиков лівою рукою обхопив голову, впав. Вигнувся крутою дугою, сплюнув на груди чорні від крові зуби, солодко поцьмокав язиком. Ледве спина його випростуючись, торкнулася вогкої ріні, Бунчук вистрілив ще раз. Калмиков кинувся, повертаючись на бік, мов птах засинаючи підвернув голову під плече, коротко схлипнув.

На першому перехресті Дугін наздогнав Бунчука.

— Митровичу... Що ж ти, Митровичу?... За що'ти його?

Бунчук довго трусив плечі Дугіна, встромляючи у вічі йому насталений неламкий погляд, сказав, дивно спокійним погаслим голосом:

— Вони нас, або ми їх!.. Середини немає. Полонених немає. На кров — кров'ю. Хто кого?... Війна на знищення... Зрозумів? Таких, як Калмиков, треба нищити, душити, як гадюк. І тих, хто слиниться жалістю до таких, стріляти треба... Зрозумів? Чого слини розвісив? Стиснись! Злий будь! Калмиков, коли б його влада була, стріляв би на нас, цигарки з рота не виймаючи, а ти... Ех, мокрогубий!

У Дугіна довго тіпалася* голова*, поклацували зуби і якимось безглуздо плутались великі, в поруділих чоботях, ноги.

Безлюдним річищем, вулички йшли мовчки. Бунчук зрідка поглядав назад. Над ними в темряві низько пінилися, направляючись на схід, жалібно-чорні хмари. І/просвіт, з малесенького клаптя серпневого неба, зеленим розкосим оком мертвяка дивився визублений, обмитий вчорашнім дощем, місяць. На ближньому перехресті стояли, горнучись один до одного, салдат і жінка в білій, накинутій на плечі хустці. Салдат пригортав жінку, притягуючи її до* себе, щось шепотів,, а вона, впираючись йому в груди руками, відкидала голову, мурмотіла захлипанним голосом: "Не вірю! Не вірю!", і, приглушено молодю сміялася.

XVIII.

31-го серпня в Петрограді застрелився викликаний туди до Керенського генерал Кримов.

З каяттям потекли до Зимового палацу делегації і командири частин кримівської армії. Люди, що недавно йшли на Тимчасовий уряд війною, тепер любязно розшаркувалися перед Керенським, запевняючи його в своїх вірнопідданських почуттях.

Розбита морально, кримівська армія ще агонізувала: частини з інерції котилися до Петрограду, але рух цей уже втратив усякий сене, бо кінчався Королівський' путч, згасав майнувши бенгальським вогнем вибух реакції і тимчасовий правитель республіки, щоправда, втративши за ці дні м'ясистість одутлих щок, по-наполеонівськи дригаючи затягненими в краги литками, вже говорив на черговому засіданні уряду про "повну політичну стабілізацію".

За день до смерти Кримова генерал Алексеев дістав призначення на головковерха. Коректний і уразливий Алексеев, розуміючи всю неприглядну двозначність свого становища, спочатку категорично відмовився, але потім прийняв призначення, керуючись виключно бажанням полегшити долю 'Корнілова і тих, хто був так або інакше замішаний в організації його анти-урядового бунту.

31-го з дороги він прямим проводом переговорив із ставкою, намагаючись з'ясувати, як ставиться Корнілов до його* призначення та приїзду. Нудні переговори тривали з перервою до пізньої ночі.

Того ж дня в Корнілова відбулася нарада чинів штабу і осіб до Корнілова близьких. На поставлене від нього пита'ння про доцільність дальшої боротьби Із Тимчасовим

урядом, більшість з присутніх на нараді висловилися за продовження боротьби.

— Прошу вас висловитись, Олександр Сергійовичу,—

звернувся Корнілов до Лукомського, що мовчав протягом усієї наради.

Той у стриманих, але рішучих словах заперечував проти продовження чварної війни.

— Капітулювати?—спитав, гостро перериваючи його, Корнілов.

Лукомський знизав плечима.

— Висновки сами напрошуються.

Розмови тривали ще протягом півгодини. Корнілов мовчав, видно, величезним зусиллям волі зберігаючи самовладання. Наряду незабаром розпустив, а за годину викликав до себе Лукомського.

— Ви маєте рацію, Олександр Сергійовичу! — хруснув пальцями і, дивлячись кудись убік погаслими, сивими, ніби посиланими попелом, очима, стомлено сказав: — дальший опір був би і нерозумний і злочинний.

Довго тарабанив пальцями, прислухаючись до чогось,— можливо до мишачої метушні власних думок, помовчавши, спитав:

— Коли приїде Михайло Васильович?

— Завтра. — '

1-го вересня ' приїхав Алексеев. Увечорі того ж дня, з наказу Тимчасового уряду він заарештував Корнілова, Лукомського і Романовського. Перед вирядженням заарештованих до готелю "Метрополь", де їх мали тримати під вартою, Алексеев віч-на-віч про щось протягом двадцяти хвилин розмовляв з Корніловим; . вийшов з його кімнати глибоко зворушений, майже не володіючи собою. Романовського, що хотів пройти до Корнілова, спинила його дружина.

— Пробачте! Лавр Георгиевич просив до нього нікого не допускати.

Романовський мельки глянув на її стурбоване обличчя і відійшов, схвильовано поморгуючи, чорніючи верхівками щок.

У Бердичові другого ж дня було заарештовано головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Денікіна, йрго начштабу — генерала Маркова, генерала Ванновського і командувача Окремою армією, генерала Ерделі. ' .

В Бихові, в жіночій гімназії, безславно закінчився прищемлений історією корнілівський рух. Закінчився, породивши новий; де ж бо, як не там, виникли зачатки плянів майбутньої громадянської війни і наступу на революцію розгорнутим фронтом?

XIX.

i

Наприкінці жовтня, рано вранці, осавул Листницький дістав наказа від командира полку—з сотнею пішо з'явитися на Двірцевий майдан.

Видавши наказа вахмістрові, Листницький похапцем одяг-ся. Офіцери вставали, позіхаючи, лаючись

— В чому справа? ' '

— В більшовиках!

-т— Панове, хто брав у мене набої.?

— Куди виступати?

— Ви'чуєте, — стріляють?

— Який біс — стріляють? У вас галюцінація слуху!

Офіцери вийшли на двір. Сотня перешиковувалася чотовими колонами. Листницький швидким маршем вивів козаків з двору. Невський порожнював. Десь справді постукували поодинокі постріли. На двірцевім майдані їздив панцерник, патрулювали юнкери. Вулиці зберігали пустельну тишу. Коло брами Зимового козаків зустрів наряд юнкерів і козацькі офіцери четвертої сотні. Один з них, командир сотні, відкликав Листницького набік.

— Вся сотня з вами?

— Так. А що? ?

— Друга, п'ята і шоста не пішли, відмовились, але кулеметна команда з нами. Як козаки?

Листницький коротко махнув рукою.

— Горе! А перший і четвертий полки?

— Немає їх. Ті не підуть. Ви знаєте, що сьогодні чекають виступу більшовиків? Чорт зна що робиться. — І тужно зід-хнув: — податися б на Дін від усієї цієї каші...

Листницький увів сотню у двір. Козаки, зіставивши Гвинтівки в козла, розбрелися по просторому, як пляц, дворі. Офіцери зібралися в далекому флігелі. Курили. Переговорювалися.

За годину прийшов полк юнкерів і жіночий батальйон. Юнкери розмістились у вестибюлі палацу, втягнули туди, кулемети. Ударниці товпились у дворі. Козаки, тиняючись по дворі, підходили до них, брудно, жартували. Одну/ куцу, одягнену в підчикрижену шинелю, урядник Аржанов ляснув по спині.

— Тобі б, тітко, діти родити, а ти на чоловічому ділі.

— Роди сам!—огризнулася басовита непривітна "тітка".

— Любоньки мої! І ви з нами? — чіплявся до ударниць старовір і бабій Тюковнов.

— Лозанів би їм, задрипанкам!

, — Вояки розкарячені!

— Сиділи б по .хатах! Ач, скрута винесла!

— Дубельтівки мирського зразку!

— Спереду — солдат, а ззаду — чи то піп, чи то чорт зна що.... Навіть плюнути охота!

— Гей, ти, ударна! Підбери лишень сиділку, а то ложем гахну!

Козаки гоготали, веселішали, дивлячись на жінок. Але до півдня веселий настрій зник. Ударниці, розбившись на чоти, несли з майдану соснові грубі бруси, барикадували браму. Керувала ними дебела, чоловічого крою баба, з георгієвсь-кою медалею на гарно .підігнаній шинелі. Майданом чартіш почав проїздити панцерник, юнкери звідкись несли до палацу ручні скриньки з набоями і кулеметними стрічками.

— Ну, станичники, держись!

— Виходить, що битимемось?

— А ти думав,— як? Ударниць лапати тебе привели сюди?

Коло Лагутіна групувалися земляки, буканівці і слащевці.

Вони про щось радилися, переходили з місця та місце. Офіцери кудись 'зникли. У дворі, крім козаків і ударниць, не було нікого. Майже коло самої браїуи стояли кинуті кулеметниками кулемети, щити їх мокро тьмяніли.

Надвечір посипалася паморозь. Козаки захвилювалися.

— Що ж це за порядки: — завели і держать на дворі без харчів.

— Треба Листницького знайти.

— Шу-у-кай! Він у палаці, а юнкери нашого брата туди не пускають.

— Треба по кухню посилати чоловіка — хай везуть.

По кухню вирядили двох козаків.

— Ідіть без Гвинтівок, а то поздіймають, — порадив Лагу-тін. ' "

Кухню чекали години зо дві. Ні кухні, ані гінців не було. Як виявилось, кухню, що виїздила з двору, завернули сал-дати-семенівці. Перед смерком ударниці, що скупчилися коло брами, розсипалися густою розстрільнею, лежачи під брусами, почали пострілювати кудись через майдан. Козаки участі в стрілянині не брали, курили, нудилися. Лагутін зібрав сотню коло муру і, боязко поглядаючи на вікна палацу, заговорив:

— Он що, станичники! Нам тут робити нічого. Треба йти, а то без вини постраждаємо. Почнуть палац обстрілювати, а ми тут при чому? Офіцерів'—і сліду нема... Що ж ми, хіба прокляті, що маємо тут гинути? Гайда додому, годі тут спини обтирати. А Тимчасовий уряд... Та на який він нам лад приснився! Як ви, станичники?

— Вийди з двору, а більшовики і почнуть з кулеметів полоскати.

— Голови поздіймають!

— Не повинно бути...

— Тоді розбирайся!

— Ні вже, сидітимемо до кінця.

— Наша справа теляча,—.поїв та й до закутку.

— Кому як, а наша чота йде!

— І ми підемо!

— До большаків людей послати — хай вони нас , не зачіпають, а ми їх не зачепимо.

Надійшли козаки першої і четвертої сотні. Радилися недовго. Три козаки віД; кожної сотні по одному, вийшли з брами, а за годину повернулися в супроводі трьох матросів. Матроси, переплигнувши через бруси, навалені коло брами, ступали по дворі з удавано-розв'язним виглядом; підійшли до козаків, привіталися. Один з них, молодий чорновусий красун, у розхристаному бушлаті і зсунутій на потилицю шапці, протиснувся в середину козацького натовпу.

— Товариші козаки! Ми, представники революційної Бал-тийської фльоти, прийшли для того, щоб запропонувати вам залишити Зимовий палац. Вам нічого захищати чужий вам буржуазний уряд. Хай його захищають буржуазні синки, юнкери. Жоден

салдат не став на оборону Тимчасового уряду, і ваші брати — козаки першого і четвертого полків — приєдналися до нас. Хто хоче йти з нами — відходь ліворуч.

— Стривай, браток! — виступив наперед бравий урядник першої сотні. — Піти — ми залюбки... А як нас більшовики за вітром пустять. *

— Товариші! В імені Петроградського військово-революційного комітету ми обіцяємо вам цілковиту безпеку. Ніхто вас не зачепить. :

Поруч з чорновусим матросом став другий, кремезний і рябуватий. Він оглянув козаків, повертаючи товсту, бичачу шию, вдарив себе по обтягнутим форменкою опуклим грудям:

— Ми вас супроводжуватимемо! Нічого, братишки, не певнитись, ми вам не вороги і петроградські пролетарі вам не вороги, а вороги оці...

Він ткнув відставленим великим пальцем у бік палацу і посміхнувся, оголивши щільні злі зуби.

Козаки м'ялися в нерішучості, жінки-ударниці підходили, слухали, поглядали на козаків і знову йшли до брами.

— Гей ви, баби! Підете з нами? — крикнув бородатий козачина.

Відповіді не дочекався.

. — Розбирай гвинтовки — і ходу! — рішуче сказав Лагутін.

Козаки дружно розхпали рушниці, вишикувалися.

— Кулемети брати чи як? — спитав у чорновусого матроса козак-кулеметчик.

— Беріть. Кадетам їх не залишати.

Перед уходом козаків з'явилися у повному складі офіцери сотень. Стояли тісною купою, очей не зводили з моряків. Сотні, вишикувавшись, рушили. Попереду кулеметна команда везла кулемети. Колещата дрібно поскрипували, торохкотіли 'по мокрому камінні. Матрос у бушлаті йшов поруч з передньою чотою першої сотні. Високий, білявий козак Федосеевської станиці держав його за рукав, винувато-зворушено говорив:

— Та, голубе мій, чи нам охота проти народу? Здуру заплюхаліся сюди, а коли б знали, та хіба ж ми пішли б? — і зажурено мота'в чубатою головою.. — Вір слову — не пішли б. ййбо!

Четверта сотня йшла остання. Коло брами, де густо стовпився весь жіночий батальйон — зупинка. Здоровезний козак, видравшись на бруси, переконливо й значущо киває ног-тястим чорним пальцем:

— Ви, стрільці, слухайте сюди. Ось ми зараз ідемо, а ви через свою бабську дурість, залишаєтесь. Ну, так ось, щоб без дурощів! Коли зачнете в спину нам стріляти, — повернемось і порубаємо всіх на капусту. Зрозуміло гомоню? Отож то! Прощавайте тим часом!

Він зіскакує з брусів, ристю наздаганяє своїх, час-від-часу поглядає назад.

Козаки доходять майже до середини пляцу. Оглянувшись, один схвильовано каже:

"— Диви, хлопці! Офіцер нам навздогін!

Багато хто на ході повертає голову, дивляться. Майданом біжить, придержуючи

шаблю, високий офіцер. Він розмахує рукою.

- Це — Атарщиков, третьої сотні
- Котрий?
- Високий, ще родинка в нього на оці.
- : Надумав уходити з нами.
- Він гарний хлопець.

Атарщиков швидко наздогнав сотню, здалека видно, як на обличчі його тремтить усмішка. Козаки махають руками, сміються.

- Натисни, пане сотнику!
- Швидше!

Від палацової брами — сухий одинокий щукот пострілу. Атарщиков широко змахує руками і, закидаючись, падає на спину, дрібно сіпає ногами, б'ється об брук, намагається підвестись. Сотні, мов за командою, розвертаються обличчям до палацу. Коло повернутих кулеметів — навколішках номери. Шарудіння стрічок. Та коло брами палацу, за сосновими брусами — ні душі. Ударниць і офіцерів, що хвилину назад товпилися там, постріл неначе злизав. Сотні знову квапливо шикуються, йдуть вже прискорюючи кроки: Двоє козаків останньої чоти повертаються від місця, де впав Атарщиков.

Голосно, щоб чула вся сотня, один кричить:

- Кусонуло його під ліву лопатку. Готовий.

Крок у нього лунає гримучо й чітко. Матрос у бушлаті командує:/

- Ліве плечо вперед... Арш... ' ,

Сотні, звиваючись, повертають ліворуч. Мовчанкою про-вожає їх притихлий, згорблений палац.

XX.

Жевріла осінь. Перепадали дощі. Над Биховим коли-не-коли показувалося збезкровлене сонце. В жовтні почало відлітати дике птаство. Навіть уночі над прохолодною, чор-ною землею дзвенів, гірко хвилюючи журавлиний клич. Поспішали перелітні 'зграї, тікаючи від близьких приморозків, від морозких на височині північних вітрів.

Бихівські в'язні, заарештовані в справі Корнілова, чекали суду півтора місяці. За цей час життя їх у в'язниці якось відстоялося і набуло, коли не зовсім звичайних, то все ж своєрідно-сталих форм. Ранком, після сніданку, генерали йшли на проходку, повертаючись, розбирали пошту, приймали рідних і знайомих, що відвідували їх, обідали, після "мертвої години" порізно працювали по своїх кімнатах, вечорами, звичайно, збиралися в Корнілова, довго розмовляли і радились. .

У жіночій гімназії, перетвореній на в'язницю, все ж жили не без комфорту.

Зовнішню охорону несли салдати Георгієвського батальйону; внутрішню — текінці. Та охорона ця, хоч до певної міри й обмежувала волю в'язнів, зате мала й дуже істотну перевагу: була побудована так, що першої ліпшої хвилини заарештовані могли, коли б захотіли, легко і безпечно втекти. За весь час перебування в бихівській в'язниці вони

без перешкоди зносилися з зовнішнім світом, натискали на буржуазну громадськість, вимагаючи прискорити слідство і суд, замітали сліди заколоту, намацували настрої офіцерства і на поганий кінець готувались до втечі.

Корнілов, заклопотаний тим, щоб утримати коло себе відданих йому текінців, знісся з Каледіним, і той, на його вимогу, спішно надіслав до Туркестану сем'ям текінців, що потерпіли від голоду, кілька вагонів хліба. По допомогу для родин офіцерів — учасників Корніловського виступу — Корнілов звернувся з листом, дуже гострого змісту до великих банкірів Москви і Петрограду; ті не забарилися вислати кілька десятків тисяч карбованців, побоюючись не вигідних для себе викриттів. З Каледіним у Корнілова до листопаду не переризалося довге листування. В докладному листі, надісланому. Каледіну в середині жовтня, він запитує про становище на Доні і про те, як поставляться козаки до його приїзду туди. Каледін прислав позитивну відповідь..'.

Жовтневий переворот хитнув ґрунт під ногами бихівських в'язнів.. Другого ж дня у всі боки полетіли гінці і вже за. тиждень відгуком чиеїсь тривоги за долю в'язнів пролунав лист Каледіна, адресований верховному головнокомандувачеві, генералові Духоніну, — в якому він настирливо пильно. випрохував Корнілова і решту заарештованих на поруки. З таким же проханням зверталася до ставки рада спілки козацького війська та головний комітет спілки офіцерів армії і фльоти. Духонін зволікав.

1-го листопаду Корнілов надіслав йому листа. Нотатки Духоніна на берегах листа—яскраве свідчення того, яка безсила була ставка, що на той час фактично вже втратила будь-яку владу над армією, доживаючи в протрації останні дні.

"Високоповажний добродію.

Миколо Миколайовичу.

Вас доля поставила в таке становище, що. від вас залежить змінити кінець подій, котрі набули згубного для країни напрямку, головним чином через нерішучість та попуск старшого командного складу. Для Вас настає хвилина, коли люди повинні або важитися, або відходити геть, інакше на" них ляже відповідальність за за-гибель країни і ганьба за остаточний розвал армії.

За тими непадвними уривчастими відомостями, що доходять до мене, становище важке, але ще не безвихідне. Та воно буде таким, коли ви допустите, щоб ставку захопили більшовики, або ж добровільно визнаєте їх владу.

Г еоргієвського батальйону, напіврозпропаґандованого та слабкого текінського полку, що є в вашому розпорядженні, ще далеко не досить.

Передбачаючи дальший хід подій, я гадаю, Вам треба негайно вжити таких заходів, що, міцно забезпечуючи ставку, створили б сприятливі обставини для організації дальшої боротьби з анархією, що насувається.

За такі засоби я вважаю:

1. Негайне переміщення до Могилева одного з чеських полків, і польського уланського полку.

Зазначка Духоніна. Ставка1 не вважає їх за цілком надійних. Ці частини одні з

перших пішли на замирення з більшовиками.

' 2. Зайняття Орші, Смоленського, Жлобина та Гомелю частинами польського корпусу, підсиливши його дивізії артилерією / за рахунок козацьких батарей фронту.

Зазначка. Щоб зайняти Оршу і Смоленське скупчено 2-гу кубанську дивізію і бригаду астраханських козаків. Полк 1-ї польської дивізії з Бихова небажано брати для безпеки заарештованих. Частини 1-ї дивізії мають слабкі кадри і тому не становлять реальної сили. Корпус певно дотримується того, щоб не втручатись у внутрішні справи Росії.

3. Скупчення на лінії Орш?і-Могилів-Жлобин усіх частин чесько-словацького корпусу, Корнілівського полку, мов би для перевозу їх на Петроград і Москву, і однієї-двох козацьких дивізій з числа найміцніших.

Зазначка. Козаки зайняли непримиренну позицію — не воювати з більшовиками.

4. Скупчення в тому ж районі всіх англійських і бельгійських панцерних машин, замінивши прислугу на них виключно офіцерами.

Зазначка. Це може викликати ексцеси.

"5. Скупчення в Мотилеві та в одному з найближчих до нього пунктів, під надійною охороною, запасу гвинтівок, патронів, кулеметів, автоматичних рушниць і ручних гранат, щоб роздати їх офіцерам і волонтерам, котрі обов'язково збиратимуться в зазначеному районі.

6. Запровадження міцного зв'язку і точної угоди з отаманами Донського, Терського і Кубанського військ і з комітетами Польським і Чесько-Словацьким. Козаки з певністю висловились за відновлення ладу в країні, для поляків же і чехів справа відновлення порядку в Росії — справа їх власного існування".

З кожним днем все тривожніші надходили звістки. В Бихові наростав неспокій. Поміж Могилевим і Биховим сновигали автомобілі прихильників Корнілова, що вимагали в Духоніна звільнити в'язнів. Козацька рада вдавалася навіть до прихованих загроз.

Духонін, пригнічений тягарем близьких подій, тільки тепер усвідомивши ту безмірну відповідальність, котру взяв на свої плечі, перебравши верховне командування, — вагався. 18-го листопаду він видав наказа вирядити в'язнів на Дін, але ж зразу скасував його.

Другого дня ранком до головного під'їзду бихівської гімназії-в'язниці під'їхав густо заляпаний болотом автомобіль. Шофер з улесливою запобігливістю розчинив дверця, і з автомобіля вийшов немолодий складний офіцер. Він подав вар-

товому офіцерові документи на ім'я полковника генштабу Кусонського. *

— Яз ставки. Маю особисте доручення до заарештбача, ного генерала Корнілова. Де я можу бачити коменданта?

Комендант — підполковник текінського полку Ергард — негайно провів офіцера до Корнілова. Кусонський, представившись, підкреслено, з ледве помітною афектацією, доложив:

— Через чотири години Криленко приїде до Могилева, котрий ставка здасть без бою. Генерал Духонін наказав вам переказати, що всім в'язням треба зараз же залишити Бихів.

Розпитавши Кусонського про становище в Могилеві, Корнілов запросив підполковника Ергарда. Важко спираючись пальцями лівої руки на край столу, сказав:

— Негайно звільніть генералів. Текінцям приготуватися до виступу на дванадцяту годину вночі. Я йду з полком.

Весь день у походній кузні хрипіли, задихаючись міхи, червоним світлом сочилось розпалене вугілля, дзвеніли молотки, коло станків ,гнівno, верещали коні. Текінці на всі чотири ноги кували коні, лагодили' зброю, чистили Гвинтівки, готувалися.

Вдень генерали поодиночі залишили місце ув'язнення, А вовчої, глупої ночі, опівночі, коли маленьке провінційальне містечко, загасивши вогні, спало безпросйпно-міцно, з двору бихівської гімназії, по три в ряд, почали виїздити вершники. Боронені силвети їх рельєфно, мов виліплені, маячили на тлі крицевого неба. Вершники, схожі на настовпуджених чорних птахів, їхали, насунувши високі папахи, мерзлякувато горбилися на сідлах, кутали в башлики масляно-смагляві обличчя. В середині полкової колони, поруч з командиром полку, полковником Кюгельгеном на високому сухоребромому коні згорблений похитувався Корнілов. Він морщився від холодного, що плував по бихівських вуличках; вітру, мружив ' вузенькі прорізи очей на морозне визоріле небо.

Буркотливий чокіт свіжо-кованих кінських копит прохрустів вулицями і, німіючи, заглохнув на околиці.

XXI.

Полк відступав другу добу. Помалу, з боями, але відступав. Високими ґрунтовими шляхами тягнулись обози російської і румунської армій. Об'єднані австро-німецькі частини, охоплювали відступальників глибоким фланговим обходом, намагалися зімкнути кільце.

Надвечір стало відомо, що 12-му полкові і сусідній з ним румунській бригаді загрожує облягання. Противник на заході сонця вибив румун з села Ховінески і вже просунувся до висот "480", що межують з Голським перевалом..

Вночі 12-й ' полк, підсилений батареєю кієно-гірського дивізіону дістав наказ зайняти позиції в пониззях Голської долини. Полк, виставивши охорону, приготувався до зустрічного бою.

Цієї ночі Михась Кошовий і однохуторянин його, чуба-куватий Олекса Бешняк, були в секреті. Ховалися в балці коло покинутого обваленого колодязя, вдихаючи розріджене морозом повітря. По хмарному кошлатому небі, час-від-часу протікала припізніла ватага диких гусей, сторожкими криками відмічаючи свій напрямок. Кошовий, з досадою згадуючи, що курити неможна, тихо шелестів:

— Дивне життя, Олексо!.. Ходять люди помацки, мов сліпі, сходяться й .розходяться, часом топчуть один одного... Поживеш отакечки, коло смерти, і дивно робиться, на що вся ця мура? По-моєму, страшніш від , людської середини нічого на

світі немає, нічим ти її до дна не просвітиш... Ось я зараз лежу з тобою, а не знаю, про що ти. думаєш, і зроду не визнаю, і яке в тебе позаду лягло життя — не знаю, а ти про мене не знаєш... Мо', я тебе зараз забити хочу, а ти он мені сухар даєш, нічого не підозрюєш... Люди про себе мало знають. Був я влітку в шпиталі; поруч зі мною салдат лежав, московський родом. Так він усе дивувався, питав, як козаки живуть, що та чого. Вони думають — у козака сама нагайка, думають — дикий козак, і замість душі в нього склянка, а ми ж такі самі люди: і бабів так само кохаємо, і дівчат милуємо, своїм горем бідкаємося, чужим радощам не радіємо... Ти як, Олексю? Я, хлопче, пожадливий на життя зробився, — як згадаю, скільки на світі гарних жінок, аж серце защемить. Здумаю, що мені їх усіх з роду не доведеться перекохати, — і аж кричати хочу з туги. Такий я ніжний до баби зробився, що кожную б до болю милував... Крив би і летючу і котючу, аби гарна була. А то тож, з великого розуму направили життя: втелюють одну тобі до смерті і ялозь її... Хіба не набридне? Ще воювати удумали, і так...

— Мало тебе в спину кололи, бугай ідолів! — беззлісно лаявся Бешняк.

Кошовий, розлігшись горілиць, мовчав, довго дивився у вишню порожнечу і, мрійно посміхаючись, хвилююче-ніжно пестив руками нахолоділу, неприступно-байдужу землю.

. За годину до зміни взяли їх німці. Бешняк, устигши вистрілити, присів, скрегочучи зубам'и, згинаючись у смертному поклоні: німецький ножовий багнет ізчекрижив йому нутроші, розпоров міхур і туго здригнувся, встромившись у хребет. Кошового положили прикладом. З півверсти його тягінув на собі кремезний ландштурмист. Михась опритомнів, відчувши, що захлинається кров'ю, передихнув і, змігшись, без особливих зусиль зірвався зі спини німця. На' нього вдарили випалом, але ніч і чагарник визволили — втік.

Після того, як відступ припинився і російсько-румунські частини вийшли з мішка, 12-й полк, зняли з позиції, кинули в запілля, лівіш від його ділянки на кілька верстов. Було оголошено наказ по полку: нести заставну службу, виставляти дозори на дорогах, стежити, щоб у запілля не уходили дезертири, затримувати їх, вживаючи навіть зброї, і під вартою направляти до штабу дивізії.

Михась Кошовий в числі перших потрапив у наряд. Він і ще троє козаків зранку вийшли з села і, за вказівками вахмістра, розташувалися край кукурудзяного поля, недалечко від дороги. Дорога, оббігаючи перелісок, ховалася в горбистій, — посмугованій квадратами ріллі долині. Козаки спостерігали по черзі. Після полудня помітили групу, чоловіка з десятеро салдатів, що посувалися до них. Салдати йшли, з явним наміром обминати сільце, що виднілося під узвозом. Порівнявшись з переліском, вони спинились, закурили, очевидно, радячись, потім пішли, круто змінивши напрям, під простим кутом звернувши ліворуч.

— Гукнути на них? — Підводячись з хащів кукурудзіння, спитав інших Кошовий.

— Стрельни вгору.

— Гей ви! Стійте!

Салдати, що були від козаків на віддалі кількох десятків сажнів, на хвилину

спинилися, почувши погук, і знову, немов би нехотя, рушили' вперед.

— Ст-і-й! — гукнув один з козаків, постріл за пострілом випускаючи вгору обійму.

З Гвинтівками напереваги козаки дігнали салдатів.

— Якого чорта не стоїте? Котрої частини? Куди йдете? Документи!— підбігши, гукнув-урядник Количев, начальник посту.

Салдати спинились. Троє не кваплячись скинули гвинтівки. Задній нахилився, перев'язуючи Шматком телефонного дроту відірвану підшву чобота. Всі вони були неймовірно обдерті, брудні. На полах шинелів щетинились брунатні кожушки, череди,—'видно, валялися цю ніч у лісі, в хашах. На двох були літні кашкети, на інших — брудно-сірі плетеної смушки папахи з відстібнутими закатами, з розметляними мотузками зав'язок. Передній, як видно, проводир, високий і по-старечи згорблений, тремтячи щуплими торбами щок закричав гнівним гугнявим голосом:

— Вам чого? Ми вас чіпаємо? Чого в'язнете?

— Документи! — напускаючи на себе суворість, перепинив його урядник.

Салдат, блакитноокий і червоний, мов свіжо-палена цегла, дістав з-за паска пляшкову Гранату, помахуючи нею перед носом урядника, оглядаючись на товаришів, зачастив скоромовкою:

— Ось, хлопче, тобі документ! Ось! Це тобі на весь рік мандат! Бережи життя, а то як гахну — печінки-селезінки не збереш. Зрозумів? Зрозумів, чи що? Зрозумів?...

— Ти не бешкетуй! — штовхаючи його в груди, хмурився урядник. — Не бешкетуй і не лякай нас. Ми й так лякані А коли ви дезертири, — повертай до штабу. Там таких суб-чиків до рук прибирають.*

Ззиркнувшись, салдати скинули Гвинтівки. Один з них, темновусий і засмоктаний з вигляду шахтар, шепотнув, переводячи розпачливі очі з Кошов'го на інших козаків:

— Ось як візьмемо вас, таку вашу мати, у багнети!.. Ану, геть! Відійди! їйбогу, зараз першому кулю всаджу!..

Блакитноокий салдат кружляв над головою Гранату. Високий, згорблений, їйо йшов попереду, дряпнув іржавим жалом багнету сукно урядницької шинелі; схожий на шахтаря матюкався і замахнувся .на Михася Кошового прикладом, а в того палець тремтів на цинглі і тіпалося притиснуте до боку ліктем ложе гвинтівки; один з козаків, ухопивши невеличкого салдатика за вилоги шинелі, возив його на витягнутій руці і боязко оглядався на інших, опасаючись удару ззаду.

Шаруділо на кукурудзінні сохле листя. За горбистою рівниною переливами синіли відроги гір. Коло селян по випасах бродили руді корови. Вітер клуботав за переліском морозяну куряву. Сонливий і мирний був жовтневий день; благосним спокоєм, тишею віяло від забризканого скупим сонцем краєвиду. А недалеко від дороги в безглуздій злобі топталися люди, готувалися кров'ю своєю труїти сити від дощів, засіяну, тучну землю.

Шал трохи ушух, і погаласувавши, салдати і козаки почали розмовляти спокійніше.

— Ми три добі, як з позицій знялись! Ми не в запіллі вештались! А ви тікаєте, сором вам. Товаришів кидаєте! Хто ж фронт держатиме? Ех, ви люди!... У мене он у

самого товариша під боком закололи — в . секреті з ним був, а ти кажеш, що ми війни не нюхали. Понюхай ти її так, як ми нюхали!..— злісно говорив Кошовий.

— Чого там розпатякувати! — перервав його один з козаків:— ходімо до штабу — і край.

— Ослобоніть дорогу, козаки! А то, он бог, стрілятимемо!— переконував салдат шахтарського вигляду.

Урядник бідкаючись розводив руками:

— Не можемо ми зробити цього, браток! Нас поб'єте — однако піти вам не доведеться: он у селі наша сотня стоїть...

Високий, згорблений салдат, то загрожував, то умовляв, то починав принижено благати. Під кінець він, заметушившись, дістав з брудної торби пляшку, обплетену соломою і, улесливо підморгуючи Кошовому, зашепотів:

— Ми вам, козачки, і грошенят прикинемо, і ось... горілка німецька... Ще щось зберемо... Звільніть, ради Христа... Вдома дітки, сам розумієш... Вимоталися геть чисто, тугою зійшли... Доки ж?... Господи! Невже не відпустите? — він квапливо дістав з-за халяви кисета, витрусив з нього дві зім'яті керенки, настирливо почав пхати їх в руки Кошовому.— Бери, бери! Фу, боже мій!.. Та ти не сумнівайся!... Ми переб'ємось і так!... Гріш—це нічого... без нього можна!.. Ще зберемо...

Обпалений соромом, Кошовий відійшов від нього, ховаючи за спину руки, мотаючи головою. Кров з силою кинулась йому до обличчя, витиснула з очей сльози: "Через Беш-няка роззлостився... Що ж це я... Сам шроти війни, а людей держу, — які ж права маю?.. Матінко моя, ото наборознив! Пес я поганий!"

Він підійшов до урядника і відвів його набік, не дивлячись у вічі, сказав:

— Пустімо їх! Ти як, Количев? їйбо!

Урядник, теж блудячи поглядом, немов чинив цієї хвилини щось ганебне, промовив:

— Хай ідуть... Чорта з ними вдієш! Ми сами скоро на цій самій дистанції будемо... Чого вже гріха таїти!

І, повернувшись до салдатів, крикнув обурено:

— Падлюки! З вами як з добрими, з усією увічливістю, а ви нам грошей? Та що в нас своїх мало, чи що?—І побагро вів: — Ховай гаманці, а то до штабу попру!..

Козаки відійшли геть.

Поглядаючи на далекі порожні вулички села, Кошовий гукнув до салдатів:

— Гей! Кобилко! Куди ж ви на чисте пнетесь? Он лісок, переднюйте в ньому, а вночі далі! А то ж на інший пост нахопитеся,— заберуть!

Салдати роздивилися на всі боки, помнялися в нерішучості і, мов ті вовки, низкою, брудно-сірим ланцюжком потягли до закошляченої оринячком долинки.

Першими днями листопаду почали доходити до козаків суперечні чутки про переворот у Петрограді. Штабні ординарці, звичайно найкраще за всіх поінформовані, запевняли,

що Тимчасовий уряд утік до Америки, а Керенського спіймали матроси, обстригли

наголо і, вимазавши дьогтем, як гулящу дівку, два дні водили по, вулицях Петрограду.

Пізніш, коли було одержано офіційне повідомлення про скинення Тимчасового уряду і перехід влади до більшовиків, козаки насторожено притихли. Багато хто радів, сподіваючись кінця війні, але тривожив глухий відгомін чуток, що 3-й кінний корпус разом із Керенським. іде на Петроград, а з півдня підпирає Каледін, устигнувши заздалегідь стягнути на Дін козацькі полки.

Фронт розвалювався. Коли в жовтні салдати уходили розпорошеними, неорганізованими купками, то наприкінці листопаду з позицій плановим порядком знімалися роти, батальйони, полки; деякі уходили порожнем, але здебільшого забирали полкове май о, розбивали склепи, пострілювали офіцерів, мимохідь грабували і розкованою, буйною повинню котились на батьківщину.

В таких обставинах безглуздям було призначення 12-го полку затримувати дезертирів і полк, після того, як його знову кинули на позиції, даремно намагаючись затикати ті діри, що утворювала піхота, кидаючи свої ділянки, в лютому знявся з позиції, похідно дійшов до найближчої станції і, повантаживши все полкове майно, кулемети, запаси набоїв, коні, рушив у середину заклекотілої у боях Росії...

Через Україну посувалися ешелони 12-го полку на Дін. Недалеко від Знаменки полк намагались обеззброїти більшовики. Переговори тривали півгодини. Кошовий і ще п'ятеро козаків, голів сотенних ревкомів* прохали пропустити їх із зброєю.

— Навіщо вам зброя? — допитувались члени станційної ради. .

— Своїх буржуїв і генералів .бити! Каледіну хвоста ламати!— за всіх відповідав Кошовий.

— Зброя наша, військова, не дамо! — хвилювались козаки.

Ешелони пропустили. В Кременчуці знову намагались

обеззброїти. погодилися пропустити тільки тоді, як козаки кулеметники, поставивши коло розчинених дверей вагонів кулемети, взяли на приціл станцію, а одна з сотень, розсипавшись розстрільною, лягла за насипом. Під Катеринославом не допомогло й перестрілювання з червоногвардійським загonom, — полк все ж частково обеззброїли: забрали кулемети понад сотню скриньок з набоями, апарати польового телефону, і кілька цівок дроту. На пропозицію заарештувати офіцерів, козаки відповіли відмовою. За всю дорогу втратили тільки одного офіцера — полкового ад'ютанта Чирковського, якого присудили до смерти сами козаки, а виконали вирок Чубатий та якийсь червоногвардієць-матрос. Надвечір 17-го грудня на станції Синельникове козаки витягли ад'ютанта з вагона.

— Цей самий зраджував козаків? — весело спитав озброєний мавзером і японською гвинтівкою щербатий матрос-чор-номорець.

— Ти думав — ми обізнались? Ні, ми не змилили, його© витягли! — задихаючись, говорив Чубатий.

Ад'ютант, молодий підосавул, зацьковано оглядався, гладив волосся пітною долонею, і не почував ані холоду, що палив обличчя, ані болю від удару прикладом. Чубатий і матрос трохи відвели його від вагона.

— Через отаких чортів і бунтуються люди, і революція заграла через таких... У-у-у, ти, коханий мій, не трусись, а то обсипешся! — пришіптував Чубатий і, знявши кашкета, пе-рехристився.

— Держись, пане підосавуле!

— Приготувався? — бавлячись мавзером і шалою білозубою усмішкою, спитав Чубатого матрос.

— Го-то-вий!

Чубатий ще раз перехристився, скоса глянув, як матрос, відставивши ногу, підносить мавзера і зосереджено мружить око, — і, суворо посміхаючись, вистрілив перший.

Під Чапліним полк випадково встряв у бій між анархістами і українцями, втратив трьох козаків забитими і ледве прорвався, насилу прочистивши колію, зайняту ешелонами якоїсь стрілецької дивізії.

За три доби передній ешелон полку вже вивантажувався на станції Міллерово. Інші застрягли в Луганському.

Полк у половинному складі (решта роз'їхалась по домах ще з станції) прийшов на хутір Каргін. Другого дня з торгів продавали трофеї — привезені з фронту, відбиті в австрійців коні, ділили грошові суми полку, спорядження.

Кошовий і інші козаки з хутора Татарського вирушили додому ввечері. Виїхали на гору. Внизу, над білястим льодовим закрутом Чиру, найкращий у верхоріччі Дону, лежав хутір Каргін. З димаря, парового млина, розсипчастими м'ячиками вихоплювався дим, на майдані чорніли юрби народу, дзвонили до вечірні. За Каргінським пагорбом ледве мріли вершки верб хутора Климівського, за ними, за полинною сизиною осніженого обрію, іскрився і багряно сяяв димний, розпластаний на півнеба захід сонця.

Вісімнадцятеро вершників проминули могилу, що підпирала три інеем запушені дикі яблуньки і свіжою ристю, поскрипуючи подушками сідел, подались на північний схід. Морозяна злодійськи ховалася за гребнем кіч. Козаки, кутаючись у башлики, час-від-часу переходили на польовий* чвал. Гостро, лунко до болю, клацали підкови. На південь текла з-під кінських копитів накочена дорога; обабіч льодиста плівка снігу, прибитого недавньою розталлю, держалася, чіпляючись за бадилінки, при світлі місяця вилискувала і грала крейдяним текучим вогнем.

Козаки мовчки Підторкували коні. Стікала на південь дорога. Крутився на сході, в Дубовенькому байраці ліс. Миготіли обіч кінських ніг філейні петлі зайчачих слідів. Над степом, мов той набірний козацький пасок, лежав, ошатно оперезавши небо, Чумацький шлях.

ЧАСТИНА П'ЯТА

і.

Пізньої осені 1917 року почали повертатися з фронту козаки. Підійшов постарілий Христоня і ще троє козаків, що служили з ним у 52-му полку. Повернулися вислужені зовсім по-давньому голощокий Оникійко, батареїці Хомілін Іван і Яків Підкова, за ними

— 'Мартин Шаміль, Іван Олексійович, Захар Корольов, недоладний цибань Борщев; у грудні несподівано заявився Митько Коршунов, за тиждень — ціла партія козаків, що були в 12-му полку: Михась Кошовий, Прохір Зиков, син старого Кашуліна — Андрій Кашулін, Опифан Максаєв, СиніліН' Єгор. Чудовим буланним конем, узятим у австрійського офіцера, приїхав, відставши від свого полку, просто з Воронежа калмикуватий Хведот Бо-довськов і потім довго розповідав, як пробирався він через збаламучені революцією села Воронізької губернії і попід руками випорскував від червоногвардійських загонів, покладаючись на жвавість свого коня. Слідом за ним з'явилися вже з Кам'янської, утікши із збільшовиченого 27-го полку Меркулов, Петро Мелехов і Микола Кошовий. Вони й принесли на хутір звістку, що Григорій. Мелехов, що служив останній час у 2-му запасному полку, подався на бік більшовиків, залишився в Кам'янській. Лам лее, в 27-му полку, прижився колишній паливода — конокрад Максимко Грязнов, повернутий до більшовиків новизною заколотних часів і можливістю добре пожити. Казали про Максимка, що придбав він коня страх потворного, алеж і небаченої лютої жвавосте; казали, що в Максимкового коня подовж усієї спини простягнувся природній, срібної шести ремінь, а сам кінь невисокий, але довгий і масти так-таки бичачо-червоної. Про Григорія мало говорили, — не хотіли говорити, знаючи, що розбіглися в нього з хуторськими шляхи, а чи зійдуться знову—не видно.

Курені, куди повернулись козаки хазяями або жданими гостями, повнилися радістю. Радість ця гостріш, безжальніше > підкреслювала глуху прижиту тугу тих, хто назавжди втратив рідних і близьких. Багатьох не стало козаків, — розгубилися вони на полях Галичини, Буковини, Східної Пруссії,

Підкарпаття, Румунії, трупом лягли і зотліли під гарматну панахиду, і тепер позаростали бур'яном високі горби братських могил, придавило їх дощами, позамітало сипучим піском. І хоч як вибігатимуть простоволосі козачки на завулки і дивитимуться з-під долонів, — не діждуться любих серцю. Хоч скільки з напухлих і вицвілих очей струмитиметься сліз, — не замита тугу. Хоч як голоситимуть в дні роковин і поминок,— не донесе східній вітер ГОЛОСІННЯ їх до Галичини і Східної Пруссії, до осілих горбків братських могил!..

Травою заростають могили, — давністю заростає біль. Вітер зализав сліди відійшлих — час залиже і кривавий біль і пам'ять тих, хто не дочекався рідних і не дочекається, бо коротке людське життя і не багато всім нам судилося потоптати трави...

Билася головою об тверду землю жінка Прохора Шаміля, гризла долівку зубами, надивившись, як, повернувшись, голубить брат покійного чоловіка Мартин Шаміль свою вагітну жінку, дітям роздає гостинці і няньчить їх. Тіпалася баба і плазувала в корчах долі, а коло неї в овечу купу гур-тилася дівтора, вила, дивлячись на матір, жахом пойняними очима.

Дери, рідна, на собі комір останньої' сорочки. Дери рідке від безрадісного важкого життя волосся, кусай свої до крові покусані губи; ламай спотворені працею руки і

кидайся на землі коло порога порожнього куреня. Немає в твого куреня господаря, немає в тебе чоловіка, у дітей твоїх—батька, і пам'ятай, що ніхто не приголубить ані тебе, ані твої сироти, ніхто не звільнить тебе від надсильної праці та злиднів, ніхто не притисне до грудей твою голову вночі, коли впадеш ти, висилена втому, і ніхто не скаже тобі, як колись говорив він: "Не журись, Онисю! Проживемо!". Не буде в тебе дружини, бо зсушили й споганили тебе праця, злидні, діти; не буде у твоїх напівголих, сопливих дітей батька: сама оратимеш, волочитимеш, задихаючись від непосильного напруження, скидатимеш з косарки, накладатимеш воза, підноситимеш на вилах важкі ворохи пшениці і почуватимеш, як рветься щось унизу живота, а потім кррчитимешся, накрившись лахами, і сходитимеш кров'ю.

Перебираючи старе платтячко Олексі Бешняка, плакала мати, точила гіркі скупі сльози, принохувалася, та тільки остання сорочка, що Михась Кошовий привіз, таїла в згортках запах синового поту, і, припадаючи до неї головою, хитала стара, жалісно голосила, мережила ' клеймену б'язеву брудну сорочку слізьми..

Посиротіли родини Маницькова, Панаса Озерова, Евлан-тія Калініна, Лиховидова, Єрмакова і інших козаків.

Та тільки за одним Степаном Астаховим ніхто не тужив — нікому було. Пустував його забитий дім, напівзруйнований і темний навіть літньої пори. Оксана жила в Ягідному, як і перше на хуторі про неї чули мало, а вона до хутора не заглядала, — не тягло, відай.

Козаки горішніх станиць Донецької округи поверталися додому земляцькими валками. На хуторі Вешенської станиці в грудні майже всі повернулися фронтівники.

Через хутір Татарський удень і вночі тяглися ватаги верхівців, чоловіка по десять-сорок, прямуючи на лівий бік Дону.

— Звідки, служиві? — виходячи, питали старі.

— З Чорної річки.

— З Зимовної.

— З Дубрівки/

— З Решетівського.

— Дударівські.

— Горохівські.

— Алимівські, — лунали відповіді.

— Навоювалися, чи що? — яхидно питали старі.

Дехто з фронтівників, совісний і смирний, посміхався.

— Доволі, дядьку! Навоювалися.

— Зазнали злиднів, — гребемося додому.

А завзятіші, зліші матерно лаялися, радили:

— Піди но ти, старий, помотлоши хвіст!

— Чого допитуєшся? Якого тобі треба?

— Вас тут багато, шептунів.

Наприкінці зими під Новочеркаським уже нав'язувалися початки громадянської

війни, а у верхоріччі Дону, по хуторах і станицях цвинтарна лежала тиша. По хатах тільки точилися приховані родинні чвари; часом прохоплюючись назовні: старі не ладнали з фронтовиками.

Про війну, що закипала під стольним городом області Війська Донського, знали тільки з чуток; неясно розбираючись у політичних течіях, вичікували подій, прислухалися.

До січня і на хуторі Татарському жили тихо. Козаки, що повернулися з фронту, відпочивали коло жінок, від'їдалися, не чуяли, що коло порогів куреня чигають на них гірші біди й тяготи, ніж ті, що доводилося зазнавати на пережитій війні.

II.

Мелехов Григорій у січні 1917 року був попромований за бойові заслуги в хорунжі, і призначений до 2-го запасного полку на чотового офіцера.

У вересні він, після того, як переніс запалення легенів, дістав відпустку; прожив дома півтора місяці, вичунав після хвороби, пройшов окружну лікарську комісію і його знову послали до полку. Після жовтневого, перевороту дістав призначення на посаду командира сотні. На цей час можна покласти і той перелам у його настроях, що стався через події навколо та частково під впливом знайомства з одним з офіцерів полку — сотником Юхимом Ізвариним.

3. Ізвариним Григорій познайомився першого ж дня як приїхав з відпустки, потім раз-у-раз стикався з ним на службі і поза службою, і непомітно для самого себе підпадав під його вплив.

Юхим Ізварин був син заможного козака Гундорівської станиці, освіти дійшов у Новочеркаській юнкерській школі; закінчивши її, пішов на фронт до 10-го Донського козацького полку, прослужив у нім близько року, дістав, як він мовляв, "офіцерського Георгія на груди і чотирнадцять уламків ручної гранати куди годиться і не годиться" і потрапив для довершення недовгої своєї службової кар'єри до 2-го запасного.

Людина не абияких здібностей, безперечно обдарована, освічена значно вище за ту норму, котрої звичайно не переростало козацьке офіцерство, Ізварин був запеклий козак-націоналіст. Лютнева¹ революція здвинула його, дала можливість появити себе, і він, зв'язавшись з козацькими самостійницькими колами, уміло повів агітацію за цілковиту автономію краю Війська Донського, за запровадження того ладу, що існував на Доні ще до того, як Великоросія підбила козацтво під себе. Він чудово знав історію, носив гарячу голову, розум мав ясний, і тверезий; захоплюючи малював майбутнє вільне життя на рідному Доні — коли правитиме державний Круг, коли не буде в межах краю жодного русака, і козацтво, маючи на своїх урядових кордонах прикордонні пости, буде як з рівними, не скидаючи шапки, розмовляти з Україною і Великоросією і провадити з ними торг і обмін. Крутив Ізварин голови простодушним козакам і мало освіченому офіцерству. Під його вплив підпав і Григорій. Спочатку бували в них запальні суперечки, але напівписьменний Григорій був безсилий проти свого супротивника, і Ізварин легко розбивав його у словесних боях. Сперечалися звичайно десь у кутку казарми, причому співчуття слухачів схилялося завжди на бік Ізварина.

Він імпонував козакам своїми міркуваннями, викреслюючи картини майбутнього незалежного життя, — торкався найпотаємнішого, милоува-ного більшістю заможного низового козацтва.

— Як же ми без Росії житимемо, коли в нас крім пшениці нічого нема? — питав Григорій.

Ізварин терпляче пояснював:

— Я не мислю самостійного і відокремленого існування самого Донського краю. На засадах федерації, тобто, об'єднання, ми житимемо разом із Кубанню, Терекон і гірняками Кавказу. Кавказ багатий на мінерали, там ми знайдемо все.

— А кам'яне вугілля?

— У нас поруч Донецький басейн.

— Але ж він належить Росії!

;— Кому він належить і на чийй він території — це ще питання спірне. Та навіть у тому разі, коли Донецький басейн відійде до Росії, — ми дуже мало втрачаємо. Наш федеративний союз базуватиметься не на промисловості. Наша країна — аграрна. А коли так, то для того, щоб наситити нашу невеличку промисловість вугіллям, ми закупатимемо його в Росії. І не саме вугілля, а й багато чого нам доведеться купувати в Росії: ліс, продукцію металової промисловосте, вугілля та інше, а замість цього постачатимемо їм високого ґатунку пшеницю, нафту.

— А яка нам користь відокремлюватися?

— Справжнісінька. Насамперед позбудемось політичної

опіки, відновимо свій скасований від російських царів лад, виселимо всіх прийшлих, іногородніх. Протягом десяти років, довозячи з закордону машини, так піднесемо своє господарство, що забагатіємо вдсятеро. Земля ця—наша, кров'ю наших предків полита, кістками їхніми угноєна, а ми, підбиті Росією, боронили 400 років її інтереси і не думали про себе. У нас є виходи до моря. У нас буде найсильніша і най-боєздатніша армія, і не тільки Україна, а й Росія не поважиться на нашу незалежність. Яково, га? Казкове буде життя! '

Середній на зріст, ставний, широкоплечий, Ізварин був типовий козак: жовтаве, на колір як недостиглий овес, кучеряве волосся, обличчя смагливе, чоло похиле, біле, засмага торкнула тільки щоки і. гранню лягла на рівні білявих брів. Говорив він високим послушним тенором, розмовляючи мав звичку гостро ламати ліву брову і якось по-своєму поводити невеличким горбатим носом; від цього здавалось, що він завжди до чогось принохується. Енергійна хода, самовпевненість у поставі і в одвертому погляді карих очей вирізняли його з-поміж інших офіцерів полку. Козаки ставилися до нього з видимою пошаною, чи не з більшою навіть як до командира полку.

Ізварин довго розмовляв з Григорієм, і той, почувачи, як знову хитається під його ногами недавно твердий ґрунт, переживав, приміром, і те саме, що колись переживав у Москві, зійшовшись в очній лікарні Снегірьова з Гаранджею. Порівнюючи слова Ізварина і Гаранджі, намагався, але не міг визначити, на чийому боці правота. Одначе, якось мимо-вольно, підсвідомо, сприймав нову віру, критично переглядав те, що вже

міцно відклалося було у свідомості.

Незабаром після жовтневого перевороту у них з Ізвари-ним відбувалась така розмова:

Пориваний протиріччями, Григорій обережно розпитував про більшовиків:

— А ось, скажи* Юхиме Івановичу, більшовики, по-твоєму, як вони правильно, чи ні міркують?

Ріжком збочивши брову, смішливо¹ морщачи ніс, Ізварин кхакав.

— Міркують? Кха-кха... Ти, голубе мій, мов те немовлятко. У більшовиків своя програма, свої перспективи і сподівання. Більшовики праві з свого погляду, а ми з свого. Партія більшовиків, знаєш як зветься? Ні? Ну, як же ти не знаєш? Російська соціал-демократична робітнича партія. Зрозумів? Ро-біт-ни-ча! Тепер вони заграють і з селянством і з козаками, та головне у них — робітнича кляса. Їй вони несуть звільнення, селянству—нове* може гірше пригнічення. В житті не буває так, щоб усім рівно жилося. Більшовики візьмуть гору,—робітництву буде гарно, усім іншим погано. Монархія повернеться — поміщикам та іншим буде гарно — іншим зле. Нам не треба ні тих, ні інших. Нам потрібне своє, і насмперед позбавитися всяких опікунів — чи то Корнілов, чи Керенський або Ленін. Обійдемося на своєму полі і без цих піших фігур. Крий, боже, від друзів, а з ворогами ми сами впораємося.

— Але більшість козаків за більшовиків тягне... Знаєш?

— Грицю, ти, любий, зрозумій он що, — це основне: тепер козакові й селянинові з більшовиками по дорозі. Знаєш, чому?

— Ну?

— Тому... — Ізварин крутив носом, округлюючи його, сміявся:— тому, що більшовики стоять за мир, за негайний мир, а козакам війна он де зараз сидить!

Він лунко ляскав себе по тугій, смаглявій шиї і, вирівнюючи здивовану здіблену брову, кричав:

— Тому козаки й тхнуть більшовизмом і ступають з більшовиками в ногу. Але-е-е, скоро закінчиться вій-на, і більшовики простягнуть до козацьких володінь руки, — дороги козацтва і більшовиків розійдуться. Це обґрунтоване і історично неминуче. Між сьогоднішнім ладом козацького життя і соціалізмом — остаточним закінченням більшовицької революції, непереступний Рубікон, прірва... А?

— Я кажу... — глухо бурчав Григорій, — що нічого я не розумію... Мені важко в цьому розібратися... Блукаю я, мов завірюха в степу...

. — Ти цим не збудешся! Життя примусить розібратися, і не тільки примусить, а й силою штовхне тебе на якийсь бік.

Розмова ця відбувалася наприкінці жовтня. А в листопаді

Ж

Григорій випадково здибався з іншим козаком, що відіграв в історії революції на Доні не маленьку роль, — стрівся Григорій з Хведором Подтелковим і по недовгій ваганні знову переважила в його душі колишня правда.

Того дня паморозний дощ сіявся від полудня. Надвечір проясніло, і Григорій

вирішив піти на квартиру до станичника, підхорунжого 28-го полку Дроздова. За чверть години він уже витирав об підстилку чоботи, стукав у двері квартири Дроздова. В кімнаті, заставленій чахлими фікусами і витертими меблями, крім господаря сидів на складаному офіцерському ліжкові, спиною до вікна здоровий, кремезний козак, з наплічниками вахмістра гвардійської батареї. Згорбивши спину, він широко розставив ноги в чорних сукняних шароварах, розложив на круглих широких колінах такі ж широкі, рудоволосі руки. Гімнастівка туго облягала його боки, брижилася під пахвами, мало не тріскала на широченних опуклих грудях. На скрип дверей він повернув коротку повнокровну шию, холодно оглянув Григорія і заховав під припухлими повіками у вузьких очницях, прохолодне світло зіниць.

— Обзнайомтеся. Це, Грицю, майже сусіда наш, усть-хо-перський Подтелков.

Григорій і Подтелков мовчки поручкалися.

Сідаючи, Григорій посміхнувся до господаря.

— Я натоптав тобі — не лаятимеш?

— Ні, не бійся. Господиня витре... Чай питимеш?

Господар — дрібнорослий, рухливий, мов в'юн, клацнув по самоварі обкуреним вохровим нігтем, пожалкував:

— 'Холодний доведеться пити.

— Я не хочу. Не клопочись.

Григорій запропонував Подтелкову цигарку." Той довго безрезультатно намагався ухопити білу, щільно втиснуту між інші рурочку своїми великими червоними пальцями, багровіючи від бентеження, досадливо мовив:

— Не вхоплю Ніяк... Ач, проклята!

Він нарешті викотив цигарку на покришку цигарниці, підняв на Григорія примружені в усмішці, від цього ще вужчі, очі. Григорієві сподобалася його невимушеність, спитав:

— З яких хуторів?

— Я сам родом з Крутівського, — охоче заговорив Подтелков. — Там ріс, а жив останніми часами в Усть-Клинівському. Крутівський ви знаєте — чув, певне? Він тут майже поруч з. Еланською межею. Плішаківський хутір знаєш? Ну, а за ним виходить Матвеев, а поруч уже нашої станиці Тю-ковнівський хутір, а далі й наші хутори, з яких я родом: Верхній і Нижній Крутівський.

Розмовляючи він увесь час називав Григорія то на "ти", то на "ви", говорив вільно і раз навіть, обвикнувши, торкнув важкою рукою Григорія за плече. На великому, трохи таранкуватому виголеному обличчі його ясніли дбайливо закручені вуса, змочене волосся було пригладжено гребінцем, коло дрібних ушей розпушене, з лівого боку трошки кучерявилася начосом. Він справляв би приємне вражіння, коли б не великий задертий ніс та очі. На перший погляд не було в них нічого незвичайного, але, придивившись, Григорій майже відчув їх олив'яну важкість. Дрібненькі, схожі на картеч, вони світилися з вузьких прорізів, мов з бійниць, приземлювали стрічний погляд, вліплювалися в одне місце з важкою мертвячою впертістю.

Григорій з цікавістю придивлявся до нього, відзначив одну характерну рису: Подтелков майже не мигав, — розмовляючи, він утоплював у розмовника свій невеселий погляд, говорив, переводячи очі з речі на річ, причому куценькі, обпалені сонцем вій його весь час були спущені і нерухомі. Коли-не-коли тільки він опускав пухнаті повіки і знову ривком підіймав їх, націлюючись картечинами очей, оббігаючи ними все навколо.

— Ось цікаво, братця! — заговорив Григорій, звертаючись до господаря і Подтелкова. — Кінчиться війна і по-новому заживемо. На Україні Рада править, у нас — Військовий Круг.

— Отаман Каледін, — упівголоса виправив Подтелков.

— Дарма. Яка різниця?

— Різниці немає, — погодився Подтелков.

— Росії-неньці ми тепер низько кланялися, — переказував Григорій далі промови Ізварина, бажаючи довідатись, як по-ї ставляться до цього Дроздов і цей здоровило з Гвардійської батареї. — Своя влада, свої порядки. Хахлів з козацької землі геть,/ протягнемо грякиці — і не підходь. Житимемо, як за старих часів наші прадіди жили. Я гадаю, революція нам на руку. Ти як, Дроздов?

Господар захопився посмішкою, жвавими рухами.

— Звичайно, краще буде. Мужики нашу силу перебрали, життя через них немає. Що то за чорт — наказні отамани все якісь німці, фон-Таубе, та фон-Граббе, та всякі подібні! Землі всім цим штаб-офіцерам різали... Тепера хоч дихнемо.

— А Росія на це пристане? — ні до кого не звертаючись, тихо спитав Подтелков.

— Не бійсь, пристане, — запевнив Григорій.

— І буде те саме... Той же Гіанько, та в інших штанях.

— Як це так?

— А саме так, — Подтелков бистріше заворочав картечинами очей і без розгону кинув лобовий, важкий погляд на Григорія.

— Так само з народа, котрий трудящий, отамани знущатимуться. Тягнись перед усяким їх благородієм, а він тебе по пиці битиме. Теж... Прекрасна житуха... Камінь на шию, та з кручі!

Григорій підвівся. Відміряючи по тісній світлиці кроки,, кілька разів торкався розчепірених колін Подтелкова; спинившись проти нього, спитав:

— А як же?

— До кінця.

— До якого?

— Щоб коли почали — карбуй до останку. Коли геть царя і контр-революцію, — треба пильнувати, щоб влада до народу перейшла. А це — байки, дітвори цяцянка. За старих часів пригасли нас царі, і тепер не царі, так інші придавлять, аж заверещимо!..

— Як же, Подтелков, по-твоєму?

І знову забігали розшукуючи простору в тісній світлиці важкі очі — картечини.

— Народню владу... виборну. Під генеральську лапу ля-, жеш, — знову війна, а нам це зайве. Коли б така влада кругом, по цілому світі повстала: щоб нарід не утискали, не

цькували на війні. А то що ж? Драні шаравари, хоч і виверни,— ті самі дірки. — Лунко поляскавши долонями по колінах, Подтелков злісно посміхнувся, заголив дрібні незлічено-щільні зуби, і—Нам від старого подалі, а то в таку упряжку запряжуть, що гірше за царську визначиться.

Григорій, хапаючи рукою в повітрі щось невпіймане, натужливо спитав:

— Землю віддамо? Всім по окрайцеві наділимо?

— Ні... Навіщо ж? — розгубився і мов би збентежився. Подтелков. — Землею ми не поступимось. Проміж себе, козаків, землю переділимо, поміщицьку заберемо, а мужикам давати не можна. їх — шуба, а наш—рукав. Почни ділити,— оголодять нас.

— А правитиме нами хто?

— Сами! — пожвавішав Подтелков. — Заберемо свою владу — ось і правило. Аби попруги нам зараз трошки відпустили, а скинути Каледіних зуміємо!

Спинившись коло запотілого вікна, Григорій довго дивився на вулицю, на дівчур, що гуляла в якусь мудровану гру, на вогкі дахи протилежних будинків, на блідо-сіре гілля голого осокора в садку і не чув, про що сперечалися Дроздов з Подтелковим; болісно намагався розібратися в розгардіяші думок, продумати щось, вирішити.

Хвилини із десяти стояв він, мовчки викреслюючи на шибці вензелі. За вікном, на рівні з дахом низенького будинку, передзимове, зів'яле тліло на заході сонце: наче рубка поставлена на іржавий гребінь даху, воно мокро багровіло, здавалось, що ось-ось зірветься, покотиться по той або цей бік даху. Від міського саду, прибите дощем, шаршаве котилося листя і, іалітаючи з України, з Луганського, усе міцнішаючи, гайдамачив над станцією вітер.

III.

Новочеркаськ став за центр тяжіння для всіх утікачів від більшовицької революції. Стікалися в пониззя Дону великі генерали, колишні вершители долі тепер розвалені російської армії, сподіваючись на підпору реакційних донців, гадаючи з цього плацдарму розгорнути і повести наступ на зрадянщену Росію.

2-го листопада до Новочеркаську прибув у супроводі ротмістра Шапрона генерал Алексєєв., Переговоривши з Каледіним, він заходився коло організації охотницьких загонів. Утекли з півночі офіцери, юнкери, ударники, утворили хребет майбутньої Добровольчої армії. Навколо нього протягом перших трьох тижнів з дня приїзду Алексєєваросло, недобре м'ясо: учні, декласовані елементи з салдатських частин, найактивніші контрреволюціонери з козаків і просто люди, що шукали разючих пригод і підвищеної платні, хоч би й керенками.

Наприкінці листопада прибули генерали Денікін, Луком-ський, Марков, Ерделі. На цей час загони Алексєєва вже нараховували понад тисячу багнетів.

6-го грудня в Новочеркаськ з'явився Корнілов, що, залишивши в дорозі свою варту текинців, переодягнений дістався до донських кордонів.

Каледін, встигши на цей час стягнути на Дін майже всі козацькі полки, що були на Румунському і австро-німець-, кому фронтах, розташував їх вздовж залізничної магістралі Новочеркаськ — Чертков© — Ростов — Тихоріцька. Але козаки, стомлені

трьохрічною війною, повернувшись з фронту з революційним настроєм, не виявляли великого бажання битися з більшовиками. В складі полків залишалася ледве не третина нормальної кількості вершників. Полки, що найбільш зберіглися — 27, 44, і 2-й запасний — стояли в станиці Кам'янській. Туди ж свого часу були виряджені з Петрограду ляйб-гвардії Отаманський і ляйб-гвардії Козацький полки. Полки, що прийшли з фронту, 58, 52, 43, 28, 12, 29, 35, 10, 39, 23, 8 та 14 і батареї — 6, 32, 28, 12 та 13 були розташовані в Черткові, Міллеровій, Лихій, Глибокій, Звіреві, а також у районі рудень. Полки з козаків Хоперської і Усть-Медведицької округ перебували на станції Філоново, Урюпін-ська, Себряково, деякий час стояли там, потім розходилися.

Владно тягнули до себе рідні курені, і не було такої сили, що могла б удержати козаків від стихійного потягу додому. З донських полків тільки 1, 4 і 14 були в Петрограді, та й ті затрималася там не надовго.

Деякі, особливо ненадійні, частини Каледія намагався розформувати або ізолювати, оточивши їх найстійкішими частинами.

Наприкінці листопаду, коли він уперше спробував послати на революційний Ростов фронтові частини, козаки, підійшовши до Аксайської, відмовилися йти в наступ, повернули назад. Широко розгорнута організація збивання "клаптевих" загонів, дала свої наслідки: 27-го листопаду Каледін уже мав змогу оперувати стійкими охотницькими загонами, маючи підсилок і від Алексеева, що зібрав на той час зо два батальйони. *

2-го грудня Ростов з бою захопили охотницькі загони. Як приїхав Корнілов, туди перенесли центр організації Добровольчої армії. Каледін залишився сам. Козацькі частини розкидав він по кордонах краю, посунув на Царицин та на кордон Саратовської губернії, але для актуальних, що вимагали найшвидшого розв'язання, завдань уживав тільки офіцерсько-партизанські загони: на них тільки могла спертися день-у-день підупадаючи німічна військова влада.

Щоб приборкати донецьких шахтарів, кинули свіжо-навербовані загони. В Макеївському районі подвизався осавул Чернецов, там же перебували й частини регулярного 58-го козацького полку. В Новочеркаську нашвидку формували загони Семілетова, Грекова тощо; на півночі в Хоперській окрузі, збивався з офіцерів і партизанів так званий "загін Стеньки Разіна". Але з трьох боків уже наближалися до краю колони червоногвардійців. У Харкові, Воронежі, збирали сили для удару. Висли над Доном хмари, гущавіли, чорніли. Гарматний грім перших боїв уже несли вітри з України. Мерхлі насувалися на край дні. Гиблий заходив час.

IV.

Жовтаво-білі, грудасті, мов ті човни, тихо пропливали над Новочеркаським хмари. У вишній надхмарній синяві, просто над сямною банею собору, нерухомо висів сивий кучерявий каракуль баранцюватої хмари? довгий хвіст її воланами знижувався і рожево сріблвся десь над станицею Крив'янською.

Неяскраве підбивалося сонце, але вікна —отаманського палацу, відбиваючи його, палюче світилися. На будинках виблискували схили залізних дахів, вогкість

вчорашнього дощу ніс на собі бронзовий Єрмак, що простягнув на північ сибірську корону.

Хрещенським узвозом ішла чота піших козаків. На багнет-тах їх Гвинтівок ясно грало сонце. Грановану тишу ранку, порушувану коли-не-коли пішоходцями та дзеренчанням візницьких дροжок, майже не порушував чіткий, ледве чутний крок козаків.

Цього ранку московським потягом приїхав до Новочеркаську Ілля Бунчук. Він останній вийшов з вагона, обсмикуючи на собі поли демісезонного старенького пальта, почувачи себе в цивільному непевно й незвично.

На платформі походжав жандар і дві молоденькі дівчини, що весь час чомусь сміялися. Бунчук вийшов до міста, дешево, досить обтерту валізку ніс під пахвою. За всю дорогу, аж на кінець міста, майже не здивав людей. За півгодини Бунчук, навскоси перетнувши місто, спинився коло невеличкого, напівзруйнованого будиночка. Давно неремонтований, будиночок цей мав вигляд жалюгідний. Час наклав на нього свою лапу, і під вагою її завалився дах, похилилися стіни, розхитані обвисли віконниці, паралічно перекошилися вікна. Бунчук, відчиняючи фіртку, схвильовано обкинув очима будинок, і тісний двір, кваплячись, закрокував до ганку.

В тісному коридорчику половину місця займала завалена різним манаттям скриня. В темряві Бунчук стукнувся коліном об ріжок її, не почувачи болю, рвонув двері. В передній низькій кімнатці нікого не було. Він пройшов до другої і, не знайшовши й там нікого, став на порозі. Від дуже знайомого запаху, властивого тільки цьому будинкові, йому туманіла голова. Поглядом охопив усю обстанову: важкий божник на покуті, ліжко, столик, плямисте від старости люстерко над ним, світлини, кілька старезних віденських стільців, швацьку машину, тьмянний від давнішнього користування самовар на лежанці. З серцем, що раптом гостро застукало, через рот, „як при задусі, вдихачи повітря, Бунчук повернувся і, покинувши валізку, оглянув кухню: так само привітно зеленіла пофарбована фуксином лобаста піч, з-за блакитненької ситцевої завіски визирав старий перістий кіт; в очах його світилася смисленна, майже людська цікавість,— видать, рідко бували відвідувачі. На столі в безладді стояв немитий посуд, поруч, на дзиглику, лежав клубок пряденої вовни, виблискували прутки, що пронизали з чотирьох ріжків незакінчену паглинку панчохи.

Ніщо не змінилося тут за вісім років. Ніби вчора пішов звідси Бунчук. Він вибіг на ганок. З дверей комори в кінці двору, вийшла згорблена, зігнута прожитим і пережитим старенька'. "Мама. Та невже?.. Чи вона?.." З тремтячими губами Бунчук кинувся їй назустріч. Він зірвав з голови шапку, зім'яв її в кулаці.

— Вам кого треба? Кого, вам? — стурбовано питала старенька, присталяючи долоню до вицвілих брів, ие рухачиcь. .

— Мамо!.. — глухо прорвалоcь в Бунчука. — Що ж ти,— не пізнаєш?

Спотикаючиcь, він ішов до неї, бачив, як мати хитнулася від його крику, мов від удару, хотіла, видно, бігти, та сили зрадили, і вона пішла ривками, наче перемагаючи опір вітру. Бунчук підхопив її, коли вона вже падала, цілуєчи маленьке зморщене

обличчя, очі потьмянілі з переляку й безумної радості, блимав безпорадно й часто.

— Іллюшо!.. Іллюшенько!.. Синку! Не пізнала... Господи, звідки ти взявся? — шептала старенька, намагаючись випростатися і стати на ослабілі ноги.

Вони увійшли до хати. І тут тільки, після пережитих хвилин глибокого хвилювання, Бунчука знову почало тяготити пальто з чужого плеча, — воно стискало, давило під пахвами, плутало кожний рух. Він з полегшенням скинув його, присів до столу.

— Не сподівалася живого побачити!.. Скільки років не бачилися. Рідненький мій! Як же мені тебе пізнати, коли ти он як виріс, постарів?!

— Ну, ти як живеш, мамо? — посміхаючись, розпитував Бунчук,

Плутано оповідаючи, вона метушилася: збирала на стіл, сипала в самовар вугілля і, розмазуючи по заплаканому обличчі сльози і вугільну чорноту, не раз підбігала до сина, гладила його руки, трусилася, притискаючись до його плеча. Вона нагріла води, нагодувала рідного гостя, сама вимила йому голову, дістала звідкілясь, зі споду скрині пожовтілу від давности чисту білизну і до півночі сиділа, очей не зводила з сина, розпитувала, тужно хитала головою.

На сусідній дзвіниці вибито дві годици, коли Бунчук ліг спати. Він заснув зразу і, засинаючи, забув теперішнє: уявлялося йому, що він, маленький розбійний учень ремісної школи, набігавшись, ліг, поринає в сон, а з кухні ось-ось відчинить мати двері, спитає суворо: "Ілько, а лекції приготував на завтра?" — так і заснув з застиглою напружено-радісною усмішкою.

До зарі кілька разів підходила до нього мати, поправляла ковдру, подушку, цілувала його велике чоло, із спущеною навскоси білявою прядкою, нечутно. відходила.

Через день Бунчук поїхав. Уранці прийшов до нього товариш у салдатській шинелі і новенькому захисному кашкеті, щось півголосом сказав йому, і Бунчук заметушився, швидко склав валізу, кинув зверху пару випраної білизни, болісно кривлячись, натягнув пальто. Попрощавшись із матір'ю та№-сяк, нашвидку, обіцявся за місяць бути.

— Куди їдеш, Ілько?

— До, Ростова, мамо, до Ростова, незабаром приїду... Ти... ти, мамо, не тужи! — бадьорив він стару.

Вона, хапаючись, скинула з себе — натільний маленький хрест, цілуючи сина, христячи його, одягнула на шию. Заправляла гайтан за комір, а пальці тіпалися, кололи ледянистим холодком.

— Носи, Ілечко. Це — святого Миколая Мирлікійського. Захисти і спаси, святий угоднику-милостивцю, укрий і оборони... Один він у мене... — шептала, притискаючись до хреста гарячковими очима.

Поривчасто пригортаючи сина, не втрималася, кутки губів здригнулися, гірко'поповзли вниз. На волохату руку Бунчукові весняним дощем упала одна тепла крапелька, друга. Бунчук, розтулив на своїй шиї руки матеріні, хмурачись, вихопився на ґанок.

Народу на вокзалі в Ростові — сила силенна. Підлога по чиколотки засипана недопалками, лускою. На вокзальному майдані салдати залоги торгують казенним

одягом, тютюном, краденими речами. Різноплеменний натовп, звичайний для більшості південних надморських міст, поволі рухається, гуде.

— Ас-с-смолівські, Ас-с-смолівські розсипні! — галасає хлопчик-цигарочник.

— Дешево продам, добродію-громадянине... — змовницьки зашепотів у самісіньке вухо Бунчукові якийсь непевного вигляду східній чоловік і підморгнув на відстовбурчену полу своєї шинелі.

— Насіння смажене! Аж ось насіння! — різноголосно верет, щать дівчата й баби, що торгують коло входу.

Пробиваючись крізь натовп, голосно розмовляючи, рего-чучи, пройшло чоловіка з шість матросів-чорноморців. На них святкові однострої, стрічки, золото ґудзиків, широкий кльош, захлюстаний у болоті. Перед ними шанобливо розступалися.

Бунчук ішов, помалу просвердлюючи натовп.

— Золота'?! Чорта пухлого! Самоварне твоє золото... хіба я не бачу, чи що? — глузливо говорив миршавий салдатик іскрової команди.

У відповідь йому обурено гудів продавець, розмахуючи сумнівно-масивним золотим ланцюжком.

— Що ти бачиш?.. Золото! Червоне, коли хочеш знати, у мирового судді добуते. Ану, йди к бісу. Дрантя! Тобі пробу подавай... А цього це хочеш?

— Фльота не піде... Що там дурниці верзти! — чути поруч.

— А чого не і піде?

— У газетах у цих...

— Пацане, неси сюди!

— Ми за п'ятий номер голосили. Інакше не можна... Не з руки...

— Мамалиґа! Смачна мамалиґа! Накажете?

— Ешелонний обіцяв: мовляв, завтра рушаємо.

Бунчук розшукав будинок комітету партії, сходами зійшов на другий поверх. Озброєний японською Гвинтівкою, з пригвинченим ножовим багнетом, йому перегородив дорогу робітник-червоногвардієць.

— Вам до кого, товаришу?

— Мені до товариша Абрамсона. Він тут?

— Третя кімната ліворуч.

Невисокий, носатий, мов той жук, чорний чоловік. Заклавши пальці лівої руки за борт сурдута, правою методично помахуючи, напірав на свого розмовника — літнього залізничника.

— Так не можна! І це не є організація! При подібних способах агітації ви матимете відворотні наслідки.

Залізничник щось хотів говорити, виправдуватися, судячи з збентежено-винуватого виразу його обличчя, але чоловік з жуково-чорною головою не давав йому рота розтулити; будиши, видимо, до краю роздратований, він вигукував, не бажаючи слухати бесідника й уникаючи його погляду.

— Зараз же усуньте від роботи Митченка! Це є нетерпимо! Ми не можемо байдуже

дивитись на те, що у вас відбувається. Верховицький відповідатиме перед революційним судом! Його заарештовано? Так? Я напосідатиму, щоб його розстріляли! — жорстоко закінчив він і повернувся до Бунчука з розпаленим обличчям; ще не остаточно опанувавши себе, гостро спитав: — Вам чого?

— Ви Абрамсон?

— Так. . и

Бунчук подав йому документи і , листа від одного з найвідповідальніших петроградських товаришів, присів поруч, на налічнику.

Абрамсон уважно перечитав листа, похмуро . посміхнувшись (йому ніяково було за свій гострий окрик), попрохав:

— Заждіть трохи, зараз ми з вами поговоримо.

Він відпустив зіпрілого залізничника, вийшов, за хвилину привів з собою рослявого, голеного військового з блакитним прослідком рубленої рани вздовж нижньої1 щелепи, з поставою кадрового офіцера.

— Це член нашого військово-революційного комітету. Pozнайомтесь. Ви, товаришу... Даруйте, я забув ваше прізвище.

— Бунчук.

— ...товаришу Бунчук... Ви, здається, з фаху кулеметник?

— Так.

— Цього нам і треба! — посміхнувся військовий.

Шрам його на всьому протязі, від кінчика вуха до підборіддя, порожів від усмішки.

— Ви зможете в щонайкоротший час організувати нам кулеметну команду з робітників-червоногвардійців? — спитав Абрамсон.

— Спробую. Справа в часі.

— Ну, а скільки вам треба часу \$ Тиждень, два три? — нахилиючись до Бунчука, питав військовий і просто вижидально посміхався.

— Кілька день.

— Чудово.

Абрамсон тер лоба, сказав з помітною ноткою роздратовання;

-т— Частини залоги дуже деморалізовані, вони не мають реальної цінності. У нас, товаришу Бунчук, як і скрізь, надія на робітників. Моряки — так, а салдати... Тому, розумієте, і хотілось би мати своїх кулеметчиків. — Він посмикав сині кільця бороди, спитав стурбовано: — Як у вас з матеріальним забезпеченням? Ну, ми це влаштуємо. Обідали ви сьогодні? Ну, звичайно, ні.

"Скільки ж тобі довелося голодувати, браток, що ти з одного погляду відрізняєш ситого від голодного, і якого зазнав ти горя або жаху, перш ніж у тебе з'явився оцей жмут сивизни? Погром чи заслання?" — зворушено ласкаво подумав Бунчук, дивлячись на жучину голову Абрамсона, що біліла з правого боку сліпучо яскравою плямою сивизни. І вже йдучи з провожатим на помешкання до Абрамсона, Бунчук усе думав про нього: "Оце хлопець, оце більшовик. Є злий упор і в той же час збереглося хороше,

людське. Він не задумається підмахнути смертного вирока якомусь саботажникові Верхоцькому і в той же час уміє берегти і дбати за товариша".

Весь під теплим вражінням зустрічі з Абрамсоном, він дійшов до його помешкання десь на кінці Таганрозького, відпочив.; у маленькій, заваленій книжками кімнатці, пообідав, показавши записку Абрамсона хазяйці квартири, приліг на ліжку, і. не зчувсь, як заснув.

V.

Протягом чотирьох днів до вечора Бунчук муштрував робітників, котрих надіслав під його оруду комітет партії, їх було шістнадцятеро. Люди найрізноманітніших професій, віку і навіть національностей: двоє вантажників, полтавський українець Хвиличко і зрусілий грек Міхалідзе, складач Степанов, вісім металістів, забійник з парамонівської копальні Зеленків, недолужний пекар вірменин Геворкянц, кваліфікований слюсар з російських німців Йоган Ребіндер, двоє робітників депа, і сімнадцяту путівку принесла жінка у ватяній салдатській теплушці, у великих, не на Ногу чоботях.

Приймаючи від неї закритий пакет, не здогадуючись, чого прийшла вона, Бунчук спитав:

— Ви поворітьма можете зайти до штабу?

Вона посміхнулася, ніяковим рухом поправляючи широке пасмо волосся, що вибилося з-під хустки, несміливо сказала:

— Мене направлено до вас... — і, перемагаючи хвилинне збентеження, зап'ялася, — в кулеметники.

Бунчук густо почервонів.

— Що вони там, з глузду з'їхали? Жіночий батальйон у мене, чи що? Ви вибачте, але для вас це діло не підхоже. Робота важка, вимагає чоловічої сили. Що ж це, справді!.. Ні, я не можу вас прийняти!

Він, нахмурившись, розпечатав пакет, швидко прочитав путівку, де суховато було сказано, що під його оруду посилається члена партії товаришку Ганну Погудко і кілька разів перечитав додану до путівки записку Абрамсона:

"Дорогий т. Бунчук!

Посилаємо до вас гарну товаришку Ганну Погудко. Ми погодилися на її палке прохання і, посилаючи її, сподіваємося, що ви зробите з неї бойового кулемет-чика. Я знаю цю дівчину. Радо рекомендую її вам, прохаю про одне: вона цінний робітник, але запальна, трохи екзальтована (ще не переброрила молодість), стримуйте її від безглуздих учинків, бережіть.

Цементувальним середком, ядром у вас, безперечно, є ці вісім чоловіка металістів. З них звертаю увагу на товариша Богового,. Дуже путящий і відданий революції товариш. Ваш , кулеметний загін складом своїм — інтернаціональний, — це добре: буде боекдатніше.

Прискорте навчання. Є відомості, ніби Кадедін збирається на нас походом. З товариським привітанням

С. А б р а м с о н".

Бунчук глянув на дівчину, що стояла перед ним (діялося в підвальному приміщенні, в одному з будинків на Московській вулиці, де провадили навчання). Скупе світло тушувало її обличчя, робило риси його невиразними.

— Ну, що ж? — неласкаво сказав він. — Коли це ваше власне бажання... І Абрамсон ось просить... Залишайтесь.

Зівлоротого "максима" густо обліплювали з усіх боків, Гронами висли над ним, спираючись на спини один одному, стежили жадібно-цікавими очима, як під умілими руками Бунчуковими зручно розпадався він на частини. Бунчук, знову склав його чіткими, розраховано-повільними, рухами, пояснював будову і призначення окремих частин, навчав, як поводитись, показував правила наводки, прицілювання, пояснював міри деривації по траєкторії, крайню досяжність в льоті кулі. Навчав, як розташовуватися під час бою, щоб не зазнавати поразки під пострілами ворога, сам лягав під щит з облупленою захисною фарбою, говорив про вибір місця, про розташування скриньок із стрічками.

Всі засвоювали легко, за винятком пекаря Геворкянца. У того все не клеїлось: хоч скільки показував йому Бунчук, як розбирати, — ніяк не міг він запам'ятати, плував, губився, шептав збентежено:

— Зачім не виходить? Ах, що я... пробачай... треба ось цього сюди. Знову не виходить!.. — скрикнув він розпачливо. — Зачім?

— Ось тобі й "зачім", — перекирляв його смаглявий, з синіми крапками порошу на чолі й щоках, Боговий. — Тому не виходить, що безтолковий ти. Ось як треба, — показував він, впевнено вкладаючи частину в призначене їй місце. — Я он з дитинства інтерес мав до військової справи, — під загальний регіт тикав у свої сині конопини на обличчі: — Гармату робив, а її розсадило, — довелося потерпіти. Зате тепер ют здібності виявляю.

Він і справді легше і скорше за всіх засвоїв кулеметну справу. Відставав один Геворкянц. Найчастіше чути було його плачущий, розгніваний голос.

— Знову не так! Зачім? Не знаю!

— Який ішек, я-я-який ішек! На вся Нахічевань один такий! — обурювався злий мокрогубий грек Міхалідзе.

— На диво безтолковий! — погоджувався стриманий Ре-біндер.

— Це тобі не бублики місити! — пирхкав Хвиличко, і всі незлобиво посміювалися.

Тільки Степанов, рум'яніючи, роздратовано кричав:

— Треба товаришеві показувати, а не зуби скалити!

Його підтримував Крутогоров, великий, рукастий, вирлатий, літній робітник депа, схожий на розстригу-попа.

— Смієтесь, калатальники, а справа стоїть! Товаришу Бунчук, вгамуй свою кунст-камеру, або жени їх під три чорти! в небезпеці, а їм — смішки! Теж — перебувають у партії!.. Звірячої подоби якісь... Бігме!-г-басив він, розмахуючи кулаком, як молотом.

З гострою допитливістю доходила до всього Ганна Погудко. Вона настирливо

приставала до Бунчука, хапала його за рукави незграбного демісезона, невідступно стирчала коло кулемета.

"— А коли вода замерзне в кожусі—тоді що? А за великого вітру яке відхилення? А це як, товаришу Бунчук?— обступала вона питаннями і вижидально підводила на Бунчука великі з манливим і теплим блиском чорні очі.

В її присутності почував він себе якось незручно і, мов би відплачуючи за цю незручність, ставився до неї з підвищеною вимогливістю, був підкреслено холодний, але щось хвилююче, незвичайне відчував, коли ранком, справно, точно о сьомій, входила вона до підвалу, мерзлякувато засунувши руки в рукава зеленої теплушки, човгаючи підошвами великих салдатських чобіт. Вона була трохи нижча від нього, тілиста тією тугою тілистістю, що властива здоровим, фізичної праці дівчатам, може трохи згорблена і, мабуть що й негарна, коли б не було великих владних очей, що дивно скрашали всю її.

За чотири дні він навіть не роздивився на неї, як слід. У підвалі було напівтемно та й незручно і ніколи було розглядати її обличчя. На п'ятий день увечорі вони вийшли разом. Вона йшла попереду; ступивши на останній приступок, повернулася до нього з якимсь запитанням і Бунчук внутрішньо ахнув, глянувши на неї при вечірньому світлі. Вона, звичним жестом поправляючи волосся, чекала відповіді, трохи відкинувши голову, скосивши в його бік очі. Але Бунчук не дочув запитання, помалу виходив він сходами, здавлений солодко-болісним почуттям. Це колюче, мов би остудне почуття зазнавав він завжди перед великим чимсь у житті: і першого моменту атаки, коли ще не притуплено емоції, і слухаючи злегка гаркаву мову Леніна, відчуваючи, як приземлює, пали'гь його розум проводиря і генія, і милуючись небачено-барвистою прядкою заходу, і вагаючись на небезпечно — те саме відчував він і зараз, дивлячись на рожеві смагляві щоки дівчини, на червнєву блакить білків і невимовну безмірну глибину чорних її очей. У неї від напруження (незручно було справлятися з волоссям, не скинувши хустку), злегка рухалися просвічені низьким сонцем рожеві ніздрі. Лінії рота були мужні і в той же час — дитячо-ніжні. На трохи піднятій верхній губі темнів легесенький пушок, чіткіше відтінюючи неяскаву білість шиї. Проста, як казка, стояла перед ним дівчина, в білих, срібної чистоти, зубах тримала шпильки, тремтіла тугою бровою — і здавалося,, ось-ось розтане, мов звук у сосновому борі на зорі.

Хвиля захоплення і густої відчутної радості пойняла Бунчука. Він нахилив голову, ніби під ударом, сказав з патос-ною жартівливістю:

— Ганна Погудко... Кулеметчик номер другий, ти гарна, як чиєсь щастя!

— Дурниці! — сказала вона впевнено і посміхнулася.— Дурниці, товаришу Бунчук... Я питаю: коли ми підемо на стрільбище?

Від усцішки стало якось простіше, приступніше, земніше. Бунчук зупинився з нею поруч, ошаліло дивлячись на кінець вулиці, де застрягло сонце, затоплюючи червоною повинню все внизу, відповів тихо:

— На стрільбище? Завтра. Куди тобі йти? Де ти живеш? Вона назвала якийсь завулок край міста. Пішли разом. На

перехресті наздогнав їх Боговий.

— Бунчук, слухай! Як же завтра зберемось?

Дорогою пояснив Бунчук, що збиратися за Тихим гаєм,

туди Крутогоров і Хвиличко привезуть візником кулемет; ' збір о восьмій уранці. Боговий пройшов з , ними два квартали, попрощався. Бунчук і Ганна Погудко йшли кілька хвилин мовчки. Вона спитала, майнувши боковим поглядом:

— Ви — козак?

— Так.

— Офіцер у минулому?

— Іу, який з мене офіцер?

— Звідки ви родом?

— Новочеркаський.

— Давно в Ростові?

— Кілька днів.

— А до цього?

— В Петрограді був.

— З якого року в партії?

— З 1913-го.

— А родина у вас де?

— В Новочеркаському, — скоромовкою буркнув він і благально простягнув руку.

— Стривай, дай мені спитати: ти — родом з Ростова?

— Ні, я народилася на Катеринославщині, але останніми часами жила тут.

— Тепер я буду питати... Українка?

Вона секунду вагалася, відповіла твердо:

— Ні.

— Єврейка?

— Так. А що? Хіба мене зраджує вимова?

— Ні.

— А чому здогадався, що я — єврейка?

Він, намагаючись потрапити в ногу, зменшуючи кроки, відповів:

— Вуха, форма вуха і очі. А так у тобі мало від твоєї нації... — Подумавши, додав: — Це добре, що ти в нас.

— Чому? — зацікавилася вона.

— Чи бачиш: уславили євреїв, і я знаю, що багато робітників' так думає, — я сам робітник, — мимохідь зазначив він, — що вони тільки керують, а сами під вогонь не йдуть. Це помилково і ти ось блискуче заперечуєш цю помилкову думку. Ти вчилася?

— Так, я закінчила минулого року гімназію. А у вас яка освіта? Я тому це питаю, що розмова викриває ваше неро-бітниче походження.

— Я багато читав.

Йшли помалу. Вона навмисно кружляла завулками і, коротко розказавши про себе, розпитувала й далі його про корнілівський виступ, про наступ пітерських робітників,

про Жовтневий переворот.

Десь на набережній мокро ляснули гвинтівчані постріли, уривчасто шмагнув тишу кулемет. Ганна не проминула спитати:

— Якої системи?

— Льюїс.

— Яку частину стрічки витрачено?

Бунчук не рідповів, милуючись на жовто-гарячий, посиляний смарагдовою памороззю помазок прожектора, рука-сто простягнутий від об'якореного тральщика до вершини вечірнього перегорілого під захід неба.

Проходивши години зо три безлюдним містом, вони розлучилися коло воріт її квартири.

Бунчук повертався додому зігрітий неусвідомленим внутрішнім задоволенням. "Гарний товариш, розумна дівчина! Хороше так поговорили з нею — і ось тепло на душі. Згрубів за цей час, а товариське єднання з людьми конче потрібне, інакше зачорствієш, як салдатський сухар"... — думав він, обманюючи самого себе і сам розуміючи, що обманює.

Абрамсон, допіру прийшовши з засідання воєнно-революційного комітету, почав розпитувати про готування кулеметників, між іншим спитав і про Ганну Погудко:

— Як вона? Коли не підходяща, — ми її можемо направити на іншу роботу, замінити.

-т— Ні, що ти?! —злякався Бунчук. — Дуже здібна дівчина.

Він відчував майже непереможне бажання говорити про неї і стримався тільки через велике зусилля волі.

VI.

25-го листопада опівдні до Ростова було стягнуто з Новочеркаську військо Каледіна. Почався наступ. Понад лінією залізниці, з обох боків насипу, йшли рідкі розстрільні офіцерського алексеевського загону. На правому фланзі густіше посувалися сірі постаті юнкерів. Партизани загону Попова обтікали червоноглинястий яр на лівому крилі. Деякі, здалека здаючись малесенькими сірими грудочками, плигали в яр, перебираючись на цей бік, підтягувалися, зупинялися, Знову текли.

В червоногвардійській розстрільні, розсипаній край Нахичевані, почувався метушливий неспокій. Робітники, з яких багато вперше взяли рушниці, побоювалися, переповзали, бруднячи свої чорні пальта осіннім болотом; інші підводили голови, розглядали далекі, зменшені віддаллю постаті білих.

Коло кулемета в розстрільні Бунчук, підвівшись на коліна, дивився в бінокль. Напередодні він зміняв свій незграбний демісезон на шинелю, почував себе в ній звично, спокійно.

Вогонь почали без команди. Не витримали напруженої тиші.

Як тільки джигнув перший постріл, Бунчук вилаявся, гукнув, випростовуючись на весь зріст.

— При-пи-ни-ти!..

Погук його захлеснуло дрібне стукотіння пострілів, і він махнув рукою, намагаючись перекричати стрілянину, скомандував Боговому: "Вогонь!". Той припав до замка усміхненим, але землястим обличчям, поклав пальці на ручки. Знайомий стрекіт кулемета пронизав слух Бунчука. Хви-линз' він удивлявся в напрямку залеглої розстрільної ворога, намагаючись визначити влучання, потім, скочивши, побіг вздовж розстрільні до інших кулеметів.

— Вогонь!

— Даємо!.. Го-го-го-го! — вив Хвиличко, повертаючи до нього перелякане і щасливе обличчя.

Коло третього від центру кулемета були хлопці не цілком надійні. Бунчук біг до них. На півпуті він, пригнувшись, подивився в бінокль: у запотілих кружинах шкелець видні-лися сірі ворухливі грудочки. Звідти вдарили чітким збитим випалом. Бунчук упав і вже лежачи визначив, що приціл третього кулемета невірний:

— Нижче! Чорти!..—кричав він, звиваючись, плазуючи вздовж розстрільні.

Кулі тягли над ним близький смертний висвист. Правильно, як на муштрі, стріляли алексеевці.

Коло кулемета з безглуздо задра'ним носом, пластами лежали номери: націляч грек Міхалідзе, взявши недоладно високий приціл, смалив без перерви, витрачаючи запас стрічок; коло нього квохтав переляканий, позеленілий Степанов, ззаду, уткнувши голову в землю, згорбившись, мов черепаха, трохи підвівшись на, витягнутих ногах, корчився залізничник, друг Крутогоров.

Відштовхнувшись Міхалідзе, Бунчук довго мружився, примірюючи приціл, а коли рубонув, і, здригаючись, розмірено зататакав під його руками кулемет, з'явилися і наслідки: купка юнкерів, що перебігом посувалася, сипонула з пагорба назад, утратила одного на суглинистій плішині.

Бунчук повернувся до свого кулемета. Блідий** Боговий (яскравіш синіли порохові плями на його щоках), лежав на боці, вихаркуючи лайки, перев'язував поранену в м'якиш ногу.

— Стріляй, в закон-мать!..— стаючи рачки, кричав вогня-сто-рудий червоногвардієць, що поруч лежав. — Стріляй! Не бачиш, що наступають?!

Розстрільні офіцерського загону парадним перебігом текли попід насипом.

Богового заступив Ребіндер. Уміло, економно, спроквола, почав стріляти.

А з лівого флангу зайчачими стрибками кидався Геворкяну падав від кожної кулі, що пролітала над ним, охаючи плигав до Бунчука:

— Не можу!.. Не можу!.. Не виходить!.. Не стріляє!..

Бунчук, майже не прикриваючись, бігцем плив уздовж зломисто-залаглої розстрільні.

Ще здалека побачив: Ганна навколішках стоїть коло кулемета, з-під долоні, одводячи нависле пасмо волосся, дивиться на ворожу розстрільню.

— Лягай!.. — чорніючи від страху за неї, наливаючись кров'ю, гукнув Бунчук.

— Лягай, тобі кажуть!..

Вона глянула в його бік — і залишилася так само стояти. З вуст Бунчука просилася важка, мов камінь, лайка. Він добіг до неї, з силою пригнув до землі.

За щитом сопів Крутогоров.

— .Заїло! Не йде! — тремтячи, прошепотів він Бунчукові і, шукаючи очима Геворкянца, подавився криком: — Утік, проклятий! Іхтизавр твій допотопний утік... Він мені душу пошматував своїм стогоном!.. Працювати не дає!..

Геворкянц підплазував, звиваючись по-гадючому. На чорній щетині його неголеної бороди засохла грязь. Крутогоров секунду дивився на нього, повернувши волячу пітну шию, заголосив, покриваючи грім стрілянини:

— Стрічки куди задівав?.. Подоба звіряча!.. Передпото-повий!.. Бунчук! Бунчук! Забери його — я його знищу!..

Бунчук порався коло кулемета. Куля з силою цокнула в щит, — і він відсмикнув руки, мов від гарячого.

Полагодивши, сам розпочав стрілянину. Примусив лягти алексеевців, що безстрашно перебігали, і відповз, розшукуючи очима прикриття. *>

Розстрільні ворога насувалися ближче. У бінокль видко було, як партизани йшли — Гвинтівки на ремнях, рідко лягаючи. Вогонь їх став дошкульніший. В червоногвардійській розстрільні у трьох уже, підповзаючи, взяли товариші рушниці й набої, — мертвим зброя непотрібна... Перед очима в Ганни й Бунчука, що лежав поруч з кулеметом Крутого-рова, в розстрільні забила куля молоденького хлопчика-червоногвардійця. Він довго кидався і хрипів, бив землю ногами в обмотках і під кінець, спираючись на розчепірені руки, підвівся трохи, покрехтів, ткнувся обличчям, востаннє видихнувши повітря. Бунчук дивився збоку на Ганну. З величезних, поширених очей дівчини точився текучий жах. Вона, не мигаючи, дивилася на ноги забитого хлопця в сал-датських, розвіхтяних часом обмотках, не чула, як Крутогоров увіч кричав їй:

— Стрічку!.. Стрічку!.. Давай!.. Дівко, давай стрічку!

Глибоким фланговим обмахом каледінці відтіснили чер-

воногвардійську розстрільню. По вулицях передмістя Нахічевані мигтіли чорні пальта й шинелі червоногвардійців на відступі. Крайній на правому крилі кулемет потрапив до рук білих. Грека Міхалідзе увіч застрелив якийсь портупей-юнкер, другого номерного покололи багнетами, як муштрове опудало; утік з номерних один тільки складач Степанов.

Відступ — припинився, коли з тральщиків . перші полетіли гарматні. г

— В розстрільню!.. За мною!.. — крикнув, вибігаючи наперед, знайомий Бунчукові член ревкому.

Хитнулася, і ламаючись, пішла в наступ червоногвардій-ська розстрільня. Проз Бунчука і Крутогорова, Ганну й Геворкянця, що тиснулися до нього, пройшли троє — майже поруч. Один кутив, другий на ході стукав по коліні засувкою Гвинтівки, третій зосереджено розглядав забруднені поли свого пальта. На обличчі його,, в кінчиках вусів, плуталася винувата посмішка — ніби не на смерть ішов він, а повертався з товариської вечірки додому і, дивлячись на забруднене пальто, визначав ступінь кари,

що чекає його від сварливої жінки.

— Ось вони! — вигукнув Крутогоров, показуючи на дальню загорожу і сірих чоловічків, що ворушилися за нею.

— Встановлюй! — Бунчук по-ведмежому крутнув кулемета.

Бадьорий говір його примусив Ганну заткнути вуха. Вона присіла, побачила, як за загорожею затих рух, а за хвилину звідти розмірено забили випали і, висвердлюючи невидимі діри в хмарній парусині неба, потекли над головами кулі.

Розлягалися барабанні дрібушки пачечної стрілянини, сухо вигорали стрічки, зміялися над кулеметами. Поодинчі по—стріли тріскали повнозвучно і зріло. Гнітило скриготливе, перемішане з вереском виття набоїв, що перелітали через голову, послані від чорноморців з тральщиків. Ганна бачила: один з червоногвардійців, рослий, у смушковій шапці, з вусами, підстриженими по-англійськи, зустрічаючи і мимовільним уклоном провожаючи кожен набій, що пролітав над ним, кричав:

— Сип, Семене, підсипай, Семене! Сип їм густіш!

Набої і справді лягали густіше. Моряки, пристрілявшись, вели комбінований вогонь. Окремі купки каледінців, що поволі відходили, покривали частими випалами шрапнелів. Один з набоїв гармати, що біла на поразку, вибух серед ворожої розстрільні на відступі. Бурий стовп—вибуху розкидав людей, над вирвою, опадаючи, розтікався дим. Ганна кинула бінокля, ахнула, брудними долонями закрила обпалені жахом очі, — вона бачила в близьких окружинах шкелець юмер-чевий вихор вибуху і чужу загибель. Горло її перехопила гірка спазма.

— Що? — крикнув Бунчук, нахилиючись до неї.

Вона зціпила зуби, поширені зіниці її тьмяно курилися.

— Не можу...

— Мужній. Ти... Ганно, чуєш?.. Чуєш?.. Не мож-на так!.. Не мож-на! — стукав їй у*вуха владним окриком команди.

На правому крилі на підступах до невеличкої холмовини, в балці, збирався піхота ворога. Бунчук помітив це, перебіг з кулеметом на зручніше місце, взяв горбок той і балку під постріли.

"Та-та-та-та-та-та... Та-та-та-та-так", — нерівно, уривчасто працював кулемет Ребіндера.

Кроків за двадцять хтось, охриплий, сердитий, гукав:

— Ноші!.. Немає ношів?.. Ноші!

—1 При-ці-іл... — тягуче співав голос чотового з фронтових салдатів: — Вісімнадцять... Чота, випал!..

Проти вечора над" суворою землею, знижаючись, закрутилися перші сніжинки.

За годину мокрий, липкий сніг рідкою біллю притрусив поле і суглинисто-чорні грудочки забитих, що никло полягали скрізь, де, наступаючи і відходячи, топтали розстрільні бійців.

Надвечір відійшли каледінці.

Цієї тьмяно забілілої від молодого снігу ночі Бунчук був у кулеметній заставі. Крутогоров, накинувши на голову десь добуту пишну попону, їв мокро волокнувате м'ясо, плював, лаявся упівголоса. Геворкянц тут же, під ворітьми крайнього двору, грів над цигаркою сині, зведені холодом пальці, а Бунчук сидів на цинковій набійній скриньці, кутаючи полою шинелі мерзлякувато тремтячу Ганну, відривав від очей її щільно притиснуті вогкі долоні, зрідка цілував їх. Незвичні, туго сходили з вуст слова ніжності:

— Ну, як же це так?.. Ти ж тверда була... Ганнусю, послухай, візьми себе в руки!.. Ганнусю!.. Люба!.. Друзяко!.. До цього звикнеш... Коли гордість не дозволяє тобі піти, то будь іншою. А на забитих не можна так дивитися... Проходь мимо, і — все! Не давай думкам волі, загнзудуй їх. Ось бачиш, хоч ти й говорила, а жіноче перемагає тебе.

Ганна мовчала. Пахли долоні її осінньою землею і теплом жінки.

Перепадаючи, сніжок крив небо тьмяною, ласкавою імлою. Хмільна дрімота стигла над двором, над близьким полем, над містом, по-звірячи причаєним.

VII.

Шість день під Ростовом і в самому Ростові йшли бої. Билися на вулицях і перехрестях. Двічі червоногвардійці здавали ростовський вокзал і обидва рази вибивали звідти ворога. Шість день не було полонених ні з того, ні з другого боку.

Надвечір 26-го листопаду, Бунчук, проходячи з Ганною повз вантажну станцію, побачив, як двоє червоногвардійців пристрілюють офіцера, взятого в полон; Ганні, яка відвернулася, сказав трошки визивно:

— Оце мудро! Вбивати їх треба, нищити без пощаду! Вони нас не мгілуватимуть, та нам цього й не треба, і їх нічого милувати. К чорту! Згрібати з землі цю погань! І взагалі— без сантиментів, коли справа йде про долю революції. Вони мають рацію, ці робітники!

На третій день він захворів. Добу держався на ногах, почувуючи, що нудить його щодалі все дужче, відчуваючи кволість у всьому тілі та чавунним дзвоном і непереможною вагою налиту голову.

Пошарпані червоногвардійські загончики уходили з міста на світанку 2-го грудня. Бунчук ішов за підводою з кулеметом і пораненими; Ганна і Крутогоров підтримували його. Він на превелику силу ніс своє обм'якле, безсиле тіло, мов уві сні переставляв залізньо-непідатливі ноги, зустрічав далекий, заклично-стривожений погляд Ганни і наче здалека слух його сприймав її слова.

— Сядь на віз, Ілля. Чуєш? Ти розумієш мене, Ілька? Прошу тебе, сядь, ти хворий!

Але Бунчук не розумів її слів, не розумів і того, що, надломивши, боре і вже переміг його тиф. Десь зовні билися, не проходячи в свідомість чужі, і дивно-знайомі голоси, десь, віддалені простором, горіли несамовитим, тривожним вогнем чорні очі Ганни, потворно хитаючись, клуботала.ся/ борода Крутогорова.

Бунчук хапався за голову, притискав до запаленілого багрового обличчя свої волохаті широкі долоні. Йому здавалося, що з очей його точиться кров, а весь світ, безбреж-ний, хисткий, відгороджений від нього якоюсь невидимою заслоною, дибиться,

рветься з-під ніг. У маячній уяві його поставали неймовірні картини. Він часто зупинявся, опирався Крутогорову, що хотів посадовити його на воза.

— Не треба! Почекай! Ти хто такий?.. А де Ганна? Дай мені землі грудочку... А цих знищуй — під кулемет на мою команду! Націлювання пряме!.. Почекай! Гаряче!.. — хрипів він, висмикуючи з рук Ганни свою руку.

Його силоміць поклали на воза. Хвилину він ще відчував гостру суміш якихсь різноманітних запахів, бачив хаотичне переломлювання світових ефектів, із страхом намагався повернути свідомість, пересиливав себе — і не пересилив.

Замкнулася над ним чорна безгомінням, набухла порожнеча, тільки десь у височині вуглясто жеврів якийсь опаловий, обарвлений ясною блакиттю клопоть та схрищувалися зигзаги й петлі червоних блискавок.

VIII.

З дахів падали пожовклі від соломи бурульки, розбивалися з хруським шкляним дзвоном. На хуторі калюжами і таловинами цвіла розталь; по вулицях, принохуючись, бродили невилинялі корови. По-весняному цвірінькали горобці, шпортаючись V купак зваленого по дворах хмизу. На майдані Мартин Шаміль ганявся за втеклим з двору ситим рудим конем. Кінь, круто підіймаючи ликуватий донський хвіст, треплючи на вітрі иєрозчісану гриву, збрикував, далеко кидав з копитів груддя талого снігу, кодував майданом, зупинявся коло церковного муру, нюхав цеглу; підпускаючи господаря, косив фіялкове око на вуздечку в його руках і знову витягував спину в шаленому чвалі.

Похмарними теплими днями пестував землю січень. Козаки, дивлячись на Дій, сподівалися нечасного водопілля. Мирон Григорович того дня довго стояв на задвір'ї, дивився на набухлі снігом луки, на крижану сизо-зелень Дону, думав: "Гляди лишень, накупає й цього року, як торік. Снігу, снігу навалило! Відай, важко під ним землиці, — не здихне".

Митько в самій захисній гімнастівці чистив коров'яник. Біла папаха чудом держалася в нього на потилиці. Мокре від поту пряме волосся падало на лоба, він одводив його навідворіть брудної, просмерділої гноєм' руки. Коло воріт коров'яника лежали збиті в купу мерзлі зливки гною, по них топтався пушистий цап. Вівці тислися до тину. Ярка, що переросла матір, намагалася ссати її, мати відгонила її ударами голови. Осторонь кільцєрогий чорний чухався об соху валах.

Коло комори з жовтими пофарбованими глиною дверима валявся на пригріві брудастий, жовтобровий пес. Зовні, під стріхою, на стінах комори висіли ятері; на них дивився дід Гришака, спираючись на костур; видно, думав про близьку весну та лагодження рибальського знаряддя.

Мирон Григорович пройшов на гарман, хазяйським оком обміряв прикладки сіна, почав було підгрібати граблями розсмикану козами просяну соломі, але до слуху його дійшли чужі голоси. Він кинув на стіжок граблі, пішов у двір.

Митькоб, відставивши ногу, крутив цигарку, кисет, що коханка вишила щедро, держав між двох пальців. Коло нього стояли Христоня і Іван Олексійович. Зі споду блакитного отаманського кашкета Христоня діставав заялозений цигарковий папір.

Іван Олексійович, притулившись до плетених ворітець коров'яника, розстебнув шинелю, шукав по кишенях ватяних салдатських штанів. На глянцево-виголеному обличчі з глибокою, що чорніла на підборідді, діркою, тіни-лася досада — видно, забув щось.

— Здоровий ночував, Мироне Григоровичу! — привітався Христоня.

— Хвала богові, служиві!

— Іди до загального куру.

— Спаси христос. Допіру покурив.

Поручкавшись з козаками, Мирон Григорович скинув червоноверхого капелюха, погладив біляве сторчате волосся, і посміхнувся.

— З чого доброго прийшли, братці-отаманці?

Христоня зверху вниз подивився на нього, відповів не

зразу: спочатку довго слинив папірця, ялозив по ньому великим, шаршавим мов у вола язиком, і, вже скрутивши, пробасив:

— До Митра, значить, справа є.

Мимо прочовгав дід Гришака. Ободи ятерів ніс, держачи навідліт.

Іван Олексійович і Христоня, вітаючи його, скинули шапки. Дід Гришака відніс до ґанку ятері, вернувся.

— Ви чого ж це, вояки, дома сидите? Пригрілися коло бабів? — звернувся він до козаків.

— А що? — спитав Христоня.

— Ти, Христошко, примовч! Ніби й не знаєш?

— Їйбо, не знаю!—забожився Христоня.—Ось тобі хрест, дідуню, не знаю!

— Чоловік недавнечко їхав з Воронежа, купець, знайомець Сергія Платоновича Мохова чи родич йому якийсь доводиться, — не знаю. Ну, так от, їхав і гомонів, що на Чертковій стоїть чуже військо—більшаки ці самі. Русь на нас війною іде, а ви по хатах? І ти, поганець... Чуєш, Митько? Ти чого мовчиш? Що ви думаєте?

— А нічого ми не думаємо,—посміхнувся Іван Олексійович.

— Ото й лихо, що нічого не думаєте !ч—гарячився дід Гришака. — Вас, я куріпок, у сільця візьмуть. Ось заповонять вас мужики, каб'ють вам пики...

Мирон Григорович стримано посміхався; Христоня, проводячи по щоках рукою, шарудів щетиною давно неголеної бороди; Іван Олексійович, покурюючи, дивився на Митька, а в того, в сторчових котячих зіницях горіли вогники і ніяк було зрозуміти — сміються жовті його очі чи куряться несито злобою.

Поговоривши трохи, Іван Олексійович і Христоня попрощалися, відкликали до фіртки Митька.

— Ти чого вчора не прийшов на збори? — суворо спитав Іван Олексійович.

— Час не показав.

— А до Мєлехових був час ходити?

Митько кивком голови кинув на лоба,-папаху, сказав, приховано злостячись:

— Не прийшов — і все. Про що гомоніти?

— Були всі хуторські фронтовики, Петро Мелехов не був. Ти знаєш... Вирішили делегатів посилати від хутора до Кам'янської. Там десятого січня з'їзд фронтовиків. Жеребки тягли, випало нам трьом їхати: мені, Христанові ось і тобі.

— Я не поїду, — рішуче заявив Митько.

— Ти що? — Христоня нахмурився і взяв його за гудзика гімнастівки. — Відбиваєшся від своїх? Не з руки?

— Він з Мелеховим Петром!.. — Іван Олексійович доторкнувся до рукава Христининої шинелі, сказав, помітно блідіючи: — Ну, ходімо. Тут, видно, робити нам нічого... Не поїдеш, Митро?

— Ні... Сказав "ні", отже—ні.

" — Прощай! — скособочив Христоня голову.

— Час добрий!

Митько, відводячи погляд, простягнув йому гарячу руку, пішов до куреня.

— Гад! — півголосом сказав Іван Олексійович і коротко потремтів ніздрями. — Гад! — голосніше повторив він, дивлячися на широку спину Митькову.

Заходячи по дорозі, повідомили декого з фронтовиків, що Коршунов відмовився їхати і що завтра вони вдвох виїдуть на з'їзд.

8-го січня на світанку Христоня і Іван Олексійович виїхали з хутора. Віз їх з власної охоти Яків Підкова. Пара добрих коней у дишльовій запряжці швиденько проминула хутір, вибралася на горб. Відлига оголила дорогу. Там, де зліз сніг, полози липли до землі, сани, посувалися ривками, коні налягали, натягуючи посторонки.

Козаки йшли ззаду саней. Підкова, червоний від легкого морозцю, крокував, з хруском дроблячи чобітьми дзвенючий льодок. На обличчі його паленів рум'янець, тільки овальний шрам трупно синів.

Обіч дороги, по зернистому осілому снігові, грібся вгору Христоня, хапаючи легенькими повітря, задихаючися, бо довелося 1916 року понюхати під Дубном німецьких задушливих газів.

На горбі широко гуляли вітри. Було холодніше. Козаки мовчали. Іван Олексійович тушків обличчя коміром кожуха. Далекий ближчав лісок. Дорога, проколюючи його, виходила на покучугурений гребінь. У лісі струмисто дзюрчав вітер. На стовбурах сохатих дубів золотою прозеленню мережилися лускуваті плити іржі. Десь далеко стрекотала сорока. Вона пролетіла над дорогою, косо збочивши хвіст. Вітер зносив її, і в навалі льоті, нахилившись, летіла вона, ясніючи рябим пір'ям.

Підкова, що мовчав від самого хутора, повернувся до Івана Олексійовича, сказав, роздільно (певно, давно заготовивши в думках цю фразу):

— На з'їзді подбайте, щоб без війни було. Охотників не знайдеться.

— Звичайно, — погодився Христоня, заздрісно дивлячися на вільний льот сороки і в думці порівняв безтурботно-щасливе пташине життя з людським.

До Кам'янської вони приїхали надвечір 10 січня. Вулицями великої станиці йшли до центру ірри козаків. Почувалося загальне пожвавлення. Розшукавши квартиру Меле-

хова Григорія, Іван Олексійович і Христоня дізналися, що його вдома немає. Хазяйка, опасиста, білява жінка, сказала, що квартирант пішов' на з'їзд.

— Де він, цей самий, значить, з'їзд? — спитав Христуоня.

— Напевне, в окружній управі або на пошті, — відповіла хазяйка, байдуже зачиняючи двері перед носом Христоні.

З'їзд був у повному розпалі. Велика, багатовіконна кімната ледве вмістила делегатів. Багато козаків товпилося на сходах, у коридорах, по сусідніх кімнатах.

— Держи за мною, — закрехтів Христоня, працюючи ліктями.

У вузьку щілину, що утворилася за ним, пустився Іван Олексійович. Майже коло самого входу до кімнати, де відбувався з'їзд, Христоню спинив один з козаків, — судячи з вимови, низівський.

— Ти б тихше штовхався, чабак! — уїдливо сказав він.

— Пусти,' або що!

— Постоїш і тут. Бачиш — нікудї!

— Пусти, комар, а то на нігтя. Розчавлю, значить! — пообіцяв Христоня і, легко піднявши, пересунув дрібнорое-лого козака, ступнув уперед.

— Ото ведмедякаі

— Здоров, отаманцю!

— Трясило добрий! Ним би чотиридюймові возити!

— Як він його посунув!

Козаки, що стояли тісним гуртом, заусміхалися, з повагою розглядаючи Христоню, що був на цілу голову над усіх вищий.

Григорія знайшли коло задньої стіни. Сидячи навпочіпки, він кури́в, розмовляв з якимсь козаком-делегатом 35-го полку. Він побачив хуторян — і вйслі воронено-чорні вуса його здригнулися в усмішці.

— Тю... Яким вас вітром занесло? Здоров був, Іване Олексійовичу! Здоров, дядьку Христане!

— Здоров, та, значить, не дюже, — посміхався Христоня, забираючи в свою піваршинну долоню всю руку Григорія.

— Як там наші?

— Хвала богіві. Поклін переказували. Батько наказував, щоб приїхав провідати.

— Петро як?

— Петро... — Іван Олексійович ніяково посміхнувся: — Петро з нашим братом не водиться.

— Знаю. Ну, а Наталка? Дітки? Доводилося бачити?

— Всі здорові, кланялися. Старий кривдиться...

Христоня, поводячи головою, розглядав президію за столом. Йому і ззаду було видніше, ніж усім іншим. Григорій розпитував далі, користуючись невеличкою перервою в засіданні. Оповідючи про хутір, про хуторські новини, Іван Олексійович коротко переказав про збори фронтовиків, що послали його з Христонею сюди.

Він почав було дізнаватися що і як відбувається в Кам'янській, та в цей час хтось із

тих, що сиділи за столом зикнув:

— Зараз, станичники, скаже делегат від робітників-шах-тарів — Сирцов. Прохання — слухати з увагою, а також пильнувати порядку.

Товстогубий, середнього зросту чоловік поправив зачісане догори русяве волосся, заговорив. Ураз, мов урубане, змовкло бджолине гудіння голосів.

З перших же слів його запальної, пристрастю поійнятої промови Григорій і інші відчували силу чужого переконання. Він говорив про зрадницьку політику Каледіна, що штовхає козацтво на боротьбу з робітничою клясою і селянством Росії, про спільність інтересів козаків і робітників, про мету, що переслідують більшовики, провадячи боротьбу з козацькою контр-революцією.

— Ми простягаємо братерську руку трудовому козацтву і сподіваємося, що в боротьбі з білогвардійською бандою ми знайдемо вірних союзників в особі фронтового козацтва. На фронтах царської війни робітники й козаки разом проливали кров і в війні з рештками буржуазії, що Каледін пригрів їх, ми повинні бути вкупі, — і будемо вкупі. Плече-в-плече ми підемо на бій з тими, хто пригнічував працюючих протягом цілих сторіч, — гримів його трубний голос.

— С-с-с-сучий син! Язви його в нирки! — захоплено шепотів Христоня і так стискував лікоть Григорія, що той морщився.

Іван Олексійович слухав, напівроззявивши рот, від напруження часто мигав, мурмотів:

— Справедливо! Оце — справедливо!

Після Сирцова промовляв, хитаючись, мов осика під вітром, якийсь високий шахтар. Підвівся він, випростався, мов складаний, оглянув багатоокий натовп і довго вичікував, поки потихшає гомін. Був шахтар цей— як баржова. линва: вузлуватий, надійно міцний, сухий, відсвічував зеленим — наче прокупервашений. У порах обличчя його малесенькими, незмивними крапками чорнів вугільний порошок, і таким же вугільним блиском жевріли солові, збезбарвлені вічною темрявою і чорними шарами земляної утроби очі. Він мотнув коротким волоссям, помахом стиснутих у кулаки рук — мов кайло всадив.

— Хто на фронті запровадив смертну кару для салдатів? Корнілов! Хто з Каледіном душить нас? — Він! — І зачастив, зайшовся криком: — Козаки! Братці! Братці! Братці! До кого ж ви пристанете? Каледіну кортить, щоб ми кров'ю братерською обпилися. Ні! ні! Не буде по-їхньому. Задаavimo, в бога, в темряву мати! Гідрів цих у море втрутимо.

— С-с-с-сучий сий!.. — роздираючи рота усмішкою, сплес-снув руками Христоня — і не витримав загоготав:

— Справедли-и-во! Всип їм звару!

— Заткнися, Христоне, що ти? Викинуть тебе! — злякався Іван Олексійович.

Лагутін — буканівський козак і перший голова козацького відділу при ВЦВК другого скликання — палив козаків кострубатими, нескладними, але дошкульними словами. Промовляв голова Подтелков, його змінив вродливий, з вусами підстриженими по-англійськи, Щаденко.

— Хто це? — витягуючи граблисту руку, допитувався у Григорія Христоня.

— Щаденко. Командир у більшовиків.

— А це?

— Мандельштам.

— Звідкіля?

— З Москви.

— А ці хто такі? — показував Христоня на групу делегатів воронізького з'їзду.

— Помовч хоч трохи, Христоне.

— Господи боже, та цікаво ж. Ти мені скажи: оцей, що поруч з Подтелковим сидить, довгобразий такий, ві'н — хто?

— Кривошликов, Еланський, з хутора Горбатого. За ним наші — Кудінов, Донецьков.

— Ще раз спитаю... А отой... Та ні... Ондечки крайній, з чубом?

— Єлісеєв... Не знаю, якої станиці. Поруч з ним, здається Дорошев.

Христоня, задоволений, замовк, слухав нового промовця з попередньою непослабною увагою; перший покривав сотні голосів своїм густим октавистим "Справед-ли-во-о-о!"

Після Стехіна, одного з козаків-більшовиків, виступив делегат 44-го полку. Він довго давився вимученими, шарша-вими фразами: скаже слово, мов тавро, поставить у повітрі,— і мовчить, шморгає носом; але козаки слухали його з великим співчуттям, коли-не-коли тільки переривали похвальними вигуками. Те, що говорив він, видно, знаходило серед них живий відгук.

— Братця! Треба нашому з'їздові так підійти до цієї серйозної справи, щоб не було народові кривдно і щоб закінчилося воно все. тихо-мирно!—тягнув він, як' заїка.—Я до того кажу, щоб обійтися нам без кривавої війни. І так три роки з половиною скніли в шанцях, а коли, до того сказати, ще доведеться воювати, то козаки втомилися...

— Справедли-во-о-о!..

— Цілком слушно!

— Не хочемо війни.

— Треба домовитися з більшовиками, із Військовим кругом.

— Миром треба, а не абияк... Нічого шараваритися.

Подтелков гатив кулаками стіл—і рев затихав. Знову, торкаючи сибіркову борідку, тягнув делегат 44-го полку:

— Треба нам послати своїх від з'їзду депутатів до Новочеркаську і добром попрохати, щоб добровільці і різні партизани уходили звідси. А більшовикам у нас теж робити нічого. Ми з ворогами трудящого люду сами впораємося. Чужої допомоги нам покищо не треба, а як треба буде,— ми їх тоді попрохаємо призволити поміч нам.

— Та то чи впораємося, чи ні!

— Не до діла така мова!

— Справедли-во-о-о!..

. — Стривай, стривай! Почекай! Чого "справедливо"? Ану, як вони нас заженуть на слизьке, а тоді—проси допомоги. Ні, поки дійдуть книші, так у баби не буде й душі.

— Свою владу треба настановити.

— Курочка в кублі, а яєчко ще... прости господи! От нарід дурний!

Після делегата 44-го полку сипав заклично-запальні слова Лагутін. Його переривали вигуками. Надійшла пропозиція зробити перерву на десять хвилин, та скоро запала тиша, Подтелков кинув у гаряче загрітий натовп:

— Брати-козаки! Поки ми тут радимось, а вороги трудящого народу не дрімають. Ми всі хочемо, щоб і вовки були ситі, і вівці цілі, а Каледін — він не так думає. Ми перехопили його наказа про арешт усіх учасників цього з'їзду. Зараз цього наказа зачитають уголос.

Натовп делегатів побрижило хвилювання, коли зачитали наказ Каледіна про арешт членів з'їзду. Знявся галас у сто разів більший, як на якомусь станичному майдані.

— Діло робити, а не розмови розмовляти!

— Тих-х-ше!.. Чшш!..

— Чого там "тихше?" Гати!..

— Любов! Любов!.. Скажи їм слово...

— — Почекаємо трошки!..

— Каледін—він не дурний!

Григорій мовчки прислухався, місив очима розметляні голови і руки делегатів і не стерпів, підводячись навшпиньки, загорлав:

— Та нишкніть же, чорти!.. Базар вам тут? Дайте но Под-телкову слово сказати!..

Іван Олексійович зчепився сперечатися з одним з делегатів 8-го полку.

Христоня рикав, відбиваючись від полчанина, що нападав на нього:

— Тут на варті треба, значить, бути! Ти мені... та чого ти брешеш?.. Малашка! Ех, ти, друг-друзяка! Курдюк у нас тонкий — самим упоратися.

Гуркіт голосів затих (так висилений вітер лягає на хвилю пшениці і хилить її додолу), у недозрілу тишу свердлився дівоче-тонкий. голос Кривошликова.

— Геть Каледіна! Хай живе козакий військово-революційний комітет!

Натовп застогнав. У важкий джгут скрутився, шмагаючи вуха, суцільний розкотистий хвальний гук. Кривсінликов залишився стояти з піднесеною рукою. Пальці на ній, мов листя на черенках, злегка тремтіли. Як тільки, вщухаючи, простерся оглушливий рев, вій так же тонко, заливисто і голосисто, мов на вовка полюючи, гукнув:

— Пропоную, обрати з-поміж себе казачий Військово-рег-волюційний комітет! Йому доручити боротьбу з Каледіним і органі...

— Га-а-а-а!.. мов той гарматень вибух крик, уламками посипався зі стелі тиньк. .

Почалися вибори членів ревкому. Незначна частина козаків, якою керував отой делегат 44-го полку, та інші, і далі обстоювала мирне розв'язання конфлікту з військовим урядом, але більшсість присутніх на з'їзді вже не підтримувала їх; козаки затялися, заслухавши наказ Каледіна про їх арешт, посідали на активному опорі Новочеркаському.

Григорій не дочекався кінця виборів, — його нагло викликали до штабу полку.

Уходячи, попрохав Христоню і Івана Олексійовича: '

— Як кінчиться, — ідіть до мене додому. Цікаво — хто пройде в члени.

Іван Олексійович повернувся вночі.

— Подтелков—голова, Кривошликов—секретар.—На порозі заявив він. .

— Члени ?

— Там і Лагутін. Іван, і Головачев, Мінаєв, Кудинов, ще якісь.

— А Христан де ж? — спитав Григорій.

— Він з козаками пішов кам'янські власті заарештовувати. Розпалився козак, плюнь на нього, — зашкварчить. Біда!

Христоня повернувся на світанку. Довго сопів, розбуваючись, мурмотів щось півголосом. Григорій засвітив лампу,— побачив на побурілому обличчі його кров і стрільний дряпак вище лоба.

— Хто це тебе?.. Завинути?!.. Я зараз!.. Почекай, ось бишг знайду,—скочив з ліліжа, розшукав марлю і бинт.

— Засохне, як на собаці, — бурчав Христоня. — Це мене, значить військовий начальник скоблинув з нагана. Прийшли до нього, як гості, з парадного, а він зачав боронитися. ІЩе' одного козака поранив. Хотів душу з нього, значить, виїняти: подивитися, яка вона з себе офіцерська душа, — козаки не звеліли, а то б я його помацав... Мацнув би що й пальці знати було б!

ІХ.

Другого дня до Кам'янської прибув, з наказу Каледіна, 10-й Донський козацький полк, щоб заарештувати всіх учасників з'їзду і обеззброїти найреволюційніші козацькі частини.

На станції під той час був мітинг. Величезний натовп козаків вирував, по різному реагуючи на промову якогось промовця-латиша.

Полк, висівши, пристав до мітингу. Як один росляві, вилощені гундоровці, з котрих наполовину складалися кадри полку, змішалися з козаками інших полків. В настрої їх одразу ж стався різкий злам. На наказ командира полку виконати загал Каледіна, козаки відповіли відмовою. Серед них почався заколот, у наслідок підсиленої агітації, яку розгорнули прибічники більшовиків.

А тим часом Кам'янську трусила прифронтна пропасниця: нашвидку збиті загони козаків висилали займати і закріплювати захоплені станції, часто вирушали ешелюни, що йшли в напрямку Звірево-Лиха. В частинах ішли перевибори командного складу. Нишком виїздили з Кам'янської козаки, що не бажали війни. З запізненням з'являлися деле* Гати від хуторів і станиць. На вулицях помічався небувало жвавий рух.

13-го січня до Кам'янської прибула для переговорів делегація від Донського уряду в складі голови Військового Кругу Агеева, членів Кругу: Светозарова, Уланова, Карєва, Бажелова, і військового осавула Кушнарєва.

Коло вокзалу зустрів їх густий натовп народу. Варта з козаків лйб-гвардії отаманського полку провела прибулих до будинку поштово-телеграфної контори, де цілу ніч відбувалося засідання членів військово-революційного комітету, разом(з

прибулою делегацією уряду.

Від Військово-Революційного комітету були присутні 17. чоловіка. і

Подтелков перший, відповідаючи на промову Агеева, що обвинувачував Військово-революційний Комітет у зраді Дону та в згоді з більшовиками, дав йому гостру відсіч. Після нього виступали Кривошликов, Лагутін. Промову військового осавула Кушнарєва не раз перепиняли вигуки козаків, що згрудилися в коридорі. Один з кулеметників в імені революційних козаків вимагав арештувати делегацію.

Нарада не дала жодних наслідків. Вже коло 2-ї години ночі коли стало ясно, що згоди дійти не можна, прийняли пропозицію члена Військового Кругу про приїзд до Новочеркаську делегації від Військово-революційного комітету для остаточного розв'язання питання про владу.

Слідом за делегацією Донського уряду до Новочеркаського поїхали і представники Військово-революційного Комітету з Подтелкови и на чолі. За загальним обранням були делеговані: Подтелков, Кудінов, Кривошликов, Лагутін, Скачков, Головачов і Мінаєв. Заручниками лишилися заарештовані в Кам'янській офіцери Отаманського полку.

За вікном вагона рябілася метелиця'. Попід напівзруйнованими штахетами щитів виднілися прклизані вітром затверділі замети. Зламисті стріхи їх були вигадливо покреслені слідами пташиних ніг.

. На північ подавалися полустанки, телеграфні стовпи і весь безкрай, в сніжній своїй одноманітності степ.

Подтелков, у новій шкіряній тужурці, сидів коло' вікна. Проти нього, спершись на столик, дивився у вікно вузькоплечий сухий, мов підліток, Кривошликов. В по-дитячому ясних очах його днювали тривога і ждання. Лагутін гребінцем гладив негішну русяву борідку. Здоровенний козарлюга Мі-наєв грів над трубою парового опалу руки, горзався на лаві.

Головачов із Скачковим про щось тихо розмовляли, лежачи на верхніх полицях.

У вагоні було в міру накурено, прохолодно. Члени делегації почували себе, їдучи до Новочеркаську, не зовсім певно. Розмови не в'язалися. Нудна кисла тиша. Проїхали Лиху. Подтелков висловив загальну думку:

— Не буде діла. Не зговоримося!

— Марна подорож,—підтримав його Лагутін.

Знову довго мовчали. Подтелков розміряно рухав п'ястю руки, так ніби човник пропускав крізь чарунки мережі. Час-від-часу він поглядав на неясковий полиск своєї шкіряної тужурки, милуючись нею.

Наближався Новочеркаськ. Подивившись на мапі на Дін, що розгонисто звертав від міста, Мінаєв почав тихо оповідати:

— Бувало, відслужать козаки в Отаманському полку термін,—виряджають їх додому. Вантажать скрині, майно своє, коні. Ешелон суне і от під Воронежом, де вперше доводиться переїздити через Дін, машиніст, що веде потяг; дає тихий хід, щонайтихший, він уже знає, в чому справа. Тільки но потяг вибереться на міст,—лишенько!.. Що тут починається! Козаки просто казяться: "Дін наш! Тихий Дін!

Батьку рідний! Сла-а-а-ва!" І у вікна кидають, з мосту прямо в воду, крізь залізні штахети, кашкети, шинелі старі, шаравари, пошивки, сорочки, різний дріб'язок. Дарують Донові, повертаючись із служби. Бувало, глянеш, — а по воді блакитні отаманські кашкети, мов лебеді або квіти, пливуть... Здавна такий звичай повівся.

Притишуючи хід, потяг спинився. Козаки повставали. Кривошликов, застібаючи ремінь на шинелі, криво посміхнувся:

— Ну от і приїхали додому! ,

— Щось не несуть хліб-сіль! — спробував пожартувати Скачков.

У двері без стуку увійшов високий, бравий осавул. Він оглянув членів делегації пронизливими, ворожими очима, з кавмисноккгрубоватістю сказав⁵:

Мені доручено відпровадити вас. Потурбуйтеся, панове більшовики, швидше залишити вагон. Я не ручуся за натовп і... за вашу цілість.

— Він довше, як на всіх, затримав очі на Подтелкові, певніше на його офіцерській тужурці; вже з неприхованою ворожістю скомандував:

— Виходьте з вагону, швидко! — .¹

— Ось вони, мерзотники, зрадники козацтва! — крикнув з залитого натовпом перону якийсь довговусий офіцер.

Подтелков зблід, глянув на Кривошликова трошки розгубленим, косим поглядом. Той⁴ зсідав слідом за Подтелковим, посміхаючися, шепотнув:

— "Ми чуєм голоси хваління не в любім рокоті похвал, а в диких криках озлоблігіння..." Чуєш, Федоре?

І Подтелков, хоч і не дочув останніх слів, все ж посміхнувся.

їх супроводила міцна офіцерська варта. Аж до самісінької крайової управи казився, проводячи їх, натовп, прагнучи самосудної розправи. Бешкетували, ображаючи делегатів, не тільки офіцери і юнкери, а й якісь козаки, і пристойно одягнені жінки, і учні.

— Що за неподобу дозволяєте ви!—звернувся до одного з офіцерів, що супроводили їх, обурений Лагутін.

Той зміряв його поглядом повним ненависти, прошипів:

— Дякуй богові, що живий зостанешся... Коли б моя сила, — я б тобі... таку твою матір, хамло... У-у-у, стерво!

Його спинив докірливим поглядом другий, молодший.

— Ну й халепа! — знайшов хвилину шепотнути Голова-чову Скачков.

— Наче на страту ведуть...

Заля крайової управи не вмістила всіх. Поки прибулі делегати розсаджувалися по один бік столу за вказівками якогось розпорядливого сотника, надійшли члени уряду.

Твердим, на всю ступню, вовчим кроком пройшов трохи згорблений Каледін, за ним слідом Богаєвський. Він відсунув свій стілець, сів, спокійним рухом поклав на стіл захисний кашкет, що білів офіцерською кокардою, пригладив волосся і застібаючи пальцями лівої руки гудзика на боковій великій кишені френча, трохи перегнувся в бік до Богаєвського, що щось говорив йому. Кожен рух його був налитий твердою

нехапливою впевненістю, зрілою силою; звичайно так держать себе люди, котрі подержалися за владу, прибрали протягом низки років особливої, відмінної від інших постави, манери носити голову, ходу., У нього з Подтелковим було багато спільного. Зате Богаєвський, програючи поруч поважного Каледіна, здавався і непоказнішим за нього і схви-льованішим наступними переговорами. . .

Він щось говорив, нечутно рухаючи губами, закритими русявим карнизом вкслих вусів, поблискував з-під пенсне гострими, косо поставленими очима. Нервозність видно було з того, як він поправляв комірця, плавкими біглими рухами торкався круто вигнутого енергійного підборіддя, ворушив бровами, розкришеними на широких надвічницях.

Від Каледіна, що сидів у центрі, по обидва боки розсаджувалися члени військового уряду. Дехто з них приїздив до Кам'янської: Карев, Светозаров, Уланов, Агеев; трохи подаль сіли Єлатонцев, Мельников, Боссе, Шошніков, Поляков.

Подтелков чув, як Митрофан Богаєвський стиха щось сказав Каледіну. Той коротко примружився на Подтелкова, що-сидів проти нього, сказав:

— Я гадаю, можна починати.

Посміхнувшись, Подтелков виразно ознайомив, з якою метою приїхала делегація. Кривошликов, простягнув через стіл заготований ультиматум Військово-революційного комітету, але Каледін, відхиляючи — його порухом білої долоні, твердо сказав:

. — Немає рації гаяти час на ознайомлення з цим документом кожного члена уряду зокрема. Потурбуйтеся зачитати вголос ваш ультиматум.

Потім обговорюватимемо.

— Читай, — наказав Подтелков.

Тримався він поважно, та видно, як і всі члени делегації, почував себе не цілком певно. Кривошликов підвівся. По-дівочому дзвінкий і в той же час неясковий голос його поплив над забитою людьми залю:

"Вся влада в Краю Війська Донського над військовими частинами щодо воєнних операцій від цього 10 січня 1918 року переходить від військового отамана до донського козацького Військово-революційного Комітету.

Всі партизанські загони, що діють проти'революційного війська,— відкликається 15-го січня цього року і роззброюється так само як і охотницькі дружини, юнкерські школи і школи хорунжих. Всіх, учасників цих організацій, котрі не жили на Доні, висилається за межі Донського1 краю на місця їх постійного мешкання.

Примітка. Зброю, амуніцію і одяг належить здат" комісарові військово-революційного комітету Перепустки на виїзд з Новочеркаську видає комісар Військово— Революційного Комітету.

Місто Новочеркаськ мають зайняти козацькі полки, призначені від військово-революційного комітету. Членів Військового Кругу оголошується неправомочними з 15-го цього січня.

Всю поліцію, поставлену від військового уряду, з рудень та заводів Донського краю відкликається.

Оголошується по всьому Донському краєві, по станицях і хуторах про добровільне, з боку Військового уряду складення його повноважень, щоб запобігти кро-волиття та про передання влади Крайовому козацькому військово — революційному комітетові, до утворення в краї постійної трудової влади всієї людности".

Ледве замовк голос, Кривошликова, Каледін голосно спи-спитав:

— Які частини вас уповноважували?

Подтелков зирнувся з Кривошликовим, почав ніби про себе рахувати:

— Ляйб-гЕардії Отаманський полк, ляйб-гвардії Козацький, 6-та батарея, 44 полк, 32-га батарея, 14-та .окрема сотня... — перераховуючи, він притискав пальці на лівій руці; в залі зашущукались, проплазував яхидний смішок, і —Подтелков, нахмурившись, поклав на стіл рудоволосі долоні, підніс голос: — 28-й полк, 28-ма батарея, 12-та батарея, 12-й полк.

— 29-й полк, — тихо підказав Лагутін.

— ...29-й полк, — говорив Подтелков уже певніше й голосніше:— 13-та батарея, кам'янська місцева команда, 10-й полк, 27-й полк, 2-й піхотний батальйон, 2-й запасний полк, 8-й полк, 14-й полк.

Після незначних запитань і короткого обміну думок, Каледін спитав, грудьми навалюючись на край столу, втопляючи погляд у Подтелкова:

— Чи визнаєте ви владу Ради Народніх Комісарів?

Допивши шклянку води, Подтелков поставив на тарілку

карафку, витер рукавом вуса, відповів ухильно:

— Це може сказати тільки весь нарід.

Втрутився Кривошликов, побоюючись, як би простуватий Подтелков не ляпнув зайвого:

— Козаки не допустять такого органу, до якого* входять представники партії народньої волі. Ми — козаки,;— і управа н нас повинна бути наша, козацька.

— Як розуміти вас, коли на чолі Ради стоять Бронштейн, Нахамкес і їм подібні?

— їм довірила Росія, — довіряємо й ми!

— Чи матимете ви з ними стосунки?

— Так!

Подтелков ухвально хмикнув, підтримав:

— Ми не вважаємо на осіб, — вважаємо на ідею.

Один з членів Військового уряду простодушно спитав:

— Чи на користь народу працює Рада народніх комісарів?

, У його бік поповз проникливий погляд Подтелкова. Посміхнувшись, він промовчав, потягся до карафки, налив і жадібно випив. Знемагала його спрага, — мов би великий вогонь усередині заливав він прозорою водою.

Каледін дрібно тарабанив пальцями, допитливо розпитував:

— Що спільного у вас з більшовиками?

— Ми хочемо завести у себе в Донському краєві козацьке самоврядування...

— Так, але вам, очевидно, відомо, що на 4 лютого скликається Військовий круг.

Членів буде переобрано... Чи погоджуєтесь ви на взаємний контроль?

— Ні! — Подтелков підвів спущений погляд, твердо відповів: — Коли вас буде меншість, — ми вам диктуємо свою волю.

— Але ж це насильство!

— Так.

Митрофан Богаєвський, переводячи погляд з Подтелкова на Кривошликова, спитав:

— Чи визнаєте ви Військовий круг?

— Остільки-оскільки... — знизав широченними плечима Подтелков. — Крайовий військово-революційний комітет скличе з'їзд представників від цього... від людности. Він' працюватиме під контролем всіх військових частин. Коли з'їзд нас не задовольнить, ми його не визнаємо.

— Хто ж за суддю буде? — звів Каледін брови.

— Нарід! — Подтелков погордо відкинув голову, скриплячи шкірою тужурки, привалився до спинки різьбленого стільця.

По короткій перерві заговорив Каледін. У залі затихнув галас, у запалій тиші розбірно залунав низький, осінньо-тьмянний тембр отаманового голосу.

— Уряд не може скласти своїх повноважень на вимогу Крайового військово-революційного комітету. Теперішній уряд обрала вся людність Дону і тільки вона, а не окремі частини можуть вимагати від нас скласти повноваження. Під' впливом 'Злочинної агітації більшовиків, що намагаються нав'язати Краєві свої порядки, ви вимагаєте передати вам владу. Ви — сліпе знаряддя в руках більшовиків. Ви виконуєте волю німецьких наймитів, не усвідомивши тієї колосальної відповідальности, що ви берете на себе перед усім козацтвом. Раджу одуматися, бо нечувані злигодні несеєте ви рідному краєві, ставши на шлях чвар з урядом, що відбиває волю всієї людности. Я не держуся за владу. Збереться Великий військовий круг — і він вирішуватиме долю краю, але до його скликання я мушу залишитися на своєму пості. Востаннє раджу одуматися.

Після нього говорили члени уряду козацької і іногородньої частини. Довгу промову, перевиту солоденьким умов-ленням вивернув на голови членів Ревкому есер Боссе.

Викриком перепинив його Лагутін:

— Наша вимога — передайте владу Військово-революційному комітетові. Чекає нічого, коли Військовий уряд стоїть за мирне розв'язання справи...

Богаєвський посміхнувся:

— Отже?

— ...Треба ознайомити до вселюдного відома, що влада перейшла до Ревкому. Чекає два з половиною тижні, поки збереться ваш Круг, неможна! Нарід і так страх як сповнівся гнівом.

Довго мимрив Карев, і шукав нездійсненого компромісу Светозаров. , —

Подтелков слухав їх з роздратуванням. Він нашвидку оглянув обличчя своїх, помітив, що Лагутін хмуриться і блі-діє, Кривошликов очей не підводить від столу. Головачов нетерпляче поривається щось сказати. Виждавши, Кривошликов тихо

шепнув:

— Скажи!

Подтелков наче чекав цього. Відсунувши стільця, він заговорив натужно, заікуючись від хвилювання, шукаючи якихось великих непереможних слів переконання.

— Не так ви говорите! Коли б Військовому урядові вірили,— я з охотою відмовився б від своїх вимог... Але ж нарід не вірить! Не ми, а ви починаєте громадянську війну! Для чого ви дали притулок на козацькій землі різним втікачам генералам? Через це більшовики і йдуть війною на наш Тихий Дін. Не підкорюся я вам! Не дозволю! Хай через мій труп, перейдуть! Ми вас фактами закидаємо! Не вірю я, щоб Військовий уряд врятував Дін! Які заходи вживають проти тих частин, що не хочуть вам підкорятися?.. Ага, тож бо й є! Для чого нацьковуєте на шахтарів ваших партизанів? Цим зло кругом заводите! Скажіть мені: хто запорукою того, що Військовий уряд усуне громадянську війну?.. Нічим вам' крити. А нарід і фронтові козаки за нас стоять!

По залі вітровим шелестом промайнув сміх; пролунали на адресу Подтелкова обурені голоси. Він повернув у той бік розпалено-багрове обличчя, вигукнув, уже не ховаючи гіркої злоби: '

— Смієтеся зараз, а після плакати будете! — і повернувся до Іаледіна, бризнув у нього картечинами-очима: — Ми вимагаємо передати владу нам, представникам трудящого народу і геть усунути всіх буржуїв і Добровольчу армію. А теперішній уряд теж повинен піти геть!

Каледін стомлено нахилив голову.

— Я з Новочеркаську нікуди не збираюсь уходити й не піду.

Після невеличкої перерви засідання відновилося запальною промовою Мельнікова;

— Червоногвардійські загони рвуться на Дін, щоб знищити козацтво! Вони загубили Росію своїми безумними порядками і хочуть загубити й наш край! Історія не знає таких прикладів, щоб країною керувала розумно і на користь народів купка самозванців і пройдисвітів. Росія Отямиться — і викине цих Отреп'євих! А ви, засліплені чужим безумством, хочете вирвати з наших рук владу, щоб відчинити більшовикам ворота! Ні!

— Передайте владу Ревкомові — і більшовики припинять наступ... — укинув Г'одтелков.

З дозволу Каледіна з публіки виступив підосавул Іїеїн, георгієвський кавалер всіх чотирьох ступеней, що з рядових козаків дослужився до чина підосавула. Він обсмикнув брижі гімнастівки, наче перед оглядом, зразу взяв учвал:

— Чого там, станичники, слухати їх! — кричав він високим командним голосом, рубаючи ' рукою, мов палашем. — Нам з більшовиками не по дорозі! Тільки зрадники. Дону ї козацтва можуть говорити про здачу влади Радам і кликати козаків іти з більшовиками! — і, вже просто показуючи на Подтелкова, звертаючись безпосередньо до нього, він вигинався, горлав: — Невже ви гадаєте, Подтелков, що за вами, за недоуком і неписьменним козаком, піде Дін? Коли підуть, так купка розбещених

козаків, що від дому відбилися! Та вони, брат, схаменуться — і тебе ж повісять!

У залі зарухалися голови, мов шапки сояшників, вітром поштовхувані; набряк стогін, хвальних голосів. Шеїн сів. Його схвильовано ляскав ззаду по плечі якийсь високий, у збірному кошуку офіцер з наплічниками військового старшини. Коло нього стовпилися офіцери. Істеричний жіночий голос зворушено сокотав:

— Спасибі, Шеїн. Спасибі!

— Браво, осавул Шеїн! Бравісімо! — півнячим баском гім-назіста кукурікав хтось із завсідників гальорки, зразу обдарувавши підосавула Шеїна зайвим чином.

Балаклії та всякі бояни донського уряду ще довго умовляли козаків — членів народженого в Кам'янській ревкому. В залі було накурено, сизо, задушливо. За вікнами вершило денний похід сонце. Морозні ялинкові гілочки липли до зовнішніх шибок. Хто сидів на підвіконні 'ті чули вечірній дзвін і, крізь виття вітру — охриплі гудки паротягів.

Лагутін не витримав, перепиняючи одного з військових промовців, звернувся до Каледіна. .

— Вирішуйте справу, час кінчати!

Його стиха присадив Богаєвський:

— Не хвилюйтеся, Лагутін! Ось вода. Сімейним і нахильним до параліча шкодить хвилюватися. А потім взагалі не рекомендується переривати промовців, — тут же не якась там рада!

Чимсь ущипливим відповів йому й Лагутін, але увага всіх знову ринула до Каледіна. Все так же впевнено вів він політичну гру, як і спочатку, і все так же нахоплювався на просту'сірякову броню Подтелківських відповідей.

— Ви говорили, що коли ми передамо вам владу, більшовики припинять свій наступ на Дін. Але —так гадаєте ви. А що чинитимуть більшовики, що прийшли на Дін, — нам невідомо.

— Комітет певний, що більшовики ствердять що я сказав. Спробуйте: передайте нам владу, виженіть з Дону добровільців, звільніть своїх партизанів—і ось побачите: кінчать більшовики війну.

Трошки згодом Каледін підвівся. Відповідь його була заготовлена заздалегідь: Чернецов уже дістав наказ скупчити загін для наступу на станцію Лиху. Але, вигадуючи час, Каледін закінчив нараду ходом на проволоку:

—: Донський уряд обміркує пропозицію ревкому і листовно дасть відповідь на десяту годину завтра вранці.

XI.

відповідь Донського уряду, — вручена ранком другого дня делегації Ревкому, була така:

"Військовий уряд Війська Донського, зваживши вимоги— Військово-революційного козацького комітету, котрі подала йому депутація комітету в імені Отаманського, Ляйб-козацького, 44, 28, 29, частин 10, 27, 23, 8, .2 запасного і 43 полків, 14 Окремої сотні, 6 Гвардійської, 32, 28, 12 і 13 батареї, 2 пішого батальйону і ка-м'янської місцевої команди, — ознаймує, що уряд є представником усієї козацької людности

краю. Обраний від людности уряд не має права скласти свої повноваження до скликання нового Військового кругу.

Військовий уряд Війська Донського визнав . за потрібне розпустити попередній склад Кругу і переобрати депутатів так від станиць, як і від військових частин. Круг у своєму новому складі, вільно обирає (за цілковитої волі агітації) усією козацькою людністю, на

засаді безпосереднього рівного і таємного голосування, збереться в місті Новочеркаську 4-го лютого ст.ст. цього року, одночасно із з'їздом усієї некозацької людности. Тільки Круг, законний орган, що його відновила революція .та що репрезентує козацьку людність кр&ю має право скинути військовий уряд і обрати новий. Цей Круг разом з тим обміркує і справу керування військовими частинами, і питання про те, бути чи не бути партизанським загонам і охотницьким дружинам, що захищають владу. Що ж до формування та діяльності добровольчої армії, то об'єднаний уряд уже раніше ухвалив узяти їх під контроль уряду з участю Крайового військового комітету.

В справі відкликання з гірно-заводського району поліції, нібито від військового уряду поставленої, уряд заявляє, що питання про поліцію буде поставлено на розв'язання Кругу 4-го лютого.

Уряд заявляє, що в налагодженні місцевого життя може бра/ги участь тільки місцева людність, а тому він вважає, виконуючи волю Кругу, за потрібне всіма засобами боротися проти проминання до краю озброєних більшовицьких загонів, що намагаються нав'язати краєві свої порядки. Життя своє має налагодити сама людність — і тільки сама вона.

Уряд не бажає громадянської війни, він всіма засобами намагається розв'язати справу мирним шляхом, для чого пропонує Військово-революційному комітетові взяти участь у депутації до більшовицьких загонів.

Уряд вважає, що коли сторонні загони не йтимуть в межі краю, — Громадянської війни не буде, бо Уряд тільки захищає Донщину, ніякої наступальної акції не починає, решті Росії своєї волі не нав'язує, а тому й не бажає, щоб і Донові хтось сторонній нав'язував свою волю.

Уряд забезпечує цілковиту волю виборів у станицях і військових частинах і кожен громадянин зможе розвинути свою агітацію і боронити свій погляд на призначених виборах до Військового кругу.

Щоб визнати потреби козаків по всіх дивізіях мають тепер же призначити комісії з представників частин.

Військовий уряд Війська Донського пропонує всім частинам, що послали своїх депутатів до Військово-революційного комітету, взятися до своєї нормальної праці, — оборони Донського краю.

Військовий уряд не припускає й думки, щоб свої донські частини виступили проти уряду і тим почали чварну війну на Тихому Доні.

Військово-революційний комітет повинні розпустити частини, що обрали його, а всі

частини, замість цього, .повинні надіслати своїх представників до існуючого Крайового військового комітету, що об'єднує всі військові частини краю.

Військовий уряд вимагає, щоб негайно звільнили всіх, кого заарештував Військово-революційний комітет, а адміністрація з метою відновлення нормального життя в краї, повернулася до виконання своїх обов'язків.

Бувши представником тільки незначного числа козацьких частин, Військово-революційний комітет не має права ставити вимоги в імені всіх частин, а то більше — в імені всього козацтва.-

Військовий уряд вважає за цілком неприпустимі стосунки комітету з Радою народніх комісарів і користування її грошовою підтримкою, бо це значило б поширювати вплив Ради народніх комісарів на Донський край, в той час, як Козачий Круг і з'їзд некозацької людности цілого краю визнали владу Рад за неприйнятну так само, як і Україна, Сибір, Кавказ і всі без винятку козацькі війська.

Голова Військового Уряду, товариш військового отамана — М. Богаєвський..

Старшини Війська Донського: Єлатонцев,

Поляков,

Мельніков

В складі делегації, надісланої від Донського уряду до Таганрогу для переговорів з більшовиками, поїхали й члени Кам'янського ревкому — Лагутін і Скачков. Подтелкова і інших затримали на час у Новочеркаську, а тим часом загін полковника Чернецова в кілька сот багнетів, при важкій батареї на площадках і двох легких гарматах, очайдушним наскоком захопив станції Звірево—Лиху і, залишивши там. заслін з одної сотні при двох гарматах, основними силами повів наступ на Кам'янську. Зламавши опір революційних козацьких частин під полустанком Північний Донець, Чернецов 17-го січня зайняв Кам'янську. Але вже за кілька годин було одержано звістку, що червоногвардійські загони Сабліна вибили з Звірева, а потім і з Лихої покинутий там заслін чернецівців. Чернецов пустився туди. Коротким лобовим ударом він перекинув 3-ій Московський загін, не аби як потрапив у бою Харківський загін і відкинув на вихідні позиції червоногвардійців, що в паніці відступали.

Після того, як становище у напрямку Лихої було відновлено, Чернецов, перехопивши ініціативу, повернувся до Кам'янської. З Новочеркаську до нього 19-го січня підійшов підсилок. Другого дня Чернецов вирішив наступати на Глибоку.

На воєнній нараді ухвалили, на пропозицію сотника "Пінкова, взяти Глибоку, почавши обхідний рух. Чернецов побоювався наступати лінією залізниці, бо боявся зустріти в цьому напрямку упертий опір частин Кам'янського рев-кому та червоногвардійських загонів, що підійшли до них з Черткова.

Вночі почався глибокий' обхідний рух. Колону вів сам Чернецов. ' "

Уже перед світанком підійшли до Глибокої. Чітко перешикувалися, розсипалися розстрільнею. Видаючи останні накази, Чернецов зліз з коня і хрипко наказав командирові одної з сотень:

— Без церемоній, осавуле.'Ви мене зрозуміли?

Він поскрипів чобітьми по твердій ожеледі, зсунув набік сиву каракулеву папаху, розтираючи рукавичкою рожеве вухо. Під ясними шаленими очима його синіли круги від безсоння. Губи мерзлякувато морщилися. На коротко підстрижених вусах світився пушок інею.

Загрівшись, він скочив на коня, обсмикав захисного офіцерського кошушка і, здіймаючи з луки поводи, торкнув лисого, рудуватого дончака, впевнено і твердо посміхнувся:

— Почнімо!

XII.

Перед з'їздом фронтового козацтва в Кам'янській утік з полку підосавул Ізварин. Напередодні він був у Григорія, говорив, віддалено натякаючи на свій відход. , "

За теперішніх обставин важко служити в полку. Козаки кидаються між двома крайностями — більшовики і колишній монархічний лад. Уряду Каледіна ніхто не хоче підтримувати, частково навіть, тому, що він носить зі своїм паритетом, мов дурень з, писаною торбою. А нам потрібна тверда, вольова людина, що зуміла б поставити іногородніх на належне місце... Але я вважаю, що краще тепер підтримати Каледіна, щоб не програти остаточно. Помовчавши, закурюючи, спитав: — Ти... здається, уступив у червону віру?

— Майже, — погодився Григорій.

— Щиро, чи як Голубов, робиш ставку на популярність серед козаків?

— Мені популярність непотрібна. Сам шукаю виходу.

— Ти вперся в стінку, а не вихід знайшов.

— Побачимо...

— Боюся, що зустрінемося ми, Григорію, ворогами.

— На бойовищі друзів не пізнають, Юхиме Івановичу, — посміхнувся Григорій.'

Ізварин посидів трохи і пішов, а на ранок зник, — як у воду пішов.

У день з'їзду прийшов до Григорія'козак-отаманець з хутора Лебяжого, Вешенської станиці. Григорій чистив і шма-рував нагана. Отаманець посидів трохи і вже на відході сказав, ніби між іншим, тоді як прийшов виключно ради цього. Він анДв, що у Григорія відбив бабу Листницький, колишній офіцер отаманського полку і, випадково побачивши його на вокзалі, зайшов попередити.

— Григор Пантелеевичу, я ж сьогодні бачив на станції твого друзяку.

— Котрого?

— Листницького. Знаєш його?

— Коли бачив? — жваво спитав Григорій.

— З годину тому.

Григорій сів. Давнішня образа взяла серце волкодав'ячою хваткою. Він не відчував такої ж, як колись, злоби на ворога, та тямив, що як зустрінеється з ним тепер, в умовах громадянської війни — буде між ними кров. Несподівано почувши про Листницького, — зрозумів, що не заросла давністю стара ранка: доторкнись необережним словом, — закровоточить. За давнє солодко помстився б Григорій — за те, що з вини проклятої

людини вицвіло життя, і залишилась на місці колишньої повнокрівної великої радості млойлива голодна туга, злиняла вицвітень.

Помовчавши трохи, відчуваючи, ' як сходить з обличчя негуста краска, спитав:

— Сюди приїхав — не знаєш?

— Навряд. Мабуть, до Черкаську прямує.

— А-а-а...,

Отаманець поговорив про з'їзд, про полкові новини і пішов. Всі наступні дні Григорій хоч як намагався загасити замлілий у/душі біль, — не міг. Ходив мов запаморочений, уже частіш, ніж звичайно, згадував Оксану і гіркота топилась в роті, кам'яніло серце. Думав про Наталку, діти, але радість від цього приходила пощерблена часом, вижита давністю. Серце лс жило при Оксані, до неї потягнуло по-давньому, тяжко й владно.

З Кам'янської, коли натис Чернецов, довелося відступати спішно. Розрізнені загони Доиревкому, напіврозпорошені козацькі сотні безладно вантажилися на потяги, ішли похідно, кидаючи все иевкладист'е, важке. Давалася в знаки відсутність організованості, міцної людини, котра зібрала б і розподілила всі ці по суті значні сили.

З-поміж обраних командирів визначався військовий старшина Голубов, що не знав де виринув під ці останні дні. Він прийняв командування над найбільш бойовим 27-м козацьким полком і зразу ж цупкенько налагодив справу. Козаки підкорялись йому безсуперечно, бачачи в ньому те, чого бракувало в полку: уміння збити склад, розподілити обов'язки, керувати. Це він, Голубов, товстий, повновидий, нахабно-окий офіцер, розмахуючи шаблею, кричав на станції на козаків, що барилися з навантаженням.

— Ви що? В пос/гукалочку граєтесь... розпротак? вашу мати?!. Ван-таж!.. Ім'ям революції наказую негайно підкоритися!.. Що-о-о?.. Хто це демагог? Застрелю, негіднику!.. Мовчати!.. Саботажникам і прихованим контр-революціонерам я не товариш.

І козаки корилися. По-старому багатьом .навіть подобалося це, — не встигли відзвичаїтися від старого. А за старих часів, що деричук, — то й кращий з погляду козаків командир. Про таких, як Голубов, подекували: "Цей за провину шкуру здере, а з ласки другу наше".

Частини Донревкому відринули й затопили Глибоку. Командування над усіма силами по суті перейшло до Голубова. Він протягом неповних двох днів скомпонував розсмикані частини, вжив належних заходів, щоб закріпити за собою Глибоку. Мелехов Григорій командував, на його вимогу, дивізіоном з двох сотень 2-го запасного полку і одної сотні отаманців.

Смерком 20 січня він вийшов із своєї квартири, щоб перевірити виставлені за лінією застави отаманців і коло самих воріт стикнувся з Подтелковим. Трій пізнав його.

— Ти, Мелехов?

— Я.

— Куди це ти?

— Застави поглядіти. Давно з Черкаську? Ну, як?

Подтелков нахмурився.

— З запеклими ворогами народу не договоритися миром. Бачив — якої втяли? Перемови... а сами Чернецова нацькували. Каледін — яка гада? Ну, мені особливо ніколи, — я це до штабу поспішаю.

Він нашвидку попрощався з Григорієм, широко закрокував до центру.

Ще до обрання його на голову ревкому він помітно змінився до Григорія і інших знайомих козаків, в голосі його вже прохоплювалися нотки переваги і деякої пихи. Хмілем шибала влада в голову простого з природи козака.

Григорій наставив комір шинелі, пішов, прискорюючи кроки. Ніч обіцяла бути морозна. Вітрець тягнув-з киргизької сторони. Небо яснішало. Помітно підморожувало. Сипко хрустів сніг. Місяць підбивався тихо і кособоко, мов інвалід сходами. Була та переднічна година, коли стираються обриси, лінії, фарби, віддаль; коли ще денне світло плутається, нерозривно зчепившись з нічним, і все здається нереальним, казковим, хистким; і навіть запахи в цей час, втра'чуючи. різкість, мають свої особливі, затушовані відтінки.

Перевірівши застави, Григорій повернувся на квартиру. Господар залізничник, щербатий і шахрай з обличчя, поставив самовар, присів до столу.

— Наступати будете?

— Невідомо.

— Чи їх думаєте чекати?

— Видно буде.

— Цілком слушно. Наступати вам, здається, ні з чим,— тоді, звичайно, краще чекати. Я сам германську війну в саперах вибув, на тактичній стратегії знався... Силочка невелика?

— Вистарчить, — ухилився Григорій від розмови, що тя-тотила його.

Але господар настирливо допитувався, крутився коло столу, почухуючи під сукняною, камізелькою охлялий, мов у їрані живіт:

— Артилерії багато? Гарматок, гарматок?

— Служив, а служби не знаєш, — з холодною лютістю сказав Григорій і так ворухнув очима, що господаря аж кинуло в бік: — Служив, а не знаєш... Яке ти маєш право розпитувати мене про кількість наших військ і про наші пляни? Ось відведу тебе на допит...

— Пане... офіцере!.. Голу... голубе!..—зовсім ковтаючи кінці слів} давився побілілий господар, чорнів щербатинами у півзакритому роті: — з дур... дурного ро...зumu! Вибачте!..

За чаєм Григорій якось випадково звів на нього очі, помітив, як гостро, мов до блискавки, моргнули вони, а коли оголили їх вії, — вираз був інший, ласкавий і майже захоплений. Родина господаря — жінка і дві дорослі дочки — переговорювалися пошепки. Григорій не допив другої чашки, пішов до себе в кімнату.¹

Незабаром прийшли звідкись шестеро козаків 4-ї* сотні 2-го запасного, що стояли

на квартирі разом з Григорієм. Вони шумно пили чай, розмовляли, сміялись. Григорій, уже засинаючи, чув уривки розмови. Один оповідав (Григорій пізнав з голосу чотового Бахмачова, козака Луганської станиці), інші зрідка докидали слово. '

— При мені діялося. Приходить троє шахтарів з Горлівського району, з рудні номер одинадцять, кажуть: так і так, мовляв, така у нас зібралась гарнізація і є потреба в зброї — поділіться чим можете. А Подтелков... . Таж я сам ч}ш! — підняв він голос, відповідаючи на чиюсь нерозбірну репліку—каже: "Звертайтеся, товариші, до Сабліна, а в нас нічого немає". Як це нічого немає? А я ж знаю, що зайві рушніці були, Тут не в. тому справа... Ревність виявилась, що ув'язуються мужики.

— І правильно! — заговорив інший. — Дай їм . справу* а вони — чи то воюватимуть, чи то ні. А нехай би зайшла справа про землю, — руки простягнуть.

— Знаємо ми цю шерсть! — басив третій.

Бахмачов роздумливо подзвенів чайною ложкою .об шклянку, стукаючи нею в .такт своїм словам, роздільно казав:

— Ні, не годиться так. Більшовики для всього народу йдуть на поступки, а ми — хрінові більшовики. Аби Кале-діна скинути, а там притиснемо...

— Та ж, голубе мій,—переконуючи викликував чийсь ламкий, майже хлоп'ячий альт:—зрозумій, що нам давати ні з чого. Ґрунту годящого на пай випадає півтори десятини, а то — суглинок, балки,. толока. Чого давати?

— В тебе й не беруть, а є такі, що багаті на землю.

— А військові землі?

— Красненько дякуємо! Свою віддай, а в дядька випрохуй?.. Чи ти ба, розсудив!

— Військові самим потрібні будуть.

— Авжеж!

— Жада заїла!

— Яка там жада!

— Мо, доведеться своїх козаків верхівських переселити. Знаємо ми їхні землі — жовтопіски самі.

— Тож бо й є!

— Не нам краяти, не нам і шити.

— Тут без горілки не розберешся.

— Ех, хлопці! Недавно громили тут винний склеп. Один утоп у спирті, захлинувся.

— А зараз би випив. Так, щоб по ребрах пройшлася.

Григорій у півсні чув, як козаки стелилися на підлозі, позіхали, чухалися, тягнули ті самі розмови про землю-, про переділи.

Удосвіта під вікном бацнув постріл. Козаки посхоплювалися. Натягуючи гімнастівку, Григорій не потрапляв у рукава. На бігу взувся, схопив шинелю. За вікном лузгою сипалися і горіли постріли. Протарабанила підвода. Хтось заливисто кричав коло дверей.

— До зброї!.. До зброї!.., вашу мати!..

Чернецівські розстрільні, відтісняючи застави, входили до Глибокої. В сірій хмарній

темряві металися вершники. Бігли, дрібно тупотячи чобітьми, піхотинці. На перехресній вулиці встановлювали кулемет. Ланцюжком простяглися впоперек чоловіка з 30 козаків. Ще один рій перебігав завулок. Клацали засувки, засилаючи набой.

В сусідньому кварталі підвищено дзвінкий командний голос виголошував:

— Третя сотня, мерщій! Хто ламає лави?.. Струнко! Кулеметники— на правий фланг! Готово? Со-о-тня...

Прогуркотіла батарейна чота. Коні бігли галопом. їздові вимахували батогами... Брязк гарматних ладівниць, гуркіт колес, деренчання лафетів мішалися з стріляниною на передмісті.

Враз десь поблизу ревнули кулемети. На сусідньому розі, зачепившись за вкопаний коло палісадника стовп, перекинулася, скакавши не знаючи куди, польова кухня.

п— Дцявол сліпий!.. Не бачиш?! Повилазило тобі? — надсадно ревів звідти чийсь на смерть переляканий голос.

Григорій насилу зібрав сотню, ристю повів її на край станиці. Звідти вже сунули, відступаючи козаки.

— 'Куди?..—Григорій схопив переднього за рушницю.

— Пу-у-сти!.. — рванувся козак. — Пусту, сволота!.. Чого хапаєш? Не бачиш—відступають?..

— Сила його!..

— Пре дуром...

— Куди нам?.. В який бік—Міллерська?—лунали захекані голоси.

Григорій спробував край селища, коло якоїсь довгої комори розгорнути свою сотню в розстрільню, але новий натовп тікачів змив їх. Козаки Григорієвої сотні, перемішавшись з зустрічними, сунули назад—у вулиці.

— Стій!.. Не тікай!.. Стріляю!..—тремтячи від лютої, горлав Григорій.

Його не слухали. Струмень кулеметного вогню сікнув вздовж вулиці; козаки на мить' купками припали до землі, підплазували ближче до стін і подалися до поперечних вулиць.

— Тепер не звладаєш, Мелехбв! — крикнув, пробігаючи 'повз нього і близько заглядаючи у вічі, чотовий Бахмачов.

Григорій пішов слідом, скриплячи зубами, розмахуючи Гвинтівкою.

Паніка, охопивши частини, закінчилася безладною втечею з Глибокої. Відступили, залишивши мало не всю матеріальну частину загону. Тільки на світанку пощастило зібрати сотні і кинути їх у контр-наступ. '

Багровий, спітнілий Голубов, в розхрістаному кожусі, перебігав уздовж розстрілень свого 27-го полку, металевим напруженим голосом, кричав:

— Крок дай!.. Не лягай!.. Марш, марш!..

14-та батарея виїхала на позиції, знімалася з передків; старший офіцер батареї, стоячи на ладівниці, дивився у бінокль.

Бій почався о шостій годині. Змішані розстрільні козаків і червоногвардійців з

Воронізького загону Петрова ринули густо, облямували сніжне тло чорною мережкою постатів.

Зі сходу віяв холоднуватий вітер; Під заголоною вітром хмарою кровотічний край показувала зоря.

Григорій відвів половину отаманської сотні на прикриття 14-ї батареї, з рештою пішов у наступ.

Перший пристрільний гарматень ліг далеко спереду розстрільні Чернецівців.' '

Скуйовджений жовтогарячо-синій прапор вибуху вики-кинувс.я вгору. Соковито луснув другий постріл. Пристрілювалися по-гарматно.

"Взі-взі-взі!.." — віддаляючись, понісся гарматень.

Мить напруженої тиші, підкресленої рушничними випа-ламй, — І далекий, лункий ох вибуху. Після перельоту гарматні один по одному почали лягати поблизу розстрільні. Мружачись від вітру, Григорій з почуттям задоволення подумав: "Намацали".

На правому крилі йшли сотні 44-го полку. Голубов вів свій полк у центрі. Григорій був ліворуч від нього. За ним, замикаючи лівий фланг, ішли червоногвардійські загони. До сотень Григорія було додано три кулемети. Командир їх, невеличкий червоногвардієць, з похмурим обличчям і густо-волохатими широкими руками,, майстерно провадив стрілянину,— паралізуючи наступальні маневри ворога. Він увесь час був коло кулемета, що посувався з розстрільною отаман-пів. При ньому була кремезна, одягнена в шинелю жінка-червоногвардієць. Григорій, проходячи вздовж розстрільні злобливо подумав: Бабій! На позиції йде — і то з бабою не розлучається. З таким навоюеш!.. Дітей би вже заодно забрав з периною і з усіма манатками..." Начальник кулеметної команди підійшов до Григорія, поправив на грудях шнур нагана.

— Ви командуєте цим загonom?

— Так, я.

— Я розпочну заслонний вогонь на ділянці отаманської півсотні. Ви бачите — нам не дають ходу.

— Смаліть, — погодився Григорій і повернувся на крик від замовклого кулемета.

Бородатий,' здоровий кулеметник люто кричав:

— Бунчук!.. Розтопимо машинку!.. Диявольська подoba, хіба можна так?

Коло нього на колінах стояла жінка в ширелі. Чорні очі її світячись під пуховою хусткою, нагадали Григорієві Оксану і він мить, затуживши очима, дивився на неї не моргаючи, стримуючи подих.

Опівдні до Григорія прискакав від Голубова ординарець з запискою.

— На нерівно відірваному аркушику польової книжки коря-чилися розмашні літери:

"Наказую вам ім'ям Донського ревкому з двома до-рученимц під вашу оруду сотнями знятися з позицій і спішним алюром іти на обмах правого флангу ворога, беручи напрямом на дільницю, котру видно звідси, трохи ліворуч від вітряка, балкою... Маскуйте рух (кілька нерозбірних слів...-). Вдарте з флангу, скоро ми перейдемо в рішучий натиск.

Г о л у б о в".

Григорій відвів і посадовив на коні дві сотні, відійшов назад, пильнуючи, щоб ворог не визначив його напрямку.

Дванадцять верстов накинули кола. Коні йшли, провалюючись у глибокому снігові. Балка, якою йшли в обхід, була засипана снігом. Подекуди доходив він коням до черева. Григорій, прислухаючись до вибухів гарматного гуркоту, тривожно поглядав на годинника, знятого з руки забитого в Румунії німецького офіцера, — боявся спізнитися. Він звіряв за компасом напрямок—і все ж ухилився ліворуч трошки більше, ніж треба. Широкою відножиною вибралися на чисте. Коні курились пiтною парою, мокріли в пахах. Скомандувавши спішитися, Григорій перший вискочив на горб. Коні лишилися у балці з коноводами. За Григорієм полізли положистим схилом козаки. Він оглянувся, побачив за собою понад сотню спішених, що рідко розсипалися по сніжному схилі балки, бійців і почув себе певніше, міцніше. В бою за-всігди опановувало його, як і кожного, табунне почуття. Поглядом охопивши обстановку, Григорій зрозумів, що спізнився, не врахувавши важкої дороги, щонайменше на півгодини. ,

Голубов сміливим стратегічним ходом майже відрізав чер-нецівцям шлях до відступу, з боків виставив заслони, і фронтальним ударом ішов'на напівзамкненого ворога. Гуркотили батареїні випали. Рокотали рушничні постріли, мов би по залізній сковороді котився— шріт, крила шрапнель зім'яті роз-стрільні чернецівців, густо лягали гарматні.

— В роз-стріль-ню!..

Григорій із своїми сотнями вдарив з флангу. Пішли спочатку як на муштрову стрілянину, — не лягаючи та якийсь митець-чернецівець, працюючи на "максимі", так здорово черканув по розстрільні, що козаки з (великою охотою лягли, трьох утративши в лавах.

О. третій годині після полудня приголубилась до Григорія куля. Розпечена грудочка олива, одягнена ніклевою оболонкою, дірлячи, пропалила м'ясну тканину в нозі, вище коліна. Григорій, відчувши гарячий удар і знайому нудливу втрату крові, скрипнув зубами. Виповз з розстрільні, згарячу скочив, різко мотнув головою, контуженою кулею. Біль у нозі збільшувало те, що куля не вийшла. Кінчала вона літ свій, коли вп'ялася в Григорія і, пробивши шинелю, шаравари і ШКУ* залишилася вистигати в жмутку м'язів. Гаряча різь заважала рухатися. Лежачи, Григорій згадав наступ 12-го полку в Трансильванських горах, у Румунії, жולי дістав рану в РУКУ* В очах його яскраво відновилася сцена тієї атаки: Чубатий, зім'яте гнівом обличчя Михася Кошового, Омелян Грошев біжить з пораненим сотником з гори...

Командування сотнями перебрав Любішкін Павло, помічник Григорія. З його наказу двоє козаків відвели Григорія до коноводів. Козаки, гідсажуючи Григорія на коня, співчутливо радили:

— Перев'яжіть рану.

— Бинт є? —

Григорій уже сів на сідло та, подумавши, зліз і, спустивши шаравари, морщачись

від остуди, що заливала пітну спину, живіт і ноги, похапки перев'язав обпалену, кровотічну ранку, зроблену наче надрізом цизорика.

В супроводі свого ординарця він поїхав тим самим кружним шляхом до місця, звідки почали контр-наступ. Дивився на густий засів у снігу кінських слідів, на знайомі обриси балки, якою кілька годин тому вів він свої сотні. Його знемагав сон і вже чомусь далеким і непотрібним здавалося те, що діялося на горбі.

А там метушливо і розкидано курилися рушничні постріли, вигримляла важка батарея ворога, визволяючи своїх, та кулемети, інколи порикуючи, точкували пунктиром, немов підводячи невидиму рису для підсумків бою.

Верстви зо три Григорій їхав балкою. Коні застрявали.

— Правуй на чисте... — буркнув Григорій ординарцеві, виїжджаючи на кучугуристий вал балки.

Віддалік по полі, мов ті граки присівши, де-не-де чорніли забиті. Аж на самісінькім лезі обрію скакав, здаючись звідси малесеньким, кінь без вершника. ,

Григорій бачив, як основне ядро чернецівців пошарпане й поріділе, видержись із бою, згортаючись, відходить до Глибокої. Він пустив свого гнідого чвалом. Здалека виднілися розрізнені купки козаків. Підскакавши до першої з них, Григорій . побачив Голубова. Він сидів, відкинувшись, на сідлі. Кожушок, бланений пожовклим каракулем, був на ньому розстебнутий, папаха ссунута набік, чоло вогке від поту.

Покручуючи вахмістрські, сторч підйяті вуса, Голубов хрипато гукнув:

— Мелехов, молодець! Та тебе поранено? Чорт заberi! Кістка ціла?—і, не чекаючи відповіді, запарився усмішкою:— Впень! Впень рознесли!.. Офіцерський загін так розпорошили, що не зібрати. Набилося їм у хвіст.

Григорій попросив покурити. По всьому полі стікалися козаки і червоногвардійці! Від натовпу, що чорнів далеко попереду ристю біг верхівець козак.

— Сорок чоловіка взяли, Голубов!.. — гукнув він здаля.— Сорок офіцерів і самого Чернецовй.

— Брешеш?— перелякано крутнувся в сідлі Голубов і поскакав, немилосердно рубаючи нагаєм високого білоногого коня.

Григорій, трохи згодом, ристю поїхав за ним.

Густий натовп узятих у полон офіцерів вела, кільцем оточивши їх, варта з 30 козаків — 44-го полку і одної з сотень 27-го. Попереду йшов Чернецов. Тікавши від переслідування він скинув кожушка, і тепер ішов у самій тільки легенькій шкіряній куртці. Наплічник на лівому плечі його був подраний; На обличчі коло лівого ока кров'янилося свіже садно. Він ішов швидко, не збиваючися з ноги. Папаха, одягнена набакир, надавала йому вигляду безпечного' й молодецького. І тіні переляку не було на його рожевому¹ обличчі: він, видимо, не голився кілька днів, — русява порість золотилася на щоках і підборідді. Чернецов суворо і швидко оглядав козаків, що підбігали до нього: гірка, ненависти повна згортка тінилася між брів. Він на ході запалив сірника, закурив, стиснувши цигарку кутом рожевих твердих губів.

Здебільшого офіцери були молоді, у кількох тільки інеем біліла сивизна. Один,

поранений у ногу, відставав, його штовхав прикладом у спину маленький великоголовий і рябий козачок. Майже поруч з Чернецовим ішов високий бравий осавул. Двоє під руки (один — хорунжий, другий — сотник) ішли посміхаючись; за ними без шапки, кучерявий і широкоплечий ішов юнкер. На одному була наопашки накинута сал-Датська шинеля з погонами, вшитими на смерть. Ще один ішов без шапки, насунувши на чорні по-жіночому гарні очі червоний офіцерський башлик; вітер заносив кінці його йому на плечі.

Голубов їхав позаду. Відстаючи, він закричав до козаків:

— Слухай сюди!.. За цілість полонених ви відповідаєте за всією суворістю військово-революційного часу. Щоб приставили до штабу в цілості.

Він підкликав одного з кінних козаків, написав, сидячи на сідла, записку, згорнувши її, передав козакові.

— Скажи! Віддай це Подтелкову.

Звертаючись до Григорія, спитав:

‘*2— Ти туди поїдеш, Мелехов?

Діставши позитивну відповідь, Голубов порівнявся з Григорієм, сказав: ‘*

— Скажи Подтелкову, що Чернедова я беру на поруки! Зрозумів?.. Ну, так і перекажи. їдь.

Григорій, випередивши юрбу полонених, прискакав до штабу ревкому, що стояв у полі недалечко якогось хутора. Коло широкої тавричанської тачанки, з обмерзлими колесами, і кулеметом, вкритим зеленим чохлам, ходив Подтелков. Тут же, постукуючи закаблуками, топталися штабні, ві-стівці, кілька офіцерів і козаки ординарці. Мінаєв, тільки недавно, як і Подтелков, повернувся з розстрільні. Сидячи на передку, він з дзвоном кусав білий, замерзлий хліб, з хрустом жував.

— Подтелков! — Григорій від'їхав убік. Зараз приженуть полонених. Ти читав записку Голубова?

Подтелков з силою махнув нагаєм, низько спустив зіниці, набрякаючи кров'ю крикнув: *

— Плювати мені на Голубова!.. Мало йому чого захочеться! На поруки йому Чернецова, цього розбійника і контрреволюціонера?.. Не дам!.. Розстріляти їх всіх — і край!

— Голубов сказав, що бере його на поруки. —

— Не дам!.. Сказано: не дам! Ну, й годі! Революційним судом його судити і без прогайки покарати. Щоб і іншим не кортіло! Ти знаєш,—уже спокійніше проговорив він, гостро вдивляючись у зближений натовп полонених,—знаєш, скільки він шахтарів перевів?—і знову шаліючи, люто вивалив очі:— Не дам!

— Тут горлати нічого, — підняв і Григорій голоса. У нього тремтіло все всередині, лють Подтелкова немов ущепилася і йому. — Вас тут багато суддів. Ти ось туди піди!—тремтячи ніздрями, показав він назад. — А над полоненими вас багато розпорядників!

Подтелков відійшов, жужмлячи в руках нагайку. Здалека крикнув:

— Я'був там... Не думай, що на тачанці відсиджувався. А ти, Мелехов, помовч!.. Зрозумів? Ти з ким гомониш?.. Тож то!.. Офіцерські звички покинь! Ревком судить, а не всяка...

Григорій торкнув на нього коня,— забувши про рану, плигнув з сідла і, прострілений болем, упав навznak. З рани, обпікаючи, захлюпала кров. Підвівся він без сторонньої допомоги, так ськ докульгав до тачанки, привалився боком до задньої ресори.

Підійшли полонені. Частина піших вартових змішалася з ординарцями і козаками, що були в охороні штабу. Козаки ще не прохолонули від бою, розпалено і злісно виблискували ' очима, переговорювалися про подробиці й кінець бою.

Подтелков, важко ступаючи й провалуючи сніг, підійшов до полонених. Чернецов, стоячи попереду, дивився на нього, зневажливо мружачи ясні шалені очі, вільно відставивши ліву ногу, похитуючи нею, давив білою підковою верхніх зубів прихоплену з середини рожеву губу. Подтелков щільно підійшов до нього. Він весь тремтів, очі його не мигаючи повзали по покопирсаному снігові, піднявшись, схристилися і зломили вагою ненависти безстрашний, зневажливий погляд Чернецова.

— Попався... гад!—клекочучим низьким голосом сказав Подтелков* і ступив крок'назад; щоки його ймов удар шаблі, розкраяла крива чорна усмішка.

— Зрадник козацтва! Пога-нець! Зрадник!.. — крізь зціплені зуби задзвенів Чернецов.

Подтелков мотав головою, мов ухиляючись від ляпаса, чорніли йому вилиці, роззявленим ротом хлипко всмоктував повітря.

Дальше сталося з дивовижною швидкістю. Оскалений, зблідлий Чернецов, притискуючи до грудей кулаки, весь нахилившись вперед, ішов на Подтелкова. З губів його, зведених корчем, вихоплювалися нерозбірні, перемішані з матерною лайкоШ слова. Що він говорив, чув, помалу задкуючи, сам Подтелков.,

— ...Доведеться тобі.:. Ти знаєш?..—гостро підніс Чернецов голоса.

Слова ці почули і полонені офіцери, і варта, і штабні.

—Но-о-о-о... — мов задавлений, захрипів. Подтелков, кидаючи руку на ефес шаблі.

Зразу запала тиша. Виразно заскрипів сніг, під чобітьми Мінаєва, Кривошликова, ще кількох козаків, що кинулися до Подтелкова. Але він випередив їх; всім корпусом повертаючись праворуч, присідаючи, вирвав з піхов шаблю і, випадом рванувшись вперед, із страшною силою, рубнув Черне-ч цова по голові.

Григорій бачив, як Чернецов, здригнувшись, підняв над головою ліву руку, встиг затулитися від удара, бачив, як під кутом зламалася перерубана кістка і шабля безгучно впала на відкинуту голову Чернецова. Спочатку впала папаха, а потім, мов переломлений на стеблі колос, помалу падав Чернецов, з дивно перекошеним ротом і болісно примруженими, зморщеними, мов від блискавки, очима.

Подтелков уже лежачого рубнув його ще раз, відійшов постарілою, важкою ходою, на ході витираючи пологі доли шаблі, зачервонілі кров'ю.

Ткнувшись об тачанку, він певернувся до вартових, закричав висиленим з

гавканням голосом:

— Руби-и-и їх... таку мати!.. Всіх!.. Немає полонених... В кровину, в серце!..

Гарячково застукотіли постріли. Офіцери, стикаючись, ки нулися врозтіч. Поручник з напрочуд гарними жіночими очима, в червоному офіцерському, башлику, побіг ухопившись руками за голову. Куля заставила його високо, наче через бар'єр, плигнути. Він упав — і вже не підвівся. Високого бравого осавула рубало двоє. Він хапався за леза шабел з розрізаних долонь його юшила на рукава кров, він кричав, мов дитина, впав навколішки, на спину, перекочував на снігу голову; на обличчі виднілися самі залиті кров'ю ..очі та чорний рот, просвердлений несамовитим криком. По обличчі черкали його шаблі, по чорному роті, а він все ще кричав тонким від жаху й болю голосом. Розкарячившись над ним, козак у шинелі з одірваним хлястиком, прикінчив його пострілом. Кучерявий юнкѣр мало не прорвався за лави — його наздогнав і ударом по потилиці вбив якийсь отаманець. Він же загнав кулю проміж лопаток сотникові, що біг в. розкри-лаченій від вітру шинелі. Сотник присів і доки вмер шкрябав пальцями груди. Сивуватого підосавула вбили на місці; роз-лучаючися з життям/вибив він ногами в снігу глибоку яму, і ще б бив, як добрий кінь, на прив'язі, коли б не докінчили його, зглянувшись, козаки.

Григорій у перший момент, скоро почалася розправа, відірвався від тачанки, не зводячи з Подтелков а налитих муттю очей, шкутильгаючи, швидко покульгав до нього. Ззаду його навпоперек схопив Мінаєв, ламаючи, вивертаючи, відібрав нагана, заглядаючи у вічі померклими очима, задихаючись, спитав:

— А 'ти думав—як?

XIII.'

Сліпучо-яскравий сніговий хребет пагорка, облитий поливою сонця і синню безхмарного дня, білів, цукрово іскрився. Під ним строкатою клаптевою ковдрою лежала слобода Вільховий Ріг. Ліворуч синіла Свинюха, праворуч туманними плямами пласталися хуторки і німецькі колонії, за заворотом блакитніла Тернівська. На сході за слободою карячився і повз угору положистий, поритий балками, менший пагорб. На ньому штахетами стирчали телеграфні стовпи, даліючи на Кашари.

День був на диво ясний, морозний. Коло сонця райдужні курилися стовпи. Вітер гнув з півночі. В степу сичала поземка. Але снігові простори, обійняті обрієм, були ясні, тільки на сході, аж під самісіньким лезом обрію, затягнутий фіялковим маревом, курився степ.

Пантелей Прокопович, везучи Григорія з Міллерова, вирішив у Вільховому Розі не зупинятися, а тягнути до Катар і там заночувати. Він виїхав з дому на телеграму Григорія, надвечір 28-го січня приїхав на Міллерово. Григорій чекав його на заїзді. На ранок вони виїхали і коло одинадцятої години проїздили вже Вільховий Ріг.

Після того, як його було поранено в бою під Глибокою Григорій провалявся в похідному шпиталі у Міллерові тиждень; трохи підгоївши ногу вирішив поїхати до дому. Коня привели йому станичні козаки. їхав Григорій із змішаним почуттям невдоволення і радості: невдоволення тому, що залишав він свою частину саме у розпалі боротьби за

владу на Доні, а радість відчував на саму думку, що побачить сем'ю, хутір; сам від себе— таїв бажання побачити Оксану, але були і про неї думки.

З батьком вони зустрілися якось холоднувато. Пантелей Прокопович (нашептав йому у вуха Петро) похмуро придивлявся до Григорія, — в його коротких на осклизь поглядах, густіло невдоволення, вижидальна тривога. На станції ввечорі він довго розпитував Григорія про події, що полихали в краї; відповіді синові, видно, його не задовольняли. Він жував посивілу бороду, дивився на свої підініті шкірою повстяники, чмикав носом. У суперечку зайшов неохоче, але розпалився, боронячи Каледіна, під гарячу-руч додавньому лрицикнув на Григорія і навіть кульгавою ногою затупотів:

— Ти мені не тороч! Був у нас восени Каледін на хуторі! Збір був на майдані, він на стіл виліз, гомонів з стариками і провістив, мов за біблією, що прийдуть мужики, війна буде, і .коли будемо ми туди-сюди хитатися,— заберуть усе і почнуть заселяти край. Він ще тоді знав, що буде війна. Що ж ви, сучі сини, думаєте? Чи він менше вашого знає? Учений такий генерал, армію водив і менш за тебе знає? У Кам'ян-ській засіли отакі, як ти, пустобрехи, неосвічені і баламутять нарід. Подтелков твій — з яких? Вахмістр?.. Ого! Однакових зі мною чинів. Оце так!.. Дожи-ли..., Далі нікуди.

Григорій неохоче сперечався з ним. Знав, ще не бачачи —батька, яким він духом дихає. А тут нове втербилося: не міг ні простити, ні забути Григорій загибіль Чернецова і без-судний розстріл полонених офіцерів.

Коні в дишльовій запряжці легко несли сани-глабці. Ззаду, прив'язаний чумбуром, клусував засідланий Григорія кінь. Знайомі з дитинства, розгорталися в дорозі слободи і хутори: Кашари, Попівка, Кам'янка, Нижнє-Яблунівський, Грачов, Ясинівка. Всю дорогу аж до хутора Григорій якось безладно думав про недавнє, намагався хоча б віхами намітити майбутнє, але думка доходила до відпочинку вдома і далі — край. "Приїду відпочину трохи, вигою ранку, а там... — думав він, і в думках махав рукою: — ...Там видно буде. Сама справа покаже..."

Знемагала і його втома, нажита на війні. Хотілося відвернутися від усього, ненавистю заклекотілого, ворожого і незрозумілого світу. Там, позаду все було плутане, суперечливе. Важко було намацувати правдиву стежку; мов на грузькій гаті, хитався під ногами ґрунт, стежка дробилася, і не було певности, чи тією, якою треба, йде. Тягло до більшовиків— ішов, інших вів за собою, а потім починав роздумувати, холодів серцем. "Невже має рацію Ізварин? До кого ж притулитися, в кого повною жменею зачерпнути певности?" Про це невиразно думав Григорій, привалившись до задка глабців. Але, коли уявляв, як буде на весну готувати борони, гарби, плести з верболозу ясла, а коли роздягнеться і просохне земля, виїде на степ, держачись зголоднілими за роботою руками за чепіги, піде за плугом, відчуваючи його живий рух і поштовхи; уявляв, як вдихатиме солодкий дух молодої трави і піднятого лемешами чорнозему, що ще не втратив прісного аромату снігової вогкості,—тепліло на душі. Хотілося порати худобу, кидати сіно, дихати зів'ялим запахом доннику, перію, пряним душком гною. Спокою і тиші кортіло, — тим то й беріг соромляжу радість у суворих очах Григорій, дивлячись навколо: на коні, на круту, обтягнуту кожухом, батькову

спину. Все нагадувало йому напівзабуте колишнє життя: і запах кожуха, і домашній вигляд нечищених коней, і якийсь там півень у слободі, що горлав з погребіці. Солодке і густе, мов хміль, здавалося йому в. в цей час життя, тут, у глушині.

Другого дня надвечір підїхали до хутора. Григорій з горба кинув погляд на Дін: он Бабські Яндоли, облямовані соболячим хутром очерету, он суха тополя, а переїзд через Дін уже не тут, де був раніше. Хутір, знайомі квадрати кварталів, церква, майдан. Кров кинулася Григорієві до голови, коли напав очима на свій курінь. Спогади топили його. З двору піднятий колодязний журавель наче кликав, витягнувши вгору сіру вербову руку.

— Не їсть очі? — посміхнувся Пантелей Прокопович оглядаючися, і Григорій, не лукавлячи і не кривлячи душею, признався:

— їсть... Та ще й як!..

— Що то — батьківщина! — задоволено зідхнув Пантелей Прокопович.

Він правив на середину хутора. Коні жваво бігли з гори, сани йшли під розгін, виляючи, з боку на бік. Григорій угадав батьків намисел, а все ж спитав:

— Ти чого ж правиш в хутір? Держи до свого завулка

Пантелей Прокопович, повертаючися й осміхаючися в укриту інеєм бороду, мигнув:

— Синів на війну виряджав рядовими козаками, а вислужилися на офіцерів. Що ж, хіба мені не гордо прокатати сина хутором? Хай дивляться й заздять. А в мене, голубе, серце маслом обливається.

На головній вулиці він стримано погукнув на коні, звішуючись набік, помахав китчатим батогом і коні, чуючи близький дім (немов би й не ліг позаду шлях на 140 верст), побігли жваво, прудко. Зустрічні козаки вклонялися, з дворів і з вікон хуторів, з-під долонь дивилися баби; через вулицю, скочучщ мов те перекоти-поле котилися кури. Все йшло гладко, як по-пиСаному. Проїхали майдан. Кінь Григорія покосив оком на чийогось прив'язаного до Мохівського. паркана коня, заїржав і високо поніс голову. Завиднівся кінець хутора, дах Астахівського куреня... Аж тут, на першому перехресті, спіткала халепа: порося, бігши через вулицю, забарилося, потрапило під копита коней, хрюкнуло і відкотилося розчавлене, кувікаючи, намагаючись підняти пе-1 реламаний хребет.

.— Ах, чорти тебе піднесли!.. — вилаявся Пантелей Прокопович, встигши шмагнути батогом розчавлене порося.

На біду належало воно Ганьці, удові Панаса Озерова, бабі злій і надто язикатій. Вона не загаялася вискочити на двір; напинаючи хустку, посипала такою добірною лайкою, що Пантелей Прокопович навіть коні придержав, повернувся назад.

— Замовчи, дурна! Чого репетуєш? Заплатимо за твого шолудивого!..

— Нечистий дух!.. Чортяка!.. Сам ти шолудивий, пес кульгавий!.. Ось до отамана тебе заґаз!..—горлала вона, махаючи руками. — Я тебе, вузду твою мать, навчу, як сирітську тварину давити!..

Заїло Пантелея Прокоповича, крехнув багровіючи:

— Халява!

— Турка проклятий!.. — жвавенько обізвалася Озерова.

— Сука, сто чортів твоєї матері! — підняв баска Пантелей Прокопович. Та Ганька Озерова за словом до батька зроду не бігала.

— Чужбинник! Блядун старий! Ворюга!.. Борону чужу вкрав!.. По дсалмерках бігаєш! — задріботіла вона сорочою скоромовкою.

— Ось я тебе батогом, псяюхо!.. Заткни позіхало!

Але ж тут Ганька такого загнула, що навіть Пантелей Прокопович, чоловік підтоптаний і поназдивлений, зарожевів від збентеження і зразу від поту змок.

— Поганяй!.. Чого зв'язався? — сердито сказав Григорій" бачачи, що потроху на вулицю виходить нарід і з увагою прислухається до випадкового обміну думок між старим Ме-леховим— і чесною вдовою Озеровою.

— Ну, і язик... З віжки завдовжки!—журливо плюнув

Пантелей Прокопович і так погнав коні, немов хотів роздавити саму Ганьку. ,

Вже проїхавши квартал, він не без остраху оглянувся:

— Плюється і костенить, почім здря!.. Ач вража... Щоб ти репнула впоперек! чортяка гладка! — з жадобою промовив він.—Тебе б треба разом з твоїм поросям стоптати. Попади отакій хлюстанці на язик, самі масли залишаться.

Мимо майнули блакитні віконниці куреня. Петро без шапки, в розперезаній гімнастівці відчиняв ворота. З ганку майнула біленька хустка і, усміхнене, з блискотливими чорними очима обличчя Докійчине.

Цілуючи брата, Петро мельки зазирнув йому у вічі:

— Здоровий?

— Рану дістав.

— Де?

— Під Глибокою.

— Треба було там тинятися! Давно б ішов додому.

Він тепло і дружньо потряс Григорія, з рук у руки передав Докійці. Обіймаючи круті визрілі сестрині плечі, Григорій поцілував її в губи й очі, сказав, відступаючи, дивуючися:

— Та ти, Докійко, чорт тебе знає!.. Ще яка дівка вийшла, а я то думав — поганенька буде нікудишненька.

— Ну, ти вже, братіку!.. — Докійка ухилилася від щипки і, сяючи таким же, як у Григорія, білозубим вискалом усмішки, відійшла.

Іллівна несла на руках дітей; її бігцем випередила Наталка. Розквітла і погарнішала вона на диво. Гладко зачісане чорне блискуче волосся, зібране ззаду у важкий вузол, відтіняло її радісно зарум'яніле обличчя. Вона пригорнулася губами його щок, вусів і, видираючи з рук Іллівни сина, простягла його Григорієві.

— Син ось який! Подивися! — дзвеніла з гордовливою радістю.

. — Дай мені мого сина поглядати!—схвильовано відсторонювала її Іллівна.

Вона нахилила голову Григорія, поцілувалаі його в чоло, і, скоренько гладячи

цупкою рукою його обличчя, заплакала від хвилювання й радості:

— А дочка, Грицю!.. Ну, візьми ж!

Наталка посадила на другу руку Григорія закутану в хустку дівчинку, і він, розгубившись, не знав, на кого йому дивитися: чи то на Наталку, чи то на матір, чи то на діти. Насуплений, похмуроокий синок вилитий був у Мелехівську породу: такий же видовжений розріз чорних, трохи суворих очей, розмашистий. рисунок брів, сині опуклі білки і смаглява шкіра. Він совав у рота брудний кулачок, збочив-шись, неприступно і вперто дивився на батька. У дочки Григорій бачив тільки малесенькі, уважні і такі ж чорні оченята, обличчя її закривала хустка.

Держачи їх обох на руках, він ступив був до ґанку, але ж біль пронизав ногу.

— Візьми но їх, Наталю...—Григорій винувато, в один бік рота посміхнувся. — А то я на приступки не вилізу...

Серед кухні, поправляючи волосся, стояла Дарка. Посмі-хаючися, вона розв'язно підійшла до Григорія, заплющила сміхотливі очі, притуляючись вогкими губами до його губів.

— Тютюном тхне!—смішливо пограла півколами підведених мов намальованих тушшю, брів.

—: Ну, дай ще раз гляну на тебе! Ах, ти, дитинко моя, синку!

Григорій посміхався, лоскотливе хвилювання поривало його за серце, коли він горнувся до матернього плеча.

У дворі Пантелей Прокопович розпрягав коні, кульгав круг саней, жевріючи червоним паском і верхом капелюха. Петро вже завів до стайні Григорієвого коня, ніс до дверей сідло і щось казав, повертаючись на ході до Докійки, що зносила з саней барилко з гасом.

Григорій роздягнувся, повісив на спинку ліжка кожух і шинелю, зачісав волосся. Сівши на лаві, він покликав сина:

— А йди но до мене Михайлику. Ну, чого ж ти, — не пізнаєш мене? 1 .

Не виймаючи з рота кулака, той підбокував, несміливо спинився коло столу. На нього любовно й гордо дивилася від печі мати. Вона щось шепотіла на вухо дівчинці, спустила її з рук, тихенько штовхнула.

— Йди ж!

Григорій згріб їх обох, посадовив на колінах, спитав:

— Не пізнаєте мене, горішки лісові? І ти, Палазю, не впізнаєш татка?

— Ти не татко, — прошепотів хлопчик (у товаристві сестри¹ він počував себе сміливіше).

— А хто ж я?

— Ти—чужий козак.'

— Ось так голос!.. — Григорій зареготав. — А татусь де ж у тебе?

— Він у нас на службі, — переконливо схиляючи голову, "казала дівчинка (вона була меткіша).

— Так його, дітки! Хай свій двір знає. А то він десь літає.

цілісінький рік, а його пізнавай! — з уданою QuворІстю вкинула Іллівна і посміхнулася на посмішку Григорія.—Від тебе й баба твоя незабаром відмовиться. Ми вже до неї хотіли зятя приймати.

— Ти що ж це, Наталко? А?—жартома звернувся Григорій до жінки.

Вона зашарілася, перемагаючи збентеження перед своїми, підійшла до Григорія, сіла поруч, без краю щасливими очима довго обводила всього його, гладила гарячою чорствою рукою його суху брунатну руку.

— Дарко, на стіл збирай!

— У нього своя жінка є, — засміялася та і все тою ж вихлявою, легкою ходою пішла до печі.

Як і перше, була вона тонка, чепурна. Сухі, гарні ноги її туго охоплювали фіялкові вовняні панчохи, акуратний чирик сидів на нозі, мов вирізьблений, малинова рясна спідниця туго затягнута, бездоганно біла виблискує вишивана завіска. Григорій перевів погляд на жінку — і в її вигляді помітив деяку зміну. Вона причепурилася до його приїзду: сатинова .блакитна кофточка, з вузьким мережевом коло п'ясти рукавом, облягала її ладний стан, горбилася під м'якими великими персами; синя спідниця, з розшитим морщиненим подолом, унизу була широка, вгорі---перехват. Григорій збоку оглянув її повні, мов виточені ноги, хвилююче-тугий обтя-нутцй живіт, і широкий, мов у годованої кобилиці зад, — подумав: "Козачку з-поміж усіх баб угадаєш. В одержі—звичка, щоб все перед віччу було; хочеш — гляди, а хочеш—ні. А в мужичок зад з передом не —розбереш, як у лантусі ходить..."

Іллівна перехопила його погляд, сказала з навмисною хвастовитістю:

— Ось у нас як офіцерські жінки ходять! Ще й городським носа утруть!

— Чого ви там, ненько, гомоните!—перепинила її Дарка.— Куди вже нам до городських? Серезка он зламалася, та й тій шаг,ціна! — гірко закінчила вона.

Григорій поклав руку на широку, робочу спину жінчину, вперше подумав:— "Гарна баба, в око впадає... Як же .вона жила без мене? Відай, заздрилися на неї козаки, та й вона, може, на когось позаздрилася. А що коли жалмеркою приймала?" Від цієї несподіваної думки в нього грімко йокнуло серце, стало погано на душі. Він допитливо подивився в її рожеве обличчя, що вилискувало й пахтіло огірочною помадою. Наталка спалахнула під його уважним поглядом, пе-ремiгши збентеження, шепотнула:

— Ти чого так дивишся? Скучив чи що?

— Ну, а як же?!

Григорій відігнав негожі думки, але щось зловороже, не-усвідомлене ворухнулося цієї хвилини до жінки.

Крехчучи вліз у двері Пантелей Прокопович. Він помолився на образ, крехнув: ,

— Ну. ще раз здорові були!

— Хвала богові, старий..% Замерз? А ми чекали: борщ га

рячий, прямо з вогню, — метушилася Іллівна, брязкаючи ложками. , :

Розв'язуючи на шії червону хустку, Пантелей Прокопович гримів обмерзлими

повстяниками. Стягнувши кожуха, зідрав намерзлі на вусах і бороді бурульки і, підсажуючись до Григорія, сказав:

— Замерз, а на хуторі нагрівся... Переїхали порося у Г аньки.

— В котрої? — жваво спитала Дарфа і перестала батувати високу білу паляницю.

— В Озеровсї. Як не вискочить вона, падлюка, як не понесе! І такий, і сякий, і шахрай, і борону в когось украв. Яку борону? — чорти її знають!

Пантелей Прокопович докладно перерахував усі прізвиська, якими наділял його Ганька, не сказав тільки про те, що дорікала вона йому молодцм гріхом, щодо жалмерок. Григорій посміхнувся, сідаючи до столу. І Пантелей Прокопович, бажаючи виправдатись в його очах, гаряче закінчив:

— Таку ересь перла, що й у рот взяти нічого! Хотів уже був повернутися, батогом її оперезати, та Грицько був, а в ним якось мов би незручно.

Петро відчинив двері і Докійка на кушаку ввела червоне, з пліхою, теля.

— На масляну млинці з каймаком істимемо! — весело гукнув Петро, штовхаючи теля ногою.

По обіді Григорій розв'язав торбу, почав обдаровувати сем'ян гостинцями. *

— Це тобі, матусю... — простяг він теплу шалеву хустку.

Іллівна прийняла подарунок, хмурачись і рожевіючи по-

молодому. Накинула на плечі, та так повернулася перед дзеркалом і повела плечима, що навіть Пантелей Прокопович обурився:

— Карга стара, а туди ж — перед дзеркалом. Тьху!..

— Це тобі, тату... — скоромовкою буркнув Григорій, перед очима у всіх.розгортаючи нового козацького кашкета, з високо підсмикнутим верхом і' полум'яно-червоною околичкою.

— Ну, спаси Христос! А я на кашкет бідував. У крамницях цього року їх не було... Аби в чому літо проходив... До церкви аж соромно йти в старому. Його, цей старий, вже на опудало пора вдягти, а я носив...—говорив він сердитим голосом, оглядаючись, мов би побоюючись, що хтось підійде й відбере синів подарунок.-

Сунувся приміряти було до дзеркала, але поглядом стерегла його Іллівна. Старий перейняв її погляд, круто виль-нуЇ, покульгав до самовара. Перед ним і приміряв, одягаючи, кашкета набакир.

— Ти чого ж це, дрючок старий? — присікалася Іллівна.

'Але Пантелей. Прокопович відбрехався:

— Господи! ІТу, й дурна ти! Самовар же, "а не дзеркало? Тож бо й є!

Дружині подарував Григорій шерстяний відріз на спідницю; дітям роздав фунт медяників; Дарці — срібні з камінчиками серги; Докійці — на кофточку; Петрові — цигарок і фунт тютюну. Поки баби сокотіли, розглядаючи подарунки, Пантелей Прокопович виновим королем пройшовся по кухні і навіть груди випнув:

— Ось він, козачок ляйб-гвардії козацького полку! Призи здійсмав! На інператорськїм огляді перший захопив! Сідло і всю амуніцію! Ух, ти!... .

Петро покусуючй пшеничного вуса, милувався з батька, Григорій посміхався.

Закурили, і Пантелей Прокопович, боязко подивившись на вікна, сказав:

— Поки не нагодилися всяка рідня та сусіди, розкажи ось" Петрові, що там робиться.

Махнув Григорій рукою.

— Б'ються.

— Більшовики де тепер? — спитав Петро, вмощуючись зручніше.

— З трьох боків: з Тихорецької, з Таганрогу, з Воронежа.

— Ну, а ревком ваш що думає? Чого їх допускає на наші землі? Христоня з Іваном Олексійовичем приїхали, брехали всяке, але я їм віри не йму. Не так щось там.

— Ревком—він безтилий. Тікають-козаки по хатах..

— Через це, значить, і горнеться він до Рад?

— Звичайно, через це.

Петро' помовчав, знову закурюючи, одверто глянув на брата:

— Ти якої ж сторони держишся?

— Я за радянську владу.

— Дурень!—порохом пирхнув Пантелей Прокопович.— Петро, хоч ти втлумач йому!

Петро посміхнувся, поляскав Григорія по плечі.

— Запальний він у нас, мов невіїжджений кінь. Хіба ж йому втлумачиш, тату?

— Мені нічого втлумачити! — загарячився Григорій. — Я сам не сліпий... Фронтвики шо у вас гомонять?

— Та що нам ті фронтвики! Хіба ти цього дуролома Хрн-стана не-знаєш? Що він може розуміти? Нарід заблудив увесь, не'знає, куди йому податися... Лихо та й годі! — Петро махнув рукою, закусив вуса. — Диви он, що на весну буде, — не збереш... Пограли і ми в більшовиків на фронті, а тепер час за розум братися. "Ми нічого, чужого не хочемо, і нашого не беріть", — ось як повинні сказати козаки всім, хто нахрапом лізе до нас. А в Кам'янській у вас нечиста справа. Покумилися з більшовиками,—вони й заводять свої порядки.

— Т<и, Грицьку, подумай. Хлопець ти не дурний. Ти повинен збагнути, що козак — він, як був козак, так козаком і залишиться. Смердюча Русь у нас не повинна правити. А ти знаєш, що іногородні, зараз гомонять. Усю землю розділити на душі. Це як?

— Іногороднім коренним, котрі на Донщині живуть давно, дамо землю..

— А дулю їм! Ось їм викусити!.. — Пантелей Прокопович склав дулю, тіпаючи великим кігтястим пальцем, довго водив круг Грицькового горбатого носа.

На ґанку загуркотіли кроки. Застогнали обідрані морозом приступки. Увійшли Оникійко, Христоня, Томілін Іван у безглуздо високій, заячого футра папасі.

— Здоров, служивий! Пантелею Прокоповичу, могорич станови!—гаркнув Христоня.

Від його крику перелякано мукнуло теля, що задрімало було коло теплої печі. Воно, ковзаючися, скочило на свої хисткі ноги, круглими .агатовими очима дивлячися на прийшлих і з переляку, певне, зацідило на підлогу тоненьку цівку. Докійка перебила йому охоту, легенько стукнувши по спині, витерши калюжу, підставила поганий чавун.

— Теля налякав, горластий! — досадливо сказала Іллівна!.

Григорій стиснув козакам руки, запросив сідати. Незабаром прийшли ще козаки з цього кутка. Під розмову накурили так, що лампа заблимала і надсадгіо закашляло теля.

— Щоб вас лихоманка вхопила! — лаялася Іллівна, вже опівночі випроваджуючи гостей. —< Он на двір ідіть, там і куріть, люлечники! Ідіть, ідіть! Служивий наш ще не відпочив з дороги. Ступайте з; богом!

XIV.

Уранці Григорій прокинувся найпізніше з усіх. Збудило його голосне, мов об весні цвірінькання горобців під стріхою та за лиштвами вікон. В щілинах віконниць курився золотий розсип соняшного проміння. Дзвонили до обідні. Гри-гррій згадав, що сьогодні — неділя. Наталки не було поруч нього, але перина ще зберігала тепло її тіла. Вона, очевидно, встала недавно.

— Наталю І — покликав Григорій.

Увійшла Докійка.

— Тобі чого, братіку?

— Відчини вікна та поклич Наталку. Вона що робить?

— Варить з матунею, зараз прийде.

Наталка увійшла* замружилася від темряви.

— Прокинувся?

Від руки пахло свіжим тістом. Григорій, лежачи,' пригорнув її, згадав ніч, — засміявся.

— Заспала?

— Еге! Втомила... ніченька, — вона посміхнулася, червоніючи, ховаючи на волохатих грудях Григорія голову.

Допомогла Григорієві перев'язати рану, дістала з скрині святкові шаравари, спитала:

— Мундир з хрестами одягнеш?

— Ну його! — перелякано відмахнувся Григорій.

Але Наталка упрохувала невідступно:

— Одягни! Татко буде задоволений. Що ж ти дарма їх заслужував, щоб вони по скринях валялися?

Поступаючись, Григорій погодився. Він устав, узяв у Петра бритву, поголився, вимив обличчя і шию.

— Карк голив? — спитав Петро.

— Ох, чорт, забув!

— Ну, сідай, поголю.

Холодний квачик обпік шию. Григорій бачив у дзеркалі, як Петро, по-дитячому .висунувши на бік язика, водив бритвою.

—: Шия потощиала в тебе, мов у вола після оранки, — по-сміхував,ся він.

— Надісь, на казенних харчах не погладшаєш.

Григорій одягнув мундир з наплічниками хорунж'яго, з густим завісом хрестів, і коли подивився у завітніле дзеркало,— майже не пізнав себе: високий, худорлявий, цигану-вато-чорний офіцер дивився на нього двійником.

— Ти — як полковник! — захоплено зазначив Петро, без заздрости милуючися на брата.

Слова ці мимо волі Григорія Завдали йому втіхи. Він вийшов до кухні. Милуючись, поглядом прикипіла до нього Дарка. Докійка ахнула:

— Фу, який ти пишний!..

Іллівна і тут не втрималася від сліз. Витираючи їх брудною завіскою, відповіла на кпини Докійчині:

— Народи ти собі таких, стрекотухо! Принаймні два синки; та й з обох люди вийшли!

Наталка не спускала з чоловіка закоханих, палких і затуманених очей.

и Григорій, накинувши наопашки шинелю, вийшов на двір. Йому важко було сходити з ганку — заважала поранена

нога. "Без костура не обійдуся", — подумав він, тримаючись за бильця.

Кулю вирізали йому в Міллерові, ранку затягло брунатним струпом, — він ото, стягуючи шкіру, і заважав рівно згинатися нозі.

На призьбі грівся кіт. Коло ганку на пригріві сніг станув,— мокріла калюжа. Григорій уважно і радісно оглядав двір. Тут же коло ганку стояв стовп, з колесом, приробленим зверху. З дитинства пам'ятав Григорій це колесо, влаштоване для бабських потреб: на його, не сходячи з ганку, ставили на ніч молоко у глечиках, удень сушився на ньому посуд, вижарювалися на сонці горщики. Деякі зміни на дворі впадали в око: двері комори були пофарбовані замість зли-нялої фарби жовтою глиною, комору наново вкрито ще не-побурілою житньою соломою; костер здиблених сліг здавався менший, — мабуть, витратили частину, лагодивши огорожу. Насипний горб льюху сизів попелом; на ньому мерзлякувато підігнувши ногу, стояв чорний, мов крук, півень в оточенні десятка залишених на розплід курей. Під повіткою ховався від зимньої негоди сільсько-господарський реманент: ребристо стирчали кістяки гарб, ясніла якась металева частина косарки, обсипана крізь щілину в даху засівом соняшного світла. Коло стайні, на гнойовому вигріві, сиділи гуси. Чубатий голяндський гусак згорда покосився на Григорія, коли шкутильгав той проз. !

Оглящ/вши все господарство, Григорій повернувся до хати.

В кухні солодко пахтіло розтопленим коров'ячим маслом, гарячою хлібною пригарою. Докійка на квітчастій тарілці обмивала квашені яблука.¹ Глянувши на них, Григорій жва-віючи спитав:

— Кавуни квашені є?

— Полізь дістань, Наталко! — обізвалася Іллівна.

Прийшов з церкви Пантелей Прокопович. Проскурку з вийнятою часткою розломив на дев'ять частин — скільки члент родини, роздав за столом. Сіли снідати. Петро, що теж причепурився, навіть вуса підмастив чимсь, сидів поруч з Григорієм. Проти них на

краю дзиглика мостилася Дарка. Стовп соняшного проміння падав їй на рожеве, намащене жирівкою обличчя. Вона мружила очі, незадоволено знижувала блискучі проти, сонця чорні ободи брів. Наталка годувала дітей печеним' гарбузом, посміхаючись, час від часу поглядала на Григорія. Докійка сиділа поруч батька. Іллівна розташувалася нїі краю, ближче до печі.

їли, дк і завсїгди у свята, ситно й багато. Борщ з бараниною змінила локшина, потім варена. баранина, курятина, холодець з баранячих ніжок, смажена картопля, пшоняна з коров'ячим маслом, каша, кваша, млинці з кисляком, квашений кавун. Григорій, обвантажившись їжею, підвівся важко, п'яно перехристився, відсапуючи, приліг на ліжку. Пантелейг Прокопович ще порався коло каші: густо притолочивши її ложкою, він зробив по середині ямку (так звана, криниця), налив у неї бурштинового масла і акуратно черпав ложкою насичену маслом кашу. Петро, котрий дуже любив дітей, годував Михайлика, пустуючи, мазав йому кислим молоком, щоки і ніс.

— Дядю, не дурій!

— А що?

— Чого мастиш?

— А що?

— Я матусі скажу.

А що?

У Михайлика гнївно виблискували мелехівські, похмурю-ваті оченята, тремтіли в них сльози образи; витираючи кулаком носа, він кричав, утративши надію умовити добром:

— Не маж!.. Дурний!.. Дурень!..

Петро задоволено реготав і знову частував небожа: ложку— в рот, другу — на ніс.

— Чисто маленький... Зв'язався, — бурчала Іллівна.

Докійка, підсївши до Григорія, розказувала:

— Петро — він вигадник, завсїгди вигадас. Недавно вийшов з Михайликом на двір, — він і захотів за великим, питає: "Дядю, можна коло ганку", а Петро: "Ні, неможна. Відійди трошки". Михась трохи відбїг: "Тут?" — "Ні, ні. Біжи он до комори". Від комори проводив його до стайні, від стайні — до гарману. Ганяв-ганяв, поки він у штанці прямо... Наталка ж і лаялася!

— Дай, я сам буду! — поштовим глухарем дзвенів Мй~ хайлик.

Смішливо ворущачи вусами, Петро не погоджувався:

— Е, ні, хлопче! Я тебе годуватиму.

— Я сам!

—1 У нас сам з самою у хліві сидять — бачив? Баба їх поміями годує.

. З усмішкою прислухаючися до їх розмови, Григорій скручував курити. Підійшов Пантелей Прокопович.

— Думаю, нині до Вешок поїхати.

— Пощо туди ? ' '

Пантелей Прокопович густо відригнув квашею, пригладив бороду.

— Дільце там є до лимаря: два хомути лагодив.

— Обидень з'їздиш?

— А то чого ж? до вечора повернуся.

Відпочивши, він запряг у санки стару, осліглу цього року кобилу, поїхав. Дорога лежала луками. За дві години був він у Вешенській. Заїхав на пошту, до споживчої, забрав хомути і завернув до давнього знайомця і кума, що жив коло нової церкви. Господар, великий хлібосол, посадовив його обідати.

— На пошті був? — спитав — він, наливаючи чогось у чарку.

— Був, — протяжно відповів Пантелей Прокопович, зірко і здивовано поглядаючи на карафку, нюхаючи повітря, мов собака звірячий слід.

— Нового нічого не чув?

— Нового? Нічого, либонь, не чув. А що?

— Каледін, Олекса Максимович, наказав довго жити.

— Та що ти?

Пантелей Прокопович помітно позеленів, забув про підозрілу карафку і запах, відкинувся на спинку стільця. Господар, похмуро моргаючи, говорив:

— Телеграфом — переказали, що недавно застрелився в Новочеркаську. Один був на весь край путящий генерал. Кавалер був, армією командував. А якої душі був чоловік. Цей уже козацтво не дав би скривдити.

— Стривай, куме! Як же тепер? — розгублено питав Пантелей Прокопович, відсовуючи чарку.

— Бог його знає. Важкі часи настають. Либонь, від гарного життя не буде чоловік сам у себе куляти.

— Через що ж він наважився?

Кум, козак кремезний, мов старовір, зло махнув рукою:

— Відсахнулися від нього фронтовики, до краю більшовиків напустили, — от і пішов отаман. Чи знайдуться ще такі? Хто нас оборонить? В Кам'янській якийсь ривком утворився, козаки в йому фронтові... І в нас... Чув либонь? Наказ від них прийшов: щоб отаманів геть і щоб ці обрати ривками. Ото мужва голови позадирає! Всі ці тесляриська, ковалі, хапуги різні, — їх же у Вешках, мов мошки на луках!

Довго мовчав Пантелей Прокопович, повісивши сиву голову, а коли підвів її, — суворий і жорстокий був погляд.

— Що це у тебе в карафці?

— Спиртик. З Кавказу привіз племінник.

— Ну, куме, пом'янімо Каледіна, покійного отамана. Нехай царствує!

Випили. Дочка господарева, висока веснянкувата дівчина, подала закусити. Пантелей Прокопович спочатку поглядав на кобилу що понуро стояла коло хазяйських саней, але кум його запевнив:

— Не турбуйся про коня. Накажу напоїти і корму дати.

І Пантелей Прокопович за палкою розмовою і за карафкою незабаром забув і про коня і про все на світі. Він незв'язно оповідав про Григорія, сперечався про щось з

захмелілим кумом, сперечався, і потім не пам'ятав про що. Схопився вже увечорі. Не зважаючи на запрохування залишитися ночувати, вирішив їхати. Кобилу запряг йому господарів син, сісти в сани допоміг кум. Він надумав проводити гостя; поруч лягли вони в санях, обнялися. Сани в них зачепилися у воротах, потім чіплялися за кожен ріг, аж поки виїхали на луки. Тут кум заплакав і добровільно впав з саней. Довго стояв рачки, лаявся, не в силі сп'ястися на ноги. Пантелей Прокопович погнав кобилу ристю, не бачив, як кум, що проважав його, повзе рачки по снігу, тикаючися носом у сніг, щасливо регоче і прохає хрипко:

— Не лоскочи!.. Не лоскочи, будь ласка!

Кілька разів оперезана батогом кобила Пантелей Прокоповича бігла прудко, але непевною, сліпою ристю. Незабаром хазяїн її, знеможений хмільною дрімотою, привалився до стінки саней головою, замовкнув. Віжки випадково опинилися під ним. і кобила, не керована й безпорадна, перейшла на тиху ходу. На першому ж розвилку вона збилася на дорогу до хутора Малий Громчонок, пішла нею. За кілька хвилин загубила і цю дорогу. Ішла вже цілиною, бездоріжжям, стряла в глибокому попід лісом снігові, хропучи, спускалася в долинки. Сани зачепилися за кущ, — і вона стала. Поштовх на мить пробудив старого. Він підвів голову, крикнув хрипко:

— Но, диявол!.. — і ліг знову.

Кобила щасливо минула ліс, вдало спустилася на Дін і за вітром, що доносив зі сходу запах кизякового диму, рушила до хутора Семенівського.

За —півверстви від хутора, з лівого боку Дону, є зарічок; в нього на весні, спадаючи рине повідь. В зарічку з супі-сного берега б'ють джерела, — лід там не замерзає всю зиму, ясніє зеленою, широкою півдугою пролизина, і дорога Доном обережно оббігає її, робить крутий стрибок убік. На весні, коли через зарічок могутнім потоком вертає спадаючи до Дону вода, в цьому місці, нуртує коловертень, реве вода, сплітаючи різнобоїсті струмки, вимиваючи дно; і все літо на багатосажневій глибині держаться сазани, при-биваючися до близького дряму, наваленого з берега.

До пролизини, до лівого її краю, і спрямовувала Меле-хівська кобила сліпу свою ходу. Залишалося до неї сажнів із двадцять, коли Г'антелей Прокопович заворочався, трохи розплющив око.

З чорного неба дивилися йому під комір жовто-зелені не-визрілі черешні зірок. "Ніч"... — туманно збагнув Пантелей Прокопович і розлючено сіпнув віжки:

— Но-но-о!.. Ось я тебе, хріновина стара!

Кобила потюпцяла. Запах недалекої . води вдарив її у ніздрі. Вона нашорошила вуха, трохи покосила в бік хазяїна сліпим здивованим оком. До слуху її раптом доплив плеск Хвилі. Дико схропнувши, вона крутнулася в бік, позадкувала. Під ногами її м'яко хрупнув ' сточений з-під споду лід, відвалився засніженою скибою. Кобила захропла смертним наляканим хропотом. Що-сили опиралася вона задніми ногами, але передні вже провалилися — були у воді, під переступавшими задніми ламалася крижана закришка. Хрустко ухнувши і плюснувши, лід розійшовся. Узмінь ковтнула кобилу, вона конвульсійно тіпнула задньою ногою, стукнула по голоблі. Ту ж мить Пантелей

Прокопович, почувши недобре, пливнув з саней, відкотився назад. Він бачив, як сани, затягнені вагою кобили, стали сторч, оголивши блискучі при зоряному світлі полози, майнули в чорно-зелену глибіню і вода, перемішана з окрижинами, м'яко зашипіла, мало не доплеснулася до нього хвилею. Задки, з надзвичайною швидкістю відплазував Пантелей Прокопович і тільки тоді твердо скочив на ноги, ревнув:

— Рятуйте, люди добрі!.. По-то-па-є-мо!..

. Хміль у нього — немов клином вигнало. Він підбіг до ополонки. Гостро виблискував допіру відломаний лід. Вітер і течія ганяли по широкому чорному крузі ополонки окри-жини, хвилі трусили зеленими кудлами, шелестіли. Тиша навколо стояла мертва. На далекому хуторі жовтили темряву вогні. Несамовито ясніли й тремтіли на плюшовому небі зернясті, немов допіру перевіяні зорі. Вітрець пушив поземкою, вона сипко сичала, борошнуватою курявою летіла у чорну пельку ополонки. А ополонка ледве курилася паром і так само гостинно й моторошно чорніла.

Пантелей Прокопович зміркував, що кричати тепер годі. Він оглянувся, — зрозумів, куди потрапив п'яним ненароком і затрусився від злости на самого себе, на те, що сталося. В руках його залишився батіг, з ним він встиг скочити. Матюкаючися, він довго шмагав себе через спину, та не дошкуляло йому, захищав бо дубленик, а роздягатися ради цього здавалося безглуздом. Висмикнув з бороди щипку волосся і, перерахувавши в думках запропащені покупки, вартість кобили, саней і хомутів, люто вилаявся, ще ближче підійшов до ополонки.

— Чорт, сліпа, мати твою так!.. — тремтливим, зойкливим голосом сказав він, звертаючись до потонулої кобили. — Курва! Сама втопилася і мене було втопила! Куди ж тебе занесла нечиста сила?!. Чорти тебе там запрягатимуть і їздитимуть, а поганяти їм нічим!.. Нате ж вам і батіг!.. — він щосили розмахнувся, кинув на середину ополонки вишневе пужално.

Воно, блюкнувши, сторч устромилось у воду, пішло вглиб.

Після того, як каледінці потріпали революційні козацькі частини, Донський ревком, змушений тікати до Міллерова, поквапився з з'ясуванням своєї політичної фізіономії. На ім'я Антонова-Овсеєнко, що тоді безпосередньо керував бойовими операціями проти Каледіна і контр-революційно" Української Ради, Донський ревком надіслав декларацію такого змісту:

"Харків. 19 січня 1918 року... З Луганського. № 449, 18 г. 20 хв. Харків, комісарові Антонову. Донський козацький військово-революційний комітет прохає вас передати в Петроград Рада Народніх Комісарів таку резолюцію Дощини:

Козацький військово-революційний комітет на підставі ухвали фронтового з'їзду в станиці Кам'янській ухвалив:

1. Визнати центральну державну' владу Російської Радянської Республіки Центральний Виконавчий Комі-

тет З'їзду Рад козачих, селянських, салдатських і робітничих депутатів і виділену ним Раду Народніх Комісарів.

2. Утворити крайову владу Донського краю із З'їзду Рад козачих, селянських і

робітничих депутатів.

Примітка. ' Земельне питання Донщини розв'язує той же крайовий з'їзд.

За голову прапорщик Кривошликов.

Секретар Дорошев.

Члени: прапорщик Стреляно в; Копалей,

Примітка. Земельне питання ' Донщини розв'язує

Одержавши пю декларацію, Антонов послав на допомогу військові ревкому червоногвардійські загони, за допомогою яких і було розгромлено загін полковника Чернецова і відновлено становище. Ініціатива перейшла до рук ревкому. Захопивши Звірево, Лиху, червоногвардійські загони Саб-ліна і Петрова, підсилені козацькими частинами ревкому, розвивають наступ і тіснять ворога до Новочеркаську.

На правому фланзі, в напрямку Таганрогу, Сіверс, що зазнав під Ніклинівкою поразки від охотницького загону полковника Кутепова, опинився в Амвросіївці, втративши одну гармату, 24 кулемети і панцерника. Але в Таганрозі, у день поразки і . відступу Сіверса, вибухло — повстання на балтійському заводі. Робітники вибили з міста юнкерів. Сіверс оправився, перейшов у. наступ, розвиваючи його, відтіснив добровільців до Таганрогу.

III

Успіх виразно хилився на бік радянського війська. З трьох "боків замикало воно Добровольчу армію і рештки каледін— ських "клаптевих" 'загонів.

28— го січня Корнілов надіслав Каледіну телеграму, сповіщаючи, що Добровольча армія залишає Ростов і йде на Кубань.

29— го, о дев'ятій годині вранці, в отаманському палаці було скликано екстренну нараду членів Донського уряду. Каледіи прийшов з свого помешкання після всіх. Він важко присів до столу, присунув до себе папери. Верхівки щок пожевкли від безсоння,, під вицвілими, похмурими очима лежали сині тіні; мов би тлін торкнув і пожевтив його схудле обличчя. Поволі прочитав він телеграму Корнілова, зведення від командирів частин, що на північ від Новочеркаську опиралися натискові червоногвардійців. Старанно розгладжуючи купку телеграм широкою білою долонею, не підводячи запухлі, затінені синню повіки, глухо сказав:

— ' Добровольча армія іде. Для захисту краю і Новочеркаську залишилося сто сорок сім багнетів...

Живчик посмикав' у нього повіку лівого ока, корч наплив від кутка стиснутих губів; піднявши голоса, він казав:

— Становище наше безнадійне. Людність не тільки нас не . підтримує, а й ставиться до нас вороже. Сил у нас немає,

і опір — річ марна. Я не хочу зайвих жертв, зайвого' крово-чйиття. Пропоную скласти свої повноваження і передати владу до інших рук. Свої повноваження військового отамана я складаю.

Митрофан Петрович Богаєвський, дивлячися у широкий просвіт вікна, поправив пенсне, не повертаючи голову, сказав:

— Я теж складаю свої повноваження.

— Уряд у цілому, звичайно, теж складає повноваження. Повстає питання — кому ж ми передамо владу?

— Міській думі,—сухо відповів Каледін.

— Треба це оформити,—нерішуче зазначив член уряду Карєв.

Хвилину важко і ніяково мовчали. Матове світло січневого похмурого ранку нудилося за спітнілими вікнами. Місто завуальоване туманом і інеем, дрімотно мовчало. Слух не намацував звичайного пульсу життя. Гарматний гуркіт (відгук боїв, що йшли десь під станцією Сулін) мертвив рух, висів над містом глухою невиказаною загрозою.

За вікнами сухо й чітко кричали, пролітаючи ворони. Вони кружляли над білою дзвіницею, мов над стервом. На Соборному майдані фіялковий і свіжий лежав сніг. По ньому коли-не-коли хтось проходив та зрідка проїздили візницькі сани, залишаючи за собою темні нитки прослідку.

№

Зламавши застиглу тишу, Богаєвський запропонував скласти акта про передання влади міській думі.

— Треба б разом з ними зібратись для передання.

— Коли найзручніше?

— .Пізніше, годині о четвертій.

Члени уряду, немов зрадівши, що склепана мовчанкою тиша розпалася, почали обговорювати питання про передання влади, про час зборів, Каледін мовчав, тихо і розміряно постукував по столі опуклими нігтями пальців. Під обвислими* бровами тьмяно, лосняковим блиском туманилися очі. Безмірна втома, огида, надрив, робили погляд його відразливим і важким.

Один з членів уряду, заперечуючи комусь, говорив нудно і довго. Каледін перепинив його з тихою лютістю:

— Панове, короче говоріть! Час не стоїть. Через балаканину і Росія загинула. Оголошую перерву на півгодини. Обміркуйте і... потім швидше треба кінчити це.

Він пішов до себе. Члени уряду, розбившись на купки, тихо розмовляли. Хтось сказав про те, що у Каледіна поганий вигляд. Богаєвський стояв коло вікна, до слуху його дійшла фраза, сказана півпошепки:

— Для такої людини, як Олекса Максимович, самогубство—єдиний прийнятий вихід.

Богаєвський здригнувся, швидкими кроками попрямував до приміщення Каледіна. Незабаром він повернувся разом з отаманом.

Вирішено було зібратися о четвертій годині разом з міською думою, щоб передати їй владу і акт. Каледін підвівся, за ним підвелися інші. Прощаючися з одним з уматерілих членів уряд ІКаледін стежив очима за Яновим, що про щось шептався з Карєвим.

— В чім справа?—спитав він.

Янов підійшов трохи збентежений.

— Члени уряду—не козацька частина—прохають видати їм грошей на проїзд.

Каледін скривився, кинув жорстко:

— Грошей у мене немає... Остогидло!

Почали розходитися. Богаєвський, котрий чув цю розмову, відкликав Янов а у бік.

— Ходімо до мене. Скажіть Светозарову, щоб він почекав у вестибюлі.

Вони вийшли слідом за Каледіним. У себе в кімнаті Богаєвський передав Янову пакунок грошей.

— Тут чотирнадцять тисяч. Передайте тим.

Светозаров, що чекав Янова у вестибюлі, прийняв гроші,

подякував і, розпрощавшись, пішов до виходу. Янов, приймаючи з рук швайцара шинелю, почувши шум на сходах, оглянувся. Сходами стрибками збігав униз ад'ютант Каледіна—Молдавський.

— Лікаря ! Швидше!..

Кинувши шинелю, Янов метнувся до нього. Черговий ад'ютант і ординарці, що товпились у вестибюлі, оточили внизу Молдавського.

— В чім річ?..—крикнув блідючи Янов.

— Олекса Максимович застрелився!—Молдавський заридав, грудьми упав на поруччя сходів.

Вибіг Богаєвський; губи його тремтіли, мов від страшного холоду, він заїкався.

— Що? Що?..

Сходами, випереджуючи один одного, натовпом кинулися нагору. Лунко і дроботно звучали кроки їх. Богаєвський, сьорбаючи роззявленим ротом повітря, хрипко дихав. Він перший з хряпом відкинув двері, через передпокій пробіг до кабінету. Двері з кабінету до маленької кімнати поруч були розчинені. Звідти повз і курився згіркий сизий димок, запах спаленого пороху.

— Ох! ох! А-а-а-а-ха-ха!.. Альо-шо!.. Рід-ни-и-ий!..—чути

було не впізнано-страшний, розчавлений голос Марії Пет-ровни Каледіної.

Богаєвський, мов при задусі, роздираючи на собі комір сорочки, вскочив туди. Коло вікна, вчепившись в тьмяну золочену ручку, горбатився Карев. На спині його, під сурдуютом, конвульсійно сходилися і розходилися лопатки, він буйно тремтів. Глухе, звіряче з підвивом ридання дорослого мало не вибило з-під ніг Богаєвського ґрунт.

На похідному офіцерському ліжкові, згорнувши її на грудях руки, випроставшись, лежав горілиць Каледін. Голова його була злегка повернута на бік, до стінки: біла пршивка тінила синювате вогке чоло і притулену до неї щоку. Очі сонно напівзаплющені, кутки суворого рота —'страдницьки покривлені. В ногах у нього билася, впавши навколішки, дружина. В'язкий, здичавілий голос її був прикро-гострий. На ліжку лежав кольт. Повз нього звивчасто стікала по сорочці тонка і весела чорноруда цівка.

Коло ліжка на спинці стільця акуратно повішений френч на столику—годинник-браслет.

Криво хитнувшись, Богаєвський упав навколішки, ухом припав до теплих і м'яких грудей. Серце Каледіна не билось. Пахло міцним, як оцет, чоловічим потом. Богаєвський,—все життя його в цю мить пішло в слух,—невимовно жалібно прислухався, але чув тільки чітке цокання ручного годинника на столі, хрипкий, захлинливий голос дружини мертвого вже отамана, та крізь вікно—прирікливе, надсадне і лунке крякання гайвороння.

Чорні очі Ганніні, заяснілі сльозами та усмішкою, побачив Бунчук, скоро вперше розплющив очі.

Три тижні непритомнів він марячи. Три тижні блукав в іншому, невідчуваному і фантастичному світі. Опритомнів він увечорі 24-го січня. Він довго дивився на Ганну серйозним затуманеним поглядом, намагався відновити в пам'яті все, що було зв'язано з нею; це далось йому тільки частково,—пам'ять була туга, непіддатлива, багато ще ховала десь у глибині.

— Дай мені пити — як і раніше здалека донісся до слуху його власний голос, і від цього стало весело; він посміхнувся.

Ганна кинулася до нього; вона вся світилася скупюю, стриманою усмішкою.

— Пий з моєї руки,—відсторонила вона в'яло протягнуту до кухля руку Бунчукову.

У нього ворухнулася до неї вдячність. Тремтячи від зусилля підвести голову, напився і стомлено відвалився на подушку. Довго дивився убік, хотів щось сказати, але слабкість перемогла,—задрімав.

І знову, як і вперше, прокинувся, побачив насамперед утоплені в нього стривожені і хвилюючі очі Ганніні, потім шафранове світло лампи, біле коло від неї на дощаній нефарбованій стелі.

— Ганю, а йди до мене.

Вона підійшла, взяла його за руку. Він відповів легким стисканням.

— Як ти себе почуваєш?

— Язик чужий, голова чужа, ноги теж; а самому ніби двісті років,—старанно вимовляв він кожне слово; помовчавши спитав:—Тиф у мене?

— Тиф.

Повів очима по кімнаті, невиразно сказав:

— Де це?

Вона зрозуміла запитання, посміхнулася.

— В Царичині ми.

— А ти... як же?

— Я сама залишилася з тобою,—і наче виправдуючися, або намагаючися відвернути якусь невисловлену його думку, заспішила:—Тебе неможна було покинути у чужих. Мене прохав Абрамсон і товариші з бюро, щоб пильнувала тебе... Ось бачий, довелося несподівано доглядати тебе.

Він подякував поглядом, легким рухом волохатої руки.

— Крутогоров?

— Поїхав через Вороніж до Луганського.

— Геворкянц?

— Той... чи бачиш... він умер від тифу.

— О?

Помовчали, мов би шануючи пам'ять покійного.

— Я боялася за тебе. Тобі ж було дуже погано,—тихо сказала вона.

— А Боговий?

— Усіх стратила з очей. Дехто поїхав до Кам'янської. Але, стривай, тобі не шкодить розмовляти? І потім, чи не хочеш молока?

Бунчук заперечливо хитнув головою, насилу владаючи язиком, розпитуючи далі.

— Абрамсбн?

— Поїхав до Воронежа тиждень тому.

Він незручно ворухнувся,—заморочилася голова, боляче ринула до очей кров. Відчувши на чолі її прохолодну долоню розплющив очі. Його мучило одне питання: він був непритомний—на кому ж окошився брудний за ним догляд? Невже вона? Рум'янець злегка покрасив його щоки; спитав:

— Ти сама доглядала мене?

— Так, сама.

Він відвернувся до стінки, прошепотів:

— Сором їм... Мерзотники! Кинули на твоє піклування...

Ускладнення після тифу відбивалося на слухові: він погано

чув. Лікар, присланий від царицинського комітету партії, сказав Ганні, що лікувати можна буде почати після того, як хворий остаточно оздоровіє. Бунчук одужував поволі. Апетит у нього був страх який, але Ганна суворо додержувалася дієти. На цьому ґрунті відбувалися в них сутички.

— Дай мені ще молока,—прохав Бунчук.

— Більше неможна.

— Я поохаю—дай! Що ти мене поголодити хочеш?

— Ілько, ти ж знаєш, що більше міри я не можу дати тобі їсти.

Він ображено замовкав, відвертався до стінки, зідхав, довго не розмовляв. Уболіваючи майже по-матерньому над ним, вона видержувала характер. Через деякий час він, насуплений, — і від цього ще нужденніший — повертався, благаючи:

— Чи неможна кислої капусти? Ну, будь ласка, Ганю,, рідна... Ти зроби мені ласку... Шкодить?... Лікарські байки..

Нахоплюючись на рішучу відмову, він іноді ображав її гострим словом:

— Ти не маєш права так знущатися з мене! Я сам покличу господиню і спитаю в неї! Ти безсердна і погана жінка!.. Справді, я починаю тебе ненавидіти.

— Це найкраща розплата за те, що я перетерпіла, будши твоєю нянькою,—не витримувала й Ганна.

— Я тебе не просив залишатися коло мене! Нечесно дорікати мені цим. Ти користуєшся своєю перевагою. Ну, та гаразд... Не давай мені нічого! Хай я здохну... Чи й не шкода!

У неї тремтіли губи, але вона стримувалася, замовкала, потураючи йому, як хворому, терпляче зносила все.

Раз тільки, після одної, особливо гострої сварки, коли вона відмовила йому в зайвій порції пиріжків, Бунчук відвернувся і вона, з серцем у грудочку стиснутим, помітила на його очах іскорки сліз.

— Та ти просто дитина!—викликнула вона.

Побігши на кухню, принесла повну тарілку пиріжків.

— їж, їж, Ілюшо, любий! Ну, годі бо, не сердься ж! На оцей підсмажений!—тремтячими руками совала в його руки пиріжок.

Бунчук тяжко страждаючи, спробував відмовитися, та не витримав, витираючи сльози, сів і взяв пиріжок. По схудлому обличчі його, густо зарослому кучерявою дрібною борідкою, майнула усмішка, сказав, випрохуючи очима вибачення:

— Я гірш за дитину... Ти бачиш: я мало не заплакав...

Вона дивилася на його дивно тонку шию, на запалі безте-*

лесі груди, що світилися крізь розстебнутий комір сорочки, на костисті руки; схвильована палкою невідчуваною раніш любов'ю і жалістю, вперше просто й ніжно поцілувала його сухе жовте чоло.

Тільки через два тижні він міг без сторонньої допомоги пересуватися по кімнаті. Висхлі, як билинки, ноги підпікалися; він наново вчився ходити.

— Дивися,. Ганно, йду! — намагався пройти незалежно і швидко, та ноги не витримували ваги тіла, рвалася з-під них підлога.

Змушений притулитися до найближчої підпори, Бунчук широко, мов той старий, посміхався, шкіра на прозорих щоках його туго натягувалася, брижилася. Він сміявся по-старечомз деренчливим трухлявим смішком і, знесилившись від напруження і сміху, знову падав на ліжку.

Помешкання їх було недалеко від пристані. 'З вікна виднівся сніговий обшир Волги, ліси за нею—Широким сірим півдуж-жям, м'які хвилясті обриси далеких ланів. Ганна подовгу простоювала коло вікна, думаючи про своє дивовижне круто зломлене життя. Хвороба Бунчука дивно зріднила їх. Але ще до цього, в Ростові, після перших же зустрічів з внутрішнім холодком і тремтінням зрозуміла, що причалена до нього невідривно міцно. Невчасно, грозового року, на дев'ятнадцятій весні — її коротенького, мов сон, дівочого життя ворухнулося почуття, потягнуло до Бунчука. Серцем обрала його, непоказного й простого, в боях зрослася з ним, відняла у смерті, виходила...

Спочатку, коли після довгих важких мандрів приїхала з ним до Царицина, було тяжко, гірко до сліз. Вперше довелося їй так близько і так оголено поглянути на зворотний бік стосунків з коханим. Зціпивши зуби, міняла на ньому білизну, вичісувала з нужею вкритої гарячої голови паразитів, перевертала кам'яно-важке тіло і, стенаючкся, з огидою, дивилася крадкома на його голе, схудле тіло чоловіка,—на оболонку, під якою ледве жевріло дороге життя. Внутрішньо все повставало в ній, опиралося, але бруд зовнішнього не плямив глибоко й надійно захованого почуття. Під його владний наказ навчилася. перемагати біль і нерозуміння. І перемогла. Під кінець

був тільки біль, та билося, прохоплюючись назовні, глибинне джерело любови.

Раз якось Бунчук сказав:

— Я тобі огидний після всього цього... Правда?

— Це був іспит.

— Чого? Витривалости?

— Ні, почуття. '

Бунчук відвернувся і довго не міг вгамувати тремтіння губів. Більше розмов на цю тему у них не було. Зайві і безбарвні були б слова.

Після одужання Бунчука злагоду між ними йе порушила жодна незгода. Він немов віддячував за те, що через нього витерпіла вона, був винятково уважний, попереджував кожне її бажання, але робив це не набридливо, з невластивою йому м'яккістю і вона оцінила це. Суворими, але вже іншими—підкореними і без краю відданими очима дивився він на неї.

В середині січня вони виїхали з Царицина до Воронежа. Дивлячись з площадки на місто, що залишалося позаду, Ганна поклала на плече Бунчукові руку, сказала, немов ,бн кінчаючи перервану тоді розмову.

— В незвичайних обставинах ми зійшлися... Може, навіть не треба було б... Це від розуму, а не від серця, звичайно. І чи знаєш, чому я говорю—не треба? Дивись...—вона повела рукою, показуючи на сніжний степ, що крутився за колією величезним блискотливим срібним карбованцем:—Там усе вирує. Потрібне напруження всіх сил, а почуття, по-моєму, послаблює завзяття. Треба б нам або раніше, або пізніше зустрітися.

— Не так!—Бунчук посміхнувся, пригортаючи її до себе.— Ми з тобою будемо однією людиною, і це не тільки не послаблятиме нашу цілеспрямованість, а й навпаки:—підсилюватиме її. Дивися: зламати один пруток легко, але два сплетені до купи—вже важче.

— Приклад, Ілька, не дуже вдалий.

— Дарма... Але вся ця розмова — запізня.

— Це правда, та до того ж я й узагалі зовсім не так уже засмучена тим, що ми...—вона, ніяковіючи, запнулася:—наполовину зійшлися. Адже особисте не зможе задушити в нас бажання боротися...

— ...І перемагати, чорт заberi!—закінчив Бунчук, стискуючи в своїй руці її маленький, войовничо стиснутий' кулачок.

Що вони не були досі фізично близькі, це надавало їх. стосункам якогось юнацького, хвилюючо-ніжного характеру. Бажання перейти останню грань зближення не тяжило над. ними. Ганну це по-своєму радісно хвилювало; спитала, думаючи про це:

— Правда ж, наші взаємини з тобою зовсім неподібні до-стосунків такого роду. Хазяйка в Царицині та й усі вважали нас за подружжя. Правда? Як гарно хоч би вже тим, що-виходить з міщанських рямців звичайного. В боях ми з тобою злюбилися і зуміли зберегти наше почуття, не забруднюючи, його тваринним, земним...

— Романтика! — посміхнувся Бунчук.

— Що? — перепитала вона.

Бунчук мовчки погладив її голову.

Ганна затуманеними очима довго дивилася на снігове роздолля, на далекі невиразні контури хуторів, що пропливали мимо, на фіялкові гребні перелісків, на прорізі байраків. Заговорила квапливо; придушено-низький і наспівний був грудний, віольончельний тембр її голосу:

— І потім взагалі яким гидким і нікчемним видається тепер* всякий клопіт створити своє індивідуальне маленьке щастячко. Що воно проти того неосяжного людського щастя, якого домагається революцією перестраждана людськість? Чи правда? Треба розчинитися ось у цьому пориванні до визволення, треба... треба злитися з колективом і забути про себе, як про відокремлену частку...—вона тихо, мов дитина уві сні,, посміхнулася самими кутками ніжного і мужнього рота; на верхній губі від посмішки лягла миготлива тінь. — Знаєш, Ільку, майбутнє життя я відчуваю як далеку-далеку, казково-прекрасну музику. Ну от, як уві сні іноді чуєш... Ти чуєш музику уві сні? Це не окрема тонесенька мелодія, а потужний і гармонійний гімн, що наростає акордами. Хто ж не любить, красу? Я люблю її у всіх, навіть найдрібніших проявах... А хіба, не красиве буде життя за соціалізму? Ні воєн, ні злиднів, ні гноблення, ані національних перетинків—нічого. Як насмітили,, напаскудили люди на землі... Скільки людського горя пролито!..—Вона кинулася до Бунчука, шукала його руки. — Ну, скажи: хіба не солодко вмерти за це? Ну, скажи ж! А? У що ж вірити, як не в це? Для чого ж жити?... Мені здається, коли я умру в бою...—Вона притиснула руку Бунчукову до грудей, так, що він чув приглушений стукіт її серця і, дивлячися на нього знизу вгору, потемнілим глибоким поглядом, зашепотіла:— І коли смерть не буде моментальна, то останнє, що я відчуватиму,—це урочистий, разюче-прекрасний гімн прийдешнього.

Бунчук слухав, загнувши голову. Його запалив її молодий пристрасний порив і крізь ритмічне перестукування коліс, скрізь скрипіння вагону і дзвін рейок йому причулася велична неясна мелодія. Холодом всипаний, пішов до надвір-ніх дверей, поштовхом ноги розчинив їх. На площадку з посвистом вхопився вітер, колюча сніжна курява, пара і потужний рев паротягу.

XVII.

16-го січня увечорі Бунчук і Ганна переїхали до Воронежа. Пробыли там два дні і виїхали на Міллерово, бо в день від'їзду було одержано звістку, що туди перебралися Донський ревком і вірні йому частини, примушені під натиском каледінців очистити Кам'яиську.

В Міллерові — метушня і тиск. Бунчук затримався там на кілька годин і другим потягом виїхав до Глибокої. Другого дня він прийняв кулеметну команду, а ранком наступного дня був уже в бою з чериєцівським загоном.

Після того, як Чернецова розбили, їм з Ганною несподівано довелося розлучитись. Прибігла вона вранці з штабу жвава і трошки засмучена.

— Ти знаєш, — тут Абрамсон. Він дуже хоче побачити тебе. А потім ще новина — сьогодні я їду. , —

— Куди ? — здивувався Бунчук.

— Абрамсон, я і ще кілька товаришів їдемо до Луганського на агітаційну роботу.

— Ти кидаєш загін? — холоднувато спитав Бунчук.

Вона засміялася, тулячись до нього розчервонілим обличчям:

— Признайся: тебе смутить не те, що кидаю загін, а те, що тебе кидаю? Але ж це на час якийсь. Я певна, що на тій роботі з мене буде більша користь, ніж коло тебе. Агітація, мабуть що більше в моїй спеціальності, ніж кулеметна справа... — і пустотливо повела оком,— вивчена хоча би й під керівництвом такого досвідченого командира, як Бунчук.

Незабаром прийшов Абрамсон. Він по-давньому був палкий, діяльний, непосидючий, так само виблискував білою плямою на жуковій, мов обсмоленій, голові. Бунчукові щиро зрадів.

— Підвівся?—Дуж-же гарно! Ганну ми забираємо,—і здогадливо натякаючи, примружився:—Ти не заперечуєш? Не заперечуєш? Так-так... Так-так... Дуж-же гарно! Я тому ставлю таке питання, що ви, очевидно, зжилися в Царицині.

— Не криюся, що мені жаль з нею розлучитися,—Бунчук похмуро і натягнуто посміхнувся.

— Жаль?! Вже й цього багато... Ганно, ти чуєш?

Він походив по кімнаті, на ході підняв з-за скрині запорошений томик Гаріна-Міхайловського і, стріпонувшись, почав прощатися.

— Ти швидко, Ганно?

— Іди. Я зараз,—відповіла та з-за перегороджі.

Взявши чисту білизну, вона вийшла. На ній була підперезана ремнем захисна салдатська гімнастівка з кишенями, трошки відстобурченими персами, і та сама чорна спідниця, подекуди зацерована, але чиста бездоганно. Важке, недавно вимите волосся, пушилося, вибивалося з вузла. Вона одягнула шинелю, затягуючи паска, спитала (недавня жвавість її зникла і голос був тьмянний, бланний):

— Ти братимеш участь у наступі сьогодні?

— Ну, звичайно! Не сидітиму ж я, згорнувши руки.

— Я прошу тебе... Послухай, будь обережний. Ти зробиш це заради мене? Так? Я залишаю, тобі зайву пару вовняних панчіх. Не застудися, пильнуй не замочити ноги. З Луганського я напишу тобі.

У неї якось зразу вицвіли очі, прощаючись, призналася:

— Ось бачиш, мені дуже боляче уходити від тебе. Спочатку, коли Абрамсон запропонував їхати до Луганського, я пожвавішала, а зараз почуваю, що без тебе там буде пустельно. Зайвий доказ, що почуття зараз зайве—врно зв'язує... Ну, та хоч як, а прощай!..

Попорощалися стримано-холодно, але Бунчук зрозумів це так, як і слід зрозуміти: вона боялася розгубити запас рішучості.

Він вийшов провезти. Ганна пішла метушливо, поводячи плечима, не оглядаючись. Йому хотілося окликнути її, але він помітив прощаючись в її трохи скошеному,

затуманеному погляді надмірний і вогкий блиск; силуючи волю, крикнув з уданою бадьорістю:

— Сподіваюся, побачимося в Ростові! Бувай 'здорова, Ганно!

Ганна оглянулася з-під плеча, прискорила кроки.

Як воїна відійшла, Бунчук із страшною силою відчув самотність. Він повернувся з вулиці на квартиру, але ж зразу вискочив звідти, мов обпечений... Лам кожна річ дихала її присутністю, кожна річ зберігала її запах: і забута хусточка і салдатська ладівниця, і мідний кухоль, — усе, до чого доторкалися її руки.

Бунчук до вечора протинявся по станції, відчуваючи небувалий неспокій, з таким почуттям, ніби відтяли у нього щось і він йіак не при звичається до нового свого становища. Розгублено приглядався він до обличч незнайомих червоногвардійців і козаків, декого пізнавав, багато вгадували його.

В одному місці його спинив козак, товариш ще з німецької війни. Він затяг Бунчука до себе на квартиру, запросив узяти участь у грі. За столом різалися в "очко" червоногвардійці з загону Петрова і недавно прибулі матроси-мок-роусівці. Оповіті тютюновим димом, вони дзвінко буцали картами, шаруділи керенськими грішми, лаялись, очайдушно кричали. Бунчука потягло на повітря, вийшов, не попрідавшись.

Виручило його те, що за годину довелося йти в наступ.

XVIII.

По смерті Каледіна Новочеркаська станиця доручила владу походному отаманові Війська Донського генералові Назарову. 4-го січня делегати, що з'їхалися на Круг, обрали його на військового наказного отамана. На Круг зібралася незначна частина делегатів, переважно представники низівських станиць південних округ. Круг звався Малим. Роботу свою почав 4-го лютого. Назаров, заручившись підтримкою Круга, оголосив мобілізацію від 17-ти до 55-ти років, але козаки неохоче бралися до зброї, не вважаючи на загрози, і висилання до станиць озброєних загонів для переведення мобілізації.

В той день, коли Малий Круг розпочав, роботу, до Новочеркаську з румунського фронту похідно прийшов шостий Донський козацький, генерала Краснощокова полк, під командою військового старшини Таціна. Полк від самого Катеринославу йшов з боями, прориваючи більшовицьке кільце. Його тріпали під П'ятихаткою, Межевою, Матвійовим Курганом і в багатьох місцях, але, не зважаючи на це, він прибув майже у повному складі, при всіх офіцерах.

Полкові влаштували урочисту зустріч. Після молебня на соборному майдані Назаров дякував козакам за те, що не зламали дисципліну, чудовий стрій і зі зброєю прийшли на захист Дону.

6-го полк вирядили на фронт, під станцію Сулин, а 8-го прийшли до Новочеркаську чорні звістки: полк під впливом більшовицької агітації самовільно пішов з позиції і відмовився захищати військовий уряд.

Робота Кругу йшла в'яло. Передрішеність боротьби з більшовиками почували всі. Під час засідань Назаров—цей енергійний, запальний генерал — сидів спершися на

руку, закривши долонею лоба, мов болісно про щось думаючи.

Розпалися порохом останні надії. Змикався і зашморгував горло Донщині більшовицькій зашморг. Уже гуркотіло під 'Гихорецькою. Чутки йшли, що йде з Царицину до Ростова тамтешній більшовицькій командир-хорунжий Автономов.

9-го ранком до Ростова ввійшов загін капітана Чернова; тіснив його Сіверс, з тилу обстрілювали козаки Гнилівської станиці. Малесенька залишалася перетинка, і Корнілов, зрозумівши, що залишатися в Ростові небезпечно, того ж дня видав наказу про відхід на станицю Ольгинську.

Цілий день на вокзал і офіцерські патрулі пострілювали з Темерніка робітники. Надвечір з Ростова виступила густа колона гадюкою, звиваючись поплазувала на Аксай. По зрихлілому вогкому снігові важко йшли, куценькі сотні. Мигтіли гімназичні шинелі з ясними гудзиками, зеленкуваті— реалістів, але в масі переважали — салдатсько-офіцерські. Чоти вели полковники і капітани. В рядах були юнкери і офіцери, починаючи з хорунжих, кінчаючи 'полковниками. За численними підводами обозу йшли біженці — літні, поважні люди, в міських пальтах, в калошах. Жінки дріботіли коло підвід, засіряючи в глибокому снігові, вихляючися на високих підборах. ,

В одній з сотень королівського полку йшов осавул Євген Листницький. В шерезі з ним—підтягнутий муштровий офіцер, штабс-капітан Старобельський, поручник Суворівського Фанагорійського гренадерського полку Богачов і підполковник Ловічев — престарий, беззубий офіцер, весь, як замате-рілий лис, укритий рудою просивиною.

Накопичувалися сутінки. Морозило. Від гирла Дону солонкуватий і вогкий підпирив вітер. Листницький звично, не гублячи кроку, місив потовчений сніг, вдивлявся в обличчя людей, що випереджали сотні. Проз них, обіч дороги, пройшли командир Королівського полку, капітан Неженцев і колишній командир Преображенського Гвардійського полку Кутепов, в розстебнутій шинелі і збитому на круту потилицю кашкеті.

— Пане командире!—окликнув Неженцева полковник Ловічев, зручно перехоплюючи Гвинтівку.

Кутепов повернув широколобе, воляче обличчя, з рідко посадженими чорними очима і підстриженою лопатистою борідкою; з-за його плеча виглянув на поклик Неженцев.

— Накажіть першій сотні прискорити ходу! Так бо й замерзнути можна. Ми промочили ноги, а такий крок на поході...

Неженцев, не відповідаючи, пройшов мимо. Він про щось сперечався з Кутеповим. Трохи згодом випередив їх Але-ксеев. Машталір гнав ситі, вороні, з підв'язаними хвостами коні; з-під копит їх звивалося і бризкало навколо сніжне груддя. Червоний від вітру, Алексеев, з білими піднятими вусами і сторчовими, такими ж білими бровами, аж на самісінькі вуха натягнув кашкета, сидів, боком привалившись до спинки коляси, мерзлякувато придержуючи лівою рукою коміра. Офіцери усмішками проводили його знайоме всім обличчя.

На покопирсаній безліччю ніг дорозі де-не-де просочувалися жовті калюжі. Іти було важко—ноги роз'їздилися, вогкість просякала в чоботи. Листницький, крокуючи, прислухався до розмови спереду. Якийсь баритонистий офіцер, у хутряній куртці і звичайній козацькій папасі, говорив:

— Ви бачили, поручнику? Голова Державної думи Родзинко, старий—і йде пішки.

— Росія сходить на Голготу...

Кашляючи і з хрипом вихаркуючись, хтось спитувався іронізувати:

— Голгота... З тією лише різницею, що замість кремни-стого шляху—сніг, до того ж мокрий, плюс чортячий холод.

— Не знаєте, панове, де ночівля?

— В Катеринодарі.

— В Прусії ми одного разу такий-о похід ламали...

— Як от нас привітає Кубань. Що?.. Звичайно, там інша справа.

— У вас є курити?—спитав у Листницького поручник Го-ловачов.

Він зняв грубу вовняну рукавицю, взяв цигарку, подякував і, висякавшись по-салдатськи, , витер пальці об полу шинелі.

— Засвоюєте демократичні манери, поручнику?.. — тонко посміхнувся підполковник Ловічев.

— Знехотя засвоїш. А ви... дванадцяткою хусточок запаслися, чи що?

Ловічев не відповів. На червоно-сивизних вусах його висіли зеленкуваті бурульки. Він зрідка шморгав носом, морщився від холоду, що проникав крізь підбиту вітром шинелю.

"Цвіт Росії",—думав Листницький, з гострим жалем оглядаючи шереди і голову колони, ламано вигнутої дорогою.

Проскакало кілька вершників, серед них — на 'високому дончаку Корнілов. Його ясно-зелений кожушок, з косими кишенями по боках, і біла папах, довго майоріли понад лавами. Густим риком "Слава" провозжали його офіцерські батальйони.

— Все б це нічого) та ось родина... — Ловічев по-старечому покрехтав, з боку заглянув у вічі Листницькому, немов шукаючи співчуття. Родина залишилася у мене в Смоленську...— проказав він. — Дружина і донька — дівчина. На Різдво вийшло їй сімнадцять років... Як це, осавуле?

— Та-а-ак...

— Ви теж сімейний? З Новочеркаську?

— Ні, я Донецької округи. У мене батько залишився.

— Не знаю, що з ними... Як вони там без мене, — вів Ловічев.

Його роздратовано перепинив Старобельський:

— У всіх, родини залишилися. Не розумію, чого ви пхінькаєте, підполковнику? Ди-и-и-ий наїд. Не встигли вийти з Ростова...

— Старобельський, Петро Петрович. Ви були в бої під Таганрогом?—крикнув хтось ззаду через шереду.

Старобельський повернувся роздратованим обличчям, похмуро посміхнувся.

— А... Володимире Георгієвичу, ви яким побитом до нашої чоти? Перевівся? З ким не поладив? Ага... Ну, це зрозуміло... Ви питаєте про Таганрог? Так, був. А що? Цілком слушно... Вбили його.

Листницький, неуважно прислухаючися до розмови, згадував свій від'їзд з Ягідного, батька, Оксану. Його душила туга, раптом понявши серце. Він мляво переставляв ноги, дивився як коливаються попереду Гвинтівки з пригвінченими багнетами, похитуються під ритм кроків голови в папах, кашкетах і башликах, думав:

"Такий же, як у мене, заряд ненависти і безмежної злоби несе тепер кожний з цих п'яти тисяч, підданих остракизмові.. Викинули, негідники, з Росії—і тут думають розтоптати. Подивимось!.. Корнілов виведе нас на Москву".

Цієї хвилини він згадав приїзд Корнілова до Москви і радо перейшов на спогади того дня.

Деся недалеко позаду, напевно в хвості чоти, йшла батарея. Пирхкали коні, гуркотіли⁴ барки, навіть запах кінського поту доносило звідти. Листницький зразу почув цей знайомий, хвилюючий запах, повернув голову: передній їздовий, молодий хорунжий, подивився на нього, і посміхнувся мов до знайомого.

На 11-е* березня Добровольча армія була зосереджена в районі станиці Ольгинської. Корнілов гаявся виступати, чекаючи приїзду до Ольгинської походного отамана Війська Донського генерала Попова, котрий пішов з Новочеркаську до Задонських степів з своїм загonom, нараховуючи коло 1600 шабель, при п'яти гарматах і 40 кулеметах.

Уранці 13-го Попов із своїм начальником штабу, полков-пиком Сидориним і кількома козацькими офіцерами варті, прискакав до Ольгинської.

На пляці, коло будинку, що зайняв Корнілов, він спинив коня, придержуючися за луку, важко переніс через сідло ногу. Його підтримав, підскачівши, вістівець — молодий чорночубий козак, з смаглим обличчям і гострими, мов у чайки, очима. Попов кинув йому повід, повільно пішов до ганку. Сидорин і офіцери, спішившись, пішли слідом за ним. Вістівці через фіртку ввели у двір коні. Поки один з них, літній, клишоногий, навішував шаньки, другий, чорночубий, подібний до чайки, вже нав'язав знайомство з хазяйською наймичкою. Він щось зморозив їй; наймичка—рум'яна дівчина, в кокетливо напнутій хустці і глибоких калошах, на босу ногу,—сміючися й ковзаючися, протьопала повз нього по калюжі до повітки.

Ставний літній Попов увійшов до будинку. В передпокої здав на руки моторному вістівцеві шинелю, повісив на вішалку нагайку, довго і згучно сякався. Вістівець провів його і Сидорина, що на ході пригладжував волосся, до залі.

Скликані на нараду генерали вже зібралися. Корнілов сидів за столом, спершися на розгорнуту мапу, по правиці білів сивиною сухенький і пряменький свіжо виголений Алексеев. Денікин, поблискуючи розумними колючими очима, про щось говорив з Романовським. Лукомський, трохи чимсь схожий на Денікіна, тихо походжав по кімнаті, щипав борідку. Марков стояв коло вікна у двір, спостерігаючи, як вістівці козаки походжають коло коней і пересміюються з дівкою-наймичкою. *,

Привітавшись, прибульці підійшли до столу. Алексеєр поставив кілька незначних запитань про дорогу і евакуацію Новочеркаську. Ввійшли Кутепов, з ним кілька муштрових офіцерів, запрошені від Корнілова на нараду.

Дивлячись увіч на Попова, що сідав із спокійною впевненістю, Корнілов спитав:

— Скажіть, генерале, численість вашого загону?

— Півтори тисячі шабель, батарея, сорок калеметів з прислугою.

— Обставини, що примусили добровольчу армію піти з Ростова, вам відомі.' Вчора у нас була рада. Ухвалено йти на Кубань, беручи напрямок на Катеринодар, в околицях якого діють охотницькі загони. Ми рушимо цим маршрутом...—Корнілов провів по мапі незагостреним кінцем юлівця, заговорив квапливіше: — По дорозі залучаючи кубанське козацтво, порошачи ті малочисельні, неорганізовані і небоєздатні червоногвардійські загони, що намагаються перешкоджати нашому рухові,—Він глянув на примружений, відісланий убік погляд Попова, докінчив:—Ми пропонуємо вам приєднатися з вашим загonom до Добровольної армії і разом з нами йти на Катеринодар. Роздрібнити сили—не в наших інтересах.

— Я не можу цього зробити, — рішуче й круто заявив Попов.

Алексеев трохи нахилився в його бік.

— Чому, дозвольте спитати?

— Тому, що я не можу залишити територію Донщини і йти кудись на Кубань. Прикриваючися з півночі Доном, ми в районі зимівників пере чекаємо події. На активні дії ворога не можна сподіватися, бо не сьогодні-завтра почнеться розталь, переправити через Дін к е то що артилерію, а й кінноту буде неможливо, а з району зимівників, добре забезпеченого фуражем і хлібом, ми коли тільки схочемо й в якому схочемо напрямку можемо розвинути партизанські дії.

Попов з поважною впевненістю наводив докази, що відхиляли пропозицію Корнілова. Він передихнув і, бачачи, що Корнілов хоче щось сказати, уперто мотнув головою:

— Дозвольте докінчити... Опріч цього, є ще один надто важливий чинник і ми, командування, його враховуємо: це— настрій наших козаків.—Він витягнув м'ясисту білу руку з золотою каблучкою, що всмокталася в м'якиш вказівця, трохи піднявши голос, "оглядаючи всіх, казав далі:—В разі ми повернемо на Кубань—виникне небезпека розпаду загону. Козаки можуть не піти. Не треба забувати того, що постійний і найміцніший контингент мого загону—козаки, а вони зовсім не такі стаді морально, як... хоча б ваші частини. Вони, просто, несвідомі. Не підуть—і все. ,А ризикувати втратити весь загін я не можу, — відрубуючи кожнісіньке слово, вів Попов і знову перепинив Корнілова:—Перепрошаю, я висловив вам наше рішення і смію запевнити вас, що змінити його ми не маємо змоги. Звичайно, роздрібняти сили не в наших інтересах, але з утвореного становища є один вихід. Я вважаю, що виходячи з допіру сказаного, для добровольчої армії було б краще йти не на Кубань,¹—настрої кубанського козацтва дуже турбують мене,—а разом з донським загonom— до Задонських-степів. Там вона відпочине, користуючися з передцшки, на весну

поповниться новими кадрами волонтерів з Росії...

— Ні! — викликнув Корнілов, що вчора ще схилявся до того, щоб іти до Задонських степів і вперто заперечував протилежну думку Алексеева.—Немає рації, іти до зимівників. Нас близько шости тисяч чоловіка...

— Якщо йдеться про харчування, то смію вас запевнити, ваше високопревосходительство, район зимівників не залишає бажати кращого. До того ж там ви можете взяти у приватних кіннозаводчиків коней і посадовити частину армії на коні. У вас будуть нові шанси під час польової маневреної війни. Кіннота вам конче потрібна, а Добровольча армія на неї не багата.

Корнілов, цього дня особливо уважний, до Алексеева, подивився на нього. Він, очевидно, вагався, який вибрати напрямок, шукав підтримки чужого авторитету. Алексеева вислухали з великою увагою. Старий генерал, що звик коротко, з вичерпливою виразністю розв'язувати завдання, в кількох спресованих фразах висловився за похід на Катери-нодар.

— В даному напрямку нам найлегше прорвати більшовицьке кільце і з'єднатися з загonom, що діє під Катеринода-ром,—закінчив він.

— А коли з цим не пощастить, Михайло Васильовичу? — обережно спитав Лукомський.

Алексеев пожував губами, повів рукою по мапі.

— Навіть коли припустити невдачу, то у нас залишиться можливість дійти до Кавказьких гір, і розпорошити армію.

Його підтримав Романовський. Кілька палких слів сказав Марков. Важким аргументам Алексеева мов би й нічого було протиставити, але слово взяв Лукомський, вирівняв терези:

— Я підтримую пропозицію генерала Попова,—заявив він, поволі підбираючи слова.—Похід на Кубань зв'язаний з великими труднощами, врахувати які звідси неможна. Насамперед нам доведеться двічі перетинати залізницю...

В напрямку його пальця до мали потяглися погляди всіх учасників наради. Лукомський напористо продовжував:

— Більшовики не проминуть зустріти нас відповідним чином,—вони підведуть панцерні потяги. У нас важкий обоз і маса поранених; залишити їх ми не можемо. Все це надзвичайно обтяжуватиме армію і перешкоджатиме їй щонай-швидше просуватися. Потім, мені незрозуміло, чому склалася певність, що кубанське козацтво ставиться до нас приязно? На прикладі донського козацтва, котре теж ніби то тяготи-лося владою більшовиків, ми повинні з надзвичайною обережністю і великою дозою здорового скептицизму ставитися до подібних чуток. Кубанці хборіють на ту саму більшовицьку трахому, що занесли з колишньої, російської армії... Вони можуть вороже поставитися до нас. На закінчення мушу повторити, що. моя думка—іти на схід, до степів, і звідти, скупивши сили, загрожувати більшовикам..

Підтримуваний більшістю своїх генералів, Корнілов вирішив іти на захід від Великокняжеської, поповнити на поході немуштрову частину армії кінським складом і

вже звідти повернути на Кубань. Розпустивши нараду, він перекинувся кількома фразами з Поповим, холодно попрощався з ним, вийшов у свою кімнату. За ним пройшов Алексеев.

Начштабу донського загону полковник Сидорин, дзвякаючи острогами, вийшов на ганок, соковито, зраділо крикнув вістівцям:

— Коні! . .

До ганку, придержуючи шаблю, ступаючи через калюжі, підійшов молодий ясно-русявий козацький сотник. Він спинився коло нижньої приступки/ спитав пошепки:

—, Що ж, пане полковнику?.

— Не зле! — з піднесеною бадьорістю півголосом відповів Сидорин.—Наш відмовився йти на Кубань. Зараз виїздимо. Ви готові, Изварин?

— Так, коні ведуть.

Вістівці, посідавши, вели коні. Чорночубий, схожий на чайку, поглядав на свого товариша.

— Гарна, чи що ? —спитав він прискаючи.

Літній стримано осміхався.

— Як кінський лишай'.

— А коли б, скажімо, покликала?

— Облиш, дурню! Нині ж великий піст.

Изварин, колишній товариш на службі Григорія Мелехова", скочив на свого вислозадного з лисиною на все чоло, білоні-здлого коня, наказав вістівцям:

% — Виїздіть на вулицю.

Попов і Сидорин, прощаючися з кимсь із генералів, зійшли з ганку... Один з вістівців придержав коня, допоміг генеральській нозі знайти стремено. Попов, помахуючи козацькою непоказною нагайочкою, пустив коня бігкою ристю". за ним заклусували, підвівшись на стременах і трохи валячись уперед, вістівці—козаки, Сидорин і офіцери. .*

В станиці Мечетинській, куди прибула Добровольча армія за два переходи, Корнілов дістав додаткові відомості про район зимівників. Відомості були негативного характеру. Скликавши командирів муштрових частин, Корнілов оголосив прираду йти на Кубань.

До Попова послалц ординарця з повторною пропозицією-приєднатися. Ординарець-офіцер наздогнав армію під участком Старо-Іванівським. Відповідь привіз він від Попова ту саму: Попов ввічливо і холодно відмовлявся пристати на пропозицію, писав, що рішення його не можна змінити і що він залишається покищо в Сальській окрузі.

XIX.

З загonom Голубова, що рушив обхідним шляхом для захоплення Новочеркаську, виїхав і Бунчук. 10-го лютого вони вибралися з Шахтної, пройшли станицю Роздорську, на ніч були вже в Мелехівській. Другого дня на світанку виїхали з станиці.

Голубов вів загін швидким маршем. Попереду виднілася його кремезна постить; нагай нетерпляче падав на кінський круп. Уночі пройшли Безсергенівську, дали трохи

відпочити коням і знову в сірій, беззоряній ночі замаячили вершники, захрустів під копитами мерзлий льодок ґрунтового шляху.

Коло Крив'янської збилися з дороги, але зараз же напали на свою. Свінуло, коли в'їздили до Крив'янської. Станиця була ще безлюдна. На майданчику, коло криниці, старий козак рубав у кориті лід. Голубовшід'їхав до нього, загін зупинився.

— Здоров був, старий.

Козак поволі доніс руку в плетінці до папахи, відповів неприємно:

— Доброго здоров'я.

— А що, діду, пішли ваші станичні козаки до Новочеркаську? Мобілізація була у вас?

Старий похапцем підняв сокиру, пішов до воріт, не відповідаючи.

— Рушай!—від'їжджаючи ї лаючися, гукнув Голубов.

Того дня Малий військовий круг збирався евакуватися до

станіці Константинівської. Новий похідний отаман Війська Донського, генерал Попов, уже вивів з столиці збройні сили, перевіз військові цінності. Вранці одержано було відомості, що Голубов з Мелехівської їде до Безсергенівської. Круг послав для переговорів з Голубовим про умови здання Новочеркаську осавула Сиволобова. Слідом за ним, не зустрінувши опору, до Новочеркаську вскочили комонники Голубова. Сам він, на вмиленому мокрому коні, в супроводі густої хмари козаків, галопом підскакав до будинку Кругу. Коло під'їзду товпилося кілька чоловіка роззявляк, стояв вістивець, чекаючи з засідланим конем Назарова.

Бунчук скочив з коня, схопив ручного кулемета. Разом з Голубовим і з натовпом козаків вбїг до будинку Кругу. На хряп розчинених дверей просторої залі повернулися голови делегатів, густо забїліли обличчя.

— Вста-а-ти!—напружено, як на огляді, скомандував Голубов і, оточений козаками, спотикаючися від спіху, пішов до столу президії.

Члени Кругу, гуркотячи стільцями, підвелися на владний окрик, один Назаров залишився сидіти.

— Як ви смїєте переривати засідання Круга? — залунав його гнівний голос. ' ,

— Вас заарештовано! Мовчати! — Голубов, багровїючи, підбїг до Назарова, рванув з плеча його генеральської тужурки наплічника, прорвався на хрипкий виск:—Встати, тобі кажуть! Бери його!;. Ти!.. Я кому говорю?!.. Золотоплічник!

Бунчук на дверях примощував кулемета. Члени Кругу товпилися, мов та отара. Повз Бугїчука козаки .протягли Назарова, позеленїлого з жаху голову Кругу Волошина і ще кількох.

Брязкаючи шаблею, слідом їшов бурий, у плямах рум'янцю, Голубов. Його за рукав схопив якийсь член Кругу.

— Пане полковнику, добродїю, куди ж нам?

— Ми вільні?—зза його плеча висунулася слизька, шустка

Бунчук переночз'вав у матерї, а другого дня, як тільки в Новочеркаську стало

відомо, що Сіверс захопив Ростов, він відпросився у Голубова, і ранком виїхав туди верхом.

Два дні працював в штабі у Сіверса, котрий знав його, ще будучи редактором "Окопної Правди", навідувався до ревкому—ні Абрамсона, ні Ганни там не було. При штабі Сіверса утворився революційний трибунал, що чишив суворий суд і розправу над захопленими білогвардійцями. Бунчук день попрацював, обслуговуючи суд, беручи участь в облавах, а другого дня, вже не сподіваючись, забіг до ревкому і ще на сходах почув віолончельний густий голос Ганни. Кров кинулася йому до серця, коли він, задлявши ходу, увійшов до другої кімнати, звідки чути було голос і сміх Ганни.

В кімнаті, де раніш, містилася комендантська, кувивався тютюновий дим. У кутку, за невеличким дамським столиком писав щось чоловік у шинелі без ґудзиків, з розв'язаними навушниками салдатської папахи; круг нього товпилися салдати і цивільні в козушках і пальтах. Вони, розбившись на купки, курили, розмовляли. Коло вікна, спиною до дверей стояла Ганна, на підвіконні, схрищеними пальцями підтримуючи коліна своєї зігнутої ноги, сидів Абрамсон, поруч нього, збочивши голову, стояв високий, латиш з вигляду, червоногвардієць. Він відводив цигарку, випинаючи мізинчик, і щось розповідав, — видно, смішне: відкидаючись, соковито сміялася Ганна, кавунною шкаралупою морщився від усмішки Абрамсон, ближні прислухалися, посміхаючись, а на великому обличчі червоногвардійця, в кожній, мов сокирою вирубленій рисі, жило й світилося розумне, гостре і трохи зле.

Бунчук положив руку на плече Ганні.

— Здоровенька була, Ганю!

Вона оглянулася. Краска залила її обличчя, ринула по шиї до дужок, вичавила з очей сльози.

— Звідки ти? Абрамсоне, подивися! Ось він — як новий гривеник, а ти за нього турбувався, — залепетала вона, не підводячи очей, і, не в силах опанувати збентеженням, відійшла до дверей.

Бунчук стиснув гарячу руку Абрамсона, перекинувся з ним кількома фразами і, почувачи на обличчі своєму дурну, безмежно щасливу усмішку, не відповідаючи на якесь запитання Абрамсона (він навіть не зрозумів його), пішов до Ганни. Вона підбадьорилася, зустріла його трохи злою за своє збентеження усмішкою.

— Ну, здоров ще раз. Як ти? Гаразд? Коли приїхав? З Новочеркаська? Ти був у загоні Голубова? Он як... Ну, й що ж?

Бунчук відповідав на запитання, не зводячи з неї неламкий важкий погляд. Відповідний погляд її підламувався, прохоплювався убік.

— Вийдімо на хвилинку на вулицю, — запропонувала Ганна.

їх окликнув Абрамсон.

— Ви швидко прийдете? У мене до тебе, товаришу Бунчук, є справа. Ми думаємо використати тебе на одній роботі.

— Я прийду за годину.

На вулиці Ганна прямо і м'ярко глянула у вічі Бунчукові, досадливо помахала

рукою.

— Ілька, Ілька, як я не гарно зніяковіла... 'Як дівча! Це пояснюється, поперше, несподіваністю, подруге, нашим половинчастим становищем. По суті, хто ми з тобою? Ідилічні "наречені"? Знаєш, у Луганському в мене якось Абрамсон питає: "Ти живеш з Бунчуком?" Я заперечила, але він дуже спостережливий хлопець, і не міг не бачити того, що впадає у вічі. Він нічого не сказав, але з очей я бачила: не йме віри.

— Оповідай же про себе — що і як ти?

— О, ми там хитнули справою! Збили цілий загін з двохсот одинадцяти багнетів. Проводили організаційну і політичну роботу... Та хіба все це розкажеш у двох словах? Я Ще перебуваю під впливом твого раптового приходу. Де ти..., ночуєш де? — перериваючи розмову, спитала вона.

— Тут... у товариша.

Бунчук зам'явся, сказав неправду; всі ночі проводив він на" помешканні штабу Сіверса.

— Ти сьогодні ж перейдеш до нас. Пам'ятаєш, де я мешкаю? Ти провожав мене колись.

— Найду. Але... чи не поклопочу я твою родину?

— Покинь, нікого ти не поклопочеш, і взагалі про це не говори. ;і

Увечорі Бунчук, забравши свої манатки, що вміщалися в просторій салдатській торбі, прийшов на той завулок край міста, де жила Ганна. На порозі невеличкого цегляного флігеля його зустріла старенька. Обличчя її неясно нагадувало Ганну. Той же синясто-чорний блиск очей, трохи зігнутий ніс, тільки шкіра зморщена і земляста, та провалений рот лякає старістю.

— Ви — Бунчук? — спитала вона%

— Так.

— Прохаю вас, проходьте. Дочка говорила мені про вас.

Вона провела Бунчука до маленької кімнати, показала, куди покласти речі, ревматично зведеним пальцем повела навколо.

— Тут ви вже житимете. Ліжко це вам, добродію.

Вона говорила з помітним єврейським акцентом, не зовсім чисто. Крім неї, в хаті був невеличкий підліток,—дівчинка, недолужна і така ж, як Ганна,. глибокоока.

Ганна прийшла трохи згодом. Вона внесла з собою шум і жвавість.

— У нас нікого не було? Бунчук не приходив?

Мати відповіла їй щось рідною мовою, і Ганна твердою пливучою* ходою підійшла до дверей.

— До тебе можна?

— Еге ж.

Бунчук, підвівшись з стільця, пішов їй назустріч.

— Ну, як? Влаштувався?

Вона задоволеним, смішливим поглядом оглянула його, спитала:

— Ти щонебудь їв? Ходімо туди.

За рукав гімнастібки ввела його до першої кімнати, сказала:

— Це, мамо, мій товариш, — і посміхнулася. — Ви його не кривдіть.

— Ну, що ти, хіба можна таке? Він — наш гість.

Вночі по Ростову, немов стручки визрілої акації, тріскалися постріли. Деколи горлав кулемет, потім усе Стихало. І ніч, пишна, чорна, лютнева ніч, знову тишею повивала вулиці. Бунчук і Ганна довго сиділи в його суворо чистій кімнатці.

— Тут ми з сестричкою жили, — говорила Ганна. — Бачиш, як у нас скромно. Як у чорниць. Ні дешевих картин, ні фотографій, нічого такого, що личило б мені, як гімназистці.

— З чого ви жили? — в розмові спитав Бунчук.

І Ганна не без внутрішньої гордості відповіла: .

— Я працювала на Асмолівській фабриці і давала лекції.

— А тепер?

— Мама шие. їм удвох мало треба.

Бунчук оповідав подробиці захоплення Новочеркаську, пр© бої під Звіревим і Кам'янською. Ганна ділилася вражіннями бід роботи в Луганському і Таганрозі. Об одинадцятій, тільки но мати погасила в себе світло, вона пішла.

XX.

/

У березні Бунчука послали на роботу до революційного суду при Донському ревкомі. Високий, тьмяноокий, зіссаний від роботи і безсонних ночей голова відвів його до вікна своєї кімнати, сказав, погладжуючи ручного годинника (він спішив на засідання):

— З якого року в партії? Ага, путньо. Так ось ти будеш у нас за коменданта. Минулої ночі ми вирядили до "штабу Духоніна" свого коменданта... За хабара. Був формений садист, дешпетник, наволоч,—таких нам не треба. Ця робота брудна, але треба і в ній зберегти ціленькою свідомість своєї відповідальності перед партією, і ти тільки зрозумій мене, цк треба... — натиснув він на цю фразу: — людяність зберегти. Ми з необхідності фізично знищуємо контрреволюціонерів, але робити з цього цирк неможна. Ти розумієш мене? Ну, й добре. Іди приймай справи.

Цієї ж ночі Бунчук з командою червоногвардійців з шістнадцяти чоловіка розстріляв опівночі за містом, на третій верстві, п'ятьох присуджених до розстрілу. З них було двоє козаків Гнилівської станиці, інші — мешканці Ростова.

— Майже щодня опівночі вивозили за місто'вантажним автомобілем засуджених, похапцем копали їм ями, при чому брали в цім участь і смертники і частина червоногвардійців. Бунчук шиковав червоногвардійців, пускав чавунно-глухі слова: ' —

*

— На ворогів революції... — і змахував наганом: — Паль!

За тиждень він висох і почорнів, ніби землею взявся. Проваллям зяли очі, повіки, нервово мигаючи, не покривали їх голодного і тужного виблиску. Ганна бачила його

тільки вночі. Вона працювала в ревкомі, приходила додому пізно, але завжди чекала, коли знайомим уривчастим стуком у вікно, сповістить він про свій прихід.

Одного разу Бунчук повернувся, як і завжди, по півночі. Ганна відчинила йому двері, спитала:

— Вечерятимеш?

Бунчук не відповів, п'яно хитаючись, пройшов до своєї кімнати і, як був у шинелі, чоботях і шапці, повалився на ліжку. Ганна підійшла до нього, заглянула в обличчя: очі його були липко заплющені, на вискалених щільних зубах іскрилася слина, рідке, виваляне від тифу волосся лежало на лобі мокрим жмутом.

Вона присіла поруч, жаль і біль когтили їй серце. Спитала пошепки:

— Тобі важко, Ільку?

Він стиснув її руку, заскрипів зубами, відвернувся до стінки. Так і заснув, не сказавши їй слова, а уві сні щось невиразно й жалісливо мурмотів, намагався¹ скочити. Вона з жахом помітила і здригнулася від безсвідомого страху: він спав, з напівзаплющеними, зведеними під лоба очима,, з-під повік запалена виблискувала жовтавість опуклих білків.

— Піди звідти, — прохала вона його вранці. — Іди краще на фронт. Ти перевівся, Ільку. Згинеш ти на цій роботі.

— Замовчи! — вигукнув він, блимаючи побілілими від люті очима.

— Не кричи. Я образила тебе?

Бунчук погас якось зразу, немов би криком виплеснув накопичену в грудях лютість. Втомлено розглядаючи свої долоні, сказав: <

— Нищити людську погань — брудна справа. Розстрілювати— це, чи бачиш, шкодить здоров'ю і душі... Ач, ти...— вперше при Ганні він брудно вилаявся. — На брудну роботу йдуть або дурні і звірі, або фанатики. Всім кортить походжати в цвітучому садку, але ж — чорт їх забори! — перш, ніж садити квітоньки і деревця, треба бруд вичистити! Угноїти треба! Руки треба закаляти! — підносив він голос, дарма, що Ганна, відвернувшись, мовчала. — Бруд треба знищити, а цим ділом гидують!.. — вже кричав Бунчук, гатячи кулаком по столі, часто мигаючи кров'янистими очима.

До кімнати заглянула Ганнина мати, і він, отямившись, заговорив тихше:

— Я не піду з цієї роботи! Тут я бачу, виразно почуваю, що тут я корисний! Згрібаю нечисть, угноюю землю, щоб ситіша була! Родючіша! Колись по ній ходитимуть щасливі люди. Може син мій ходитиме, якого немає... — Він засміявся скрипучо й невесело.,— Музика майбутнього... ти пам'ятаєш, Ганно? Скільки я розстріляв цих гадів... кліщів!.. Кліщ — це комаха така, в тіло впинається... З десятків ось цими руками вбив... — Бунчук витягнув уперед стиснуті мов у шуліки, кігтисті, чорноволосі руки, пускаючи їх на коліна, пошепки сказав: — І взагалі к чорту! Горіти так, щоб іскри летіли, а чадіти нічого... Тільки я, справді, стомився. Ще трохи, і піду на фронт... маєш рацію...

Ганна, мовчки вислухавши його, стиха сказала:

— Йди на фронт або на іншу роботу. Іди, Ілька, інакше ти... звар'юєш. # —

Бунчук повернувся до неї спиною, потарабанив по вікні.

— Ні, я міцний... Ти не думай, що є люди з заліза. Всі ми з одного матеріалу вилиті... В житті немає таких, котрі не бояться на війні, і таких, хто б, убиваючи людей, не носив... не був морально подрапаний. Та не за тими, з наплічниками, болить серце... Ті — свідомі люди, як і ми з тобою. А от учора довелося серед дев'яток розстрілювати трьох козаків... працівників...¹ Одного почав розв'язувати... — Голос Бунчуків ставав глухіший, невиразніший, ніби відходив він усе далі й далі — торкнув його руку, а вона, як підосва... чорства... Проросла суцільними мозолями... Чорна долоня, порепалася... вся в саднах... у горбах... Ну, я піду — враз урваць він розмову і непомітно для Ганни потер горло, стягнуте, мов волоссяним арканом, жорстким корчем.

Він взувся, випив шклянку молока, пішов. У коридорі його дігнала Ганна. Довго держала його важку волохату руку в своїх руках, потім пригасла її до палаючої щоки і вибігла на двір.

Час помахував кутими днями. Теплішало. З Озова до гирла Дону стукалася весна. Наприкінці березня до Ростова почали прибувати українські червоногвардійські загони, котрих тіснили гайдамаки та німці. У місті почалися вбивства, грабунки, бешкетні, реквізиції. Деякі, остаточно розкладені загони, ревкомів довелось роззброювати. Не миналося без сутичок і стрілянини. Під Новочеркаськом ворушилися козаки. В березні, мов бруньки на тополях, набухали по ста-, ницях суперечності між козаками та іногородніми, подекуди гримотіли повстання, викривалися контр-революційні змови. А Ростов жив буйним, повнокровним життям: увечорі Великою Садовою походжали юрби салдатів, матросів, робітників. Мітингували, лушили насіння, попльовували у струмки вздовж пішоходів, бавилися з бабами. Так само, як і раніше, працювали, їли, пили, спали, вмирили, рили, кохалися, ненавиділи, дихали солонуватим з моря вітерцем, жили, поривані великими й малими бажаннями. На Ростов насувалися близькі грозові дні.. Пахло обталом чорноземом, кров'ю близьких боїв пахло.

Одного такого политого сонцем гоного дня Бунчук повернувся додому раніше, як звичайно, і здивувався, заставши Ганну вдома.

— Ти ж пізно завжди приходиш, а сьогодні чому так?

— Я не зовсім здорова.

Вона пройшла за ним до його кімнати. Бунчук роздягнувся, з тремтливою радісною усмішкою сказав:

— Ганю, від сьогодні я не працюю в суді. ч — Та що ти? Куди ж тебе?

— До ревкому. З Кривошликовим сьогодні говорив. Він вб'їє послати мене кудись на округу.

Повечеряли вони разом. Бунчук ліг спати. Схвильований, він довго не міг заснути, курив, ворочався на твердуватому матрасі, радісно зідхав. З великим задоволенням ішов він з СУДУ} бо почував, ідо ще, трохи — і не витримає, надломиться. Він

докурював четверту цигарку, коли почув легкий скрип дверей. Підвівши голову, побачив Ганну. Боса, в самій сорочці, майнула вона через поріг, тихенько підійшла до його ліжка. Крізь шпарини у віконниці на її оголений овал плеча падало тьмяне зелене світло місяця. Вона нахилилася, теплу долоню поклала Бунчукові на губи.

— Посунься... Мовчи...

Лягла поруч. Гарячі ноги її тремтіли в колінах.

Спираючися на лікті, підвелася; пекучим шелестом йому на вухо:

— Я прийшла до тебе, тільки тихше!.. Тихше... Мама

СПИТЬ...

Вона, нетерпляче відсунула з чола важку, мов гроно винограду, прядку волосся, блиснула димучим, синюватим вогником очей, грубувато, вимучено прошептала:

— Не сьогодні-завтра я можу втратити тебе... Я хочу тебе кохати з усім шалом — і жасько здригнулася на свою рішучість:— Ну, швидше.

Бунчук цілував її пониклі неторкано-тугі прохолодні перса, гладив піддатливе тіло і з жахом, з великим, що всю свідомість його поймав, соромом, почував, що він недолугий.

У нього тряслася голова, болісно паленіли щоки. Випручившись, Ганна гнівно відштовхнула його; обсмикуючи сорочку з огидою і відразою спитала, задихнулася зневажливим шепотом:

— Ти... ти недолужний? Чи ти... хворий? О-о-о-о, як це гидко!.. Облиш мене!

Бунчук стис її пальці так, що вони злегка хруснули, в розширені, неясно зачорнілі, ворожі очі втопив "свій погляд, спитав, загикаючися, паралічно кидаючи головою:

— За що? За що судиш? Так, вигорів до щенту!.. Навіть на це не здатний зараз... Не хворий... зрозумій, зрозумій! Спустошений я... А-а-а...

Він глухо замукав, скочив з ліжка, закурив. Довго, наче побитий, горбився коло вікна.

Ганна встала, мовчки пригорнула його і спркійно, як мати, поцілувала в чоло.

А за тиждень, коли сталося те що статися мало, Ганна, ховаючи під його рукою своє запалене вогневим рум'янцем обличчя, призналася:

-г— ... Думала, витратився раніш... Не знала, що до дна вичерпала тебе робота.

І після цього Бунчук довго відчував не тільки пестощі і вогник жінки, коханої, а й тепле, налите до кінця материнське піклування.

На провінцію його не послали. Подтелков наполіг, щоб він залишився в Ростові. Тим часом Донський ревком перекипав у роботі, готувався до крайового з'їзду Рад, до бою з контрреволюцією, що оживала за Доном*

XXI.

i

За надрічними вербами різноголосо гомоніли жаби.— За пагорбом западало за поріг сонце. По хуторі Сетракові розкидалася надвечірня прохолода. Від хатів на суху дорогу падали величезні косі. тіні. Із степу прокурив табун. З вигону, поговорюючи про новини, поганяючи корови лозинами, ішли козачки. Завулками босі і вже засмаглі

козачата ганяли в довгої лози. Старики поважно сиділи на призьбах.

Хутір обсіявся. Тільки де-не-де досівали просо і сояшники.

Коло одного з крайніх дворів на звалених дубках сиділи козаки. Хазяїн куреня, рябий батареєць, оповідав про якийсь випадок за німецької війни. Розмовники — дід-сусіда і зять його, молодий кучерявий козачок — мовчки слухали. З ганку зійшла господиня, висока, вродлива й тілиста, мов та бояриня, козачка. Рукава рожевої, забратої в спідницю сорочки на ній були закасані по Дікті, оголювали смагляві точені, руки. Вона несла цеберку широко й вільно, тою властивою самим тільки козацкам, дженджуристою ходою пройшла до коро-в'янику. Волосся її, запнуте білою підсиненою хусткою, роз-, тріпалося (вона допіру наклала в піч кирпичу, готуючи на завтра паливо), одягнені на босі ноги чирики шелепали, м'яко приминали буйну зелену молодь по дворі.

До слуху козаків, що сиділи на дубках, дійшов дзвінкий біг молочної цівки по стінках цеберки. Господиня видоїла корови, пройшла до куреня, трохи згинаючися, в лівій руці, зігнутій по-лебединому, несла повну цеберку молока.

— Сьомо, ти б пішов теля пошукав, — співучо гукнула вона з приступок.

— А Дмитрик де? — обізвався господар.

— Холера його знає, завівся.

Господар повагом підвівся, пішов на ріг. Старий з зятем теж попрямували було додому. Їх з рогу окликнув господар:

— А глянь лишень, Дороше Гавриловичу! Іди сюди!

Старий і зять його відійшли до козака. Він мовчки показав на степ. Шляхом, немов багрова куля, котилася курява, за нею сунули лави піхоти, обоз, кіннотники. (

— Військо, либонь?—здивовано примружився дід і поклав на білі брови долоню.

— Що воно за люди? — занудився господар. '

З воріт вийшла його жінка, в накинутій на плечі кофточці. Вона глянула в степ, розгублено ахнула:

— Що то за люди? Ісусе Христе, скільки їх багато!

— Недобрі, видно, люди...

Старий затоптався на місці і пішов до свого двору, до зятя сердито крикнув: —

— Іди в двір, нема чого дивитися.

На край завулка бігли дітвора й баби, купками ішли козаки. В степу, за верству від хутора, тягнулася шляхом колонна; до дворів доплескував вітер невиразний гомін голосів, кінське іржання, перегуд коліс.

— Це не козаки... Не нашинські люди, — сказала козачка чоловікові.

Той низав плечем.

— Звичайно, не козаки. Чи не німці бува?.; Ні, руські... Диби; червоний клопоть у них!.. Ага, ось воно що...

Підійшов високий отаманець-козак. Його, видно, трусила пропасниця: був він піськово-жовтий — мов жовтяниці посіли, одягнений у кожух і повстяники. Він підняв

кудлату папаху, сказав:

— Бач, корогва їхня яка?.. Більшовики.

— Вони.

Від колони відокремилося кілька вершників. Вони учвал поскакали до хутора. Козаки, змирнувшись, мовчки почали розходитися, дівчата й дівтора сипнули врозтіч. За п'ять хвилин завулок вимер. Комонні купою вскочили у завулок, під-торкуючи коні, під'їхали до дубків, на яких чверть години тому сиділи козаки. Господар стояв коло воріт. Передній з вершників, з вигляду— старший, на карогнідому коні, в кубанці і з величезним червоним шовковим бантом на захисній, оперезаній бойовими ремнями, сорочці, під'їхав до воріт:

— Здоров був, хазяїне! Відчиняй ворота.

У батарейця побіліло ряботиння на обличчі; скинув кашкета.

— А ви що за люди?

— Відчиняй ворота!.. — крикнув салдат у кубанці.

Карогнідий кінь, косячи злим оком, ганяючи в запіненому

роті мундштуки, вдарив передньою ногою в тин. Козак відчинив фіртку і вершники один за одним в'їхали на двір.

Котрий у кубанці, ловко скочив з коня, вивернутими ногами скоренько подався до ганку. Поки інші злазили з коней, він, сівши на ганкові, встиг дістати цигарницю. Закурюючи, запропонував господареві. Той відмовився.

— Не куриш?

— Спасибічки.

— У вас тут не старовіри?

— Ні православні... А ви хто такі будете? — похмуро допитувався козак.

Ж

— Ми? Червоногвардійці другої Соціалістичної армії.

Всі інші, спішившись* ішли до ганку, коні вели за повід, прив'язуючи їх до бильців. Один — гомилй, із звалняним, мов кінська грива, чубом, чипляючись за шаблю ногами, пішов до овечої загороди. Він по-хазяйськи розчинив ворітця, пурнув, пригинаючись/ під переруб кошари, вивів звідти, держачи за роги, великого, з важким курдюком барана-ва-лаха.

— Петриченко, а йди поможи!—гукнув він гострим фальцетом.

До нього ристю побіг салдатик у куцій австрійській шинелі. Господар гладив бороду, оглядався, немов на чужому дворі. Він нічого не казав і тільки тоді, кречнувши, пішов на ганок, коли валах, з перерізаним шаблею горлом, затіпав тонкими ногами.

За господарем слідом пішов до куреня салдат у кубанці і . ще двоє: один — китаєць, другий — руський, схожий на камчадала.

— Ти не ображайся, хазяїне!—переступаючи через поріг, грайливо крикнув кубанець. — Ми широко заплатимо!

Він поляскав себе по кишені штанів, уривисто зареготав, і круто урвав сміх, спавши очима на господиню. Вона, зціпивши 'зуби, стояла коло печі, дивилася на нього

переляканими очима. Кубанець повернувся до китайця, тривржно бігаючи очима, сказав:

— Ти, ходя, мала-мала йди з дядьком, з оцим дядьком,— він показав пальцем на господаря.—Йди з ним—він сіна коням дасть... Піди лишень, видай. Чуєш? Ми широко платимо! У Червоної гвардії грабунку немає. Іди, хазяїне, ну?— в голосі кубанця дзвякнули металеві нотки.

Козак у супроводі китайця і другого, оглядаючися, пішов з хати. Тільки зійшов з ганку, — почув плачливий жінчин голос. Він вбіг до сіней, рвонув двері. Легенька заціпка вискочила з петлі. Кубанець, схопивши вище ліктя голу руку огрядної господині, тягнув її до напівтемної світлиці. Вона опиралася, штовхала його в груди. Він хотів було схопити впоперек, підняти і нести її, та в цей час двері розчинилися, козак Широко ступнув, собою затулив жінку. Голос його був в'язкий і тихий:

— Ти прийшов до мого куреня як гість... Чого ображаєш бабу?... Ти що ж?... Облиш!.. Я твоєї зброї не боюся! Бери, що тобі треба, грабуй, але бабу не важся поганити. Через мене перейдеш хіба... А ти, Нюрко... — він, ворущачи ніздрями, повернувся до жінки, — іди звідси до дядька Дороща. Робити тут нічого!

Кубанець, поправляючи бойові ремні на сорочці, криво посміхався:

— Сердитий ти, хазяїне... Вже й пожартувати не можна... Я на всю сотню жартун... ти не знаєш?... Я це жартома... Дай, думаю, посадовлю бабу, а вона злякалася... А сіна ти видав? Немає сіна? А в сусідів є.?

Він вийшов, насвистуючи, з силою махаючи натаєм. Незабаром до хутора прийшов увесь загін. У ньому було близько 800 багнетів і шабель. Червоногвардійці, на третину розбавлені китайцями, латишами і іншими чужоземцями* розташувалися ночувати за хутором, не покладаючися на своїх різноплеменних і розбещених салдатів.

Тираспільський загін 2-ї Соціалістичної армії, потріпаний у боях з гайдамаками й німцями, що крокували через Україну, з боєм продерся на Дін, висів з вагонів на станції Шеп-тухівці, а що спереду вже були німці, то, щоб пробитися на північ, до Вороніжчини, загін похідно подався на юрт Мигу-линської станиці. Червоногвардійці, розкладені під впливом карних елементів, що густо набилися до загону, бешкетували дорогою. Вночі проти 17-го квітня, розташувавшись на ночівлю під хутором Сетраковим, вони, не вважаючи на загрози і заборони командного складу, юрбами пішли на хутір, почали різати вівці, на кутку згвалтували двох козачок, почали безпричинну стрілянину на майдані, поранили одного з своїх. Уночі застави перепилися (спирт везли на кожному возі обозу), а тим часом троє верхівців козаків висланих з хутора, вже збивали по околичніх хуторах тривогу.

. Вночі в пітьмі сіддали козаки коні, виряджалися, нашвидку збивали загони з фронтовиків і стариків і під керівництвом офіцерів, котрі на хуторах проживають, а то й вахмістрів, стягалися до Сетракова, оточували червоногвардій-ський загін, збиралися в балках і за горбами. З Мигулін-ської, з Колодязьного, з Богомолова ішли вночі півсотні. Піднялися верхнечирці, наполовці, калинівці, ейці, колоде-зянці.

Дожеврював на небі Волосожар, линяло й облазило ворсисте чорне хутро ночі. На

світанку з гиком з усіх боків ринули на червоногвардійців кінні козацькі лявіни. Кулемет потріщав—і замовк, спалахнула — і згасла безладна стрілянина, тихо заплюскалося рубання.

За годину закінчена була справа: загін розгромлено до щенту, більше як двісті чоловіка порубано і постріляно, коло п'ятисот узято в полон. Дві чотиригарматні батареї, 26 кулеметів, 1000 рушниць, великий запас бойової амуніції потрапили до рук козаків.

За день цвіли вже по всій окрузі червоні прапорці посланців, що скакали шляхами і путівцями. Станиці і хутори гуділи. Шкереберть'летіли ради і нашвидку обирали отаманів.

До Мигулінської з запізненням ішли сотні Казанської і Вешенської станиць.'

У 20-х числах квітня верхові станиці Донецької округи відкололися. Утворилася окрема округа, названа Верхне-Донською. За окружний центр вибрано Вешенську, багатолюдну, другу в краї після Михайлівської числом і розмірами хуторів станицю. Нашвидку викраювали з колишніх хуторів нові станиці. Утворилися Шумилінська, Каргінська, Боківська станиці. І Верхне-Донська округа, відтягавши собі дванадцять станиць і одну українську волость, зажила окремим від центру життям. До складу Верхне-Донської округи увійшли станиці колишньої Донецької округи: Казанська, Мигулінська, Шумилінська, Вешенська, Сланська, Каргінська, Боківська, Пономарівська волость; колишньої Усть-Медведицької' Усть-Хоперська, Краснокутська і Хоперської округи: Буканівська, Слащевська, Федосєєвська.

На окружного отамана дружно обрали козака Єланської станиці, генерала, що закінчив військову академію, Захара Якимовича Алферова. Про Алферова подекували, що він з зубожілих козацьких офіцериків вибився в люди тільки завдяки своїй дружині—бабі енергійній і розумній; казали, що вона тягнула нездарого чоловіка за вуха і не давала йому дихнути аж доки він, тричі зрізавшись, у четвертий раз все ж склав іспита до академії. 4 ,

Але тими, днями про Алферова коли й говорили, то дуже мало. Інше' притягало думки.

XXII.

Повінь тільки но почала збувати. На луках, коло городніх тинів, оголилася бура намулиста земля, смужкою лежав, залишившись після розливу, наплив: цурпалля, оскомелля сухого очерету, гілля, куга, тогорічне листя, прибитий хвилею дрям. Верби затопленого понад Доном лісу ледве примітно зеленіли, з гілок китицями висіли сережки. На тополях ось-ось готові були розпукнутися бруньки, аж коло самісіньких дворів хутора хилилися до води пагінки залитого розливом верболозу. Жовті пухнаті, мов неоперені каченята, бруньки його заринали у хвилі, погойдувані вітром.

На світанку до городів підпливали, шукаючи покорму, дикі гуси, білогорлики, зграї качок. У тубіг) вдосвіта кага-калі мідноголосі гагари. Та й: опівдні видно було, як на скуйовдженому вітром просторі Дону пестить і няньчить хвиля білопузих чирків.

Сила була того року перелітного птаства. Козаки-ятірники

*) Туба таловина на луках, звичайно поросла білим лісом, сполучена з річищем долинкою. < .

пробираючися на баркасах до начиння, на світанку, коли, винно-червоний схід' кривавить воду, бачили не раз і лебедів, що відпочивали денебудь на захищеному лісом плесі. Але зовсім дивною здалася хуторові новина, що привезли Хри-стоня і дід Матвій Кашулін: їздили вони до казенного лісу вибрати по парі дубків на хазяйські потреби і, продираю-чися гушавиною, сполохнули з байрака дику козу з підліт-ком-козеям. Жовто-бура худорлява коза вискочила з порослого татарником і теренами байрака, кілька секунд дивилася з пагорка "на рубачів, напружено переступала тоненькими, точеними ногами, до неї тулився потомок і, почувши Христонине здивоване зідхання, так чкурнула молодим дубняком, що тільки майнули в очах козаків синьо-сизі глянсуваті скойки попитів та верблюжого кольору куций хвіст.

— Що це за штука? — пускаючи сокиру, спитав Матвій Кашулін.

В зовсім нез'ясованому захваті, Христоня ревнув на весь заворожено-мовчазний ліс:'

— Коза, значця! Дика коза, розтуди її ласку. Ми їх набачилися в Карпатах.

— Значить, війна її, сердешну, загнала на наші степи?

Христоні нічого не залишалось, як погодитися.

— Не інакше. А ти бачив, діду, козеня? Язви його... Ну, с-с-учий син, та й гарне ж! Чисто дитина, значця!

Поворітьма вони все розмовляли про небачену в краї дичину. Дід Матвій під кінець завагався: —

— А ну, як не коза?

— Коза. їйбо, коза, і ніщо інше!

— А мо... А як коза — чому рогів немає?

— А нащо вони тобі здалися, роги?

—г Не про те, що мені. Питаю, коли вона козиного роду... чому не при формі? Бачив ти кіз безрогих? То ж бо й е. Може вівця яка дика?..

— Ти, діду Матвію, значця, розум вистарів! — образився Христоня. — Піди он до Мелехових, подивися. У їхнього Грицька нагайка з козячої ноги. Признаєш, чи ні?

Довелося таки дідові Матвійові іти того дня до Мелехових. Держално нагайки Григорія і справді було майстерно обтягнуто шкірою з ніжки дикої кози, навіть малесеньке копитце на кінці збереглося ціле і було так само майстерно прикрашене мідною підковною.

На шостому тижні посту, в середу, Михась Кошовий рано-вранці поплив перевірити ятері, що стояли коло лісу. Він вийшов з дому на світанку. Мерзлякувато з'їжившись від приморозку, земля затягнулася льодком, грязиво закрутіло. Михась у ватяному піджаку, в чириках, у забратих в— білі панчохи шароварах, ішов, зсунувши набакір кашкета,

дихаючи наспиртованим від морозу повітрям, запахом прісної вогкості відводи. Довге весло ніс на плечі. Відімкнувши баркас, прудко поїхав опором, стоячи, з силою

наполягаючи на весло.

Ятері свої перевірів швидко, вибрав з останнього рибу, занурив, направив ятерні крила, і, тихенько від'їхавши, вирішив закурити. На світ ледве займалося. Тьмяно зеленкувате небо на сході з-під споду неначе оббризане було кро-вицею. Кровиця розсмоктувалася, стікала над обрієм, злотисто іржавіла. Михась простежив повільний льот гагари, закурив. Димок, танучи і чіпляючись за кущі, поклуботався убік. Оглянувши улов—три веретенки¹), сазана фунтів на вісім, купу білої риби,—подумав:

"Доведеться частину продати. Ликерка зизувата візьме, на сушені грушки. обмінюю; все—мати узвару колись наварить".

Покурюючи, поплив до пристані. Коло городніх тинів, де примикав він баркаса, сидів чоловік. "Хто б це?" — подумав Михась, розганяючи баркас, ловко керуючи веслом.

Під тином навпочіпках сидів Валет.

Він курих величезну, з газетного паперу, цигарку.

Тхорині, з гостринкою, оченята його сонно, обм'якло світилися, на щоках сіріла димчаста щетина.

— Ти чого? — гукнув Михась.

Погук його, мов круглий м'яч, лунко покотився по воді.

— Підпливай.

— По рибу чи що?

— На якого вона мені!

Валет тріскучо закашлявся, харкнув одразу і неохоче підвівся. Велика, не на зріст, шинеля висіла на нім, мов каптан на баштанному опудалі. Вислі краї кашкета прикривали гострі хрящі немитих, з зеленню в середині, вух.. Він недавно заявився на хутір, у супроводі недоброї слави черво-ногвардійця. Козаки розпитували, де був після демобілізації, але Валет відповідав ухильно, зводив ці на що небезпечні розмови. Іванові Олексійовичу та Михасеві Кошовому признався, що чотири місяці одмажав в червоногвардій— —ському загоні на Україні, побував у полоні в гайдамаках, утік, потрапив до Сіверса, погуляв з ним круг Ростова і сам собі написав відпустку для підправки і ремонту.

Валет скинув кашкета, пригладив їжасте волоссячко, оглядаючись, підходячи до баркаса, захрипів:

—г Кепські справи... кепські... Кінчай рибку вудити! А то вудимо-вудимо, та й про все забудемо!

— Які твої новини — викладай.

]) Веретенка —невеличка чечуга.

Михась потиснув його кістляву ручку своєю просмерділою риб'ячою слизотою рукою, тёпло посміхнувся. Давня їх парувала приязнь.

— Під Мигулінською вчора червону Гвардію розбили. Почалася, брат, клочка... Шерсть летить!..

— Яку? Звідки в Мигулінській?

— Ішли через станицю, козаки всипали їм чистоти... Полонених о-яку купу до Каргіна пригнали. Там військово-польовий суд уже смалить. Нині в нас мобілізація. Гляди, он з ранку бахнуть у ДчЗвін.

Кошовий примкнув баркаса, зсипав у торбу рибу, пішов відміряючи веслом великі сажні. Валет, мов лошатко, дріботів поруч, забігав наперед, запинаючи поли шинелі, широко кидаючи руками.

— Мені Іван Олексійович сказав. Він мене допіру заступив, млин бо цілу ніч пихкав, — завізно. Ну, а він чув від самого. До Сергія Платоновича з Вешек офіцер чийсь прискакав.

— Що тепер?—по обличчі Михасевому, змужнілому і ви-линялому за роки війни, майнула розгубленість; він збоку глянув на Валета, перепитав:

— Як тепер?

— Треба подаватися з хутора.

— Куди?

— До Кам'янської.

— А там козаки.

— Лівіше.

— Куди?

— На Обливи.

— Як пройдеш?

— Захочеш — пройдеш. А ні — залишайся, хай тебе чорт у всі місця нюхає! — визвірився раптом Валет. — "Куди та куди", та я звідки знаю? Прикрутить — сам знайдеш про-лазку! Носом відшукаєш!

— Ти не гарячися. На гарячих, знаєш, куди їздять? Іван що гомонить?

— Івана твого поки розкачаєш...

— ,Ти не галасай... Баба онде дивиться.

< Вони боязко покосилися на молодичку, невістку Авдійо-вича Греха, що вигонїла з двору корови. На першому ж перехресті Михась, повернув назад.

— Ти куди? — здивувався Валет.

Не обертаючись, Кошовий мурмотнув:

— Ятері поїду зніму.

— Нащо?

— Не гинути ж їм.

— Значить, ахнемо? — зрадів Валет.

Михась махнув веслом, сказав здалека: 1 — Йди до Івана Олексійовича, а> я ятері віднесу додому і зараз прийду.

Іван Олексійович встиг уже повідомити близьких козаків. Синочок його збігав до Мелехових, привів Григорія. Христоня прийшов сам, немов почував біду. Незабаром повернувся Кошовий, і рада почалася.

Говорили всі разом, хапаючись, щохвилини чекали дзвону на сполох.

— Іти геть зараз же! Нині ж накивати п'ятами! — гаря-чився Валет.

— Ти нам, значця, резон дай — чого ми підемо? — питає Христоня.

— Як чого? Почнеться мобілізація, думаєш—зачепишся?

— Не піду і край.

— Поведуть!

— Не одразу. Я їм не бичок на налигачі!

Іван Олексійович, що вислав з хати свою зизооку жінку сердито буркнув:

— Взяти — візьмуть... Валет справедливо каже. Тільки куди йти? От де притичина.

— Я вже говорив йому, — зідхнув Михась Кошовий.

— Та що ж ви, хіба мені найбільше треба? Один піду!

Не потрібні нюхари! "Як, та чого, та до чого"... Он замшіють вас, та ще в тюрмі за більшовизму насидитеся!.. Жарти жартуєте? Час, ба який... Тут все до дідька піде!..

Григорій Мелехов, що зосереджено, з якоюсь тихою злобою крутив у руках висмикнутий із стіни іржавий цвях, холодно обрізав Валета:

— Ти не лотоши! Твоя справ інша: ні з переду, ні з заду—знявся та й подався. А нам треба гаразд обмірковувати. У мене он баба та двоє діток... Я нанюхався порошу не з твоєї! Він помигтів чорними, розізлими раптом очима і, хижо скалячи рясні ікlistі зуби, крикнув:—Тобі можна язиком горох товкти, засранець! Як був ти Валет, так і залишився ним. У тебе, крім пинжака, нічого немає...

— Ти що рота роззявив? Офіцерство своє, показуєш? Не галасуй! Плювати мені на тебе! — вигукнув Валет.

Їжакова мордочка його побіліла від гніву, гостро і дичавіло зашастили вузько зведені злі оченятка, навіть димчаста шерсть на ній мов би заворушилася.

Григорій зігнав на нім серце за свій порушений спокій, за те хвилювання, що пережив, почувши від Івана Олексійовича про наїзд до округи червоногвардійських загонів. Викрик Валета розлютив його остаточно. Він скочив, мов обпечений, підійшовши щільно до Валета, що йорзався на дзиглику, насилу здержуючи руку, що аж свербіла з бажання вдарити, сказав:

— Замовчи, гаденя! Шмаркля паршива! Недогризок людський! Чого ти командуєш? Ступай, який тебе... держить! Забирайся, щоб тобою і не смерділо тут! Ну-ну, не говори, а то так вичепурю тебе на прощання...

— Облиш, Григорію! Не годиться так!— втрутився Кошовий, відводячи від зморщеного носа Валетового Григорів кулак.

— Козацькі навички кидати б треба... І не сором?.. Сором, Мелехов! Сором!

Валет устав, винувато покашлюючи, пішов до дверей. Коло порогу він не витримав, повернувшись, шпигнув Григорія, що гнівно посміхався:

— А ще в червоній Гвардії був... Жандармерія!.. Таких ми на розпил пускали!..

Не стерпів і Григорій, скочив, мов Гумовий, виштовхуючи Валета до сіней, наступаючи йому на задки стоптаних сал-датських чобіт, недобрим голосом пообіцяв:

4— Забирайся! Забирайся геть! Ноги з гепи повисмикаю,!

— Ні до чого це! Ну, що, чисто діти!

Іван Олексійович непохвально похитав головою, скосився неприязно на Григорія.

Михась мовчки покушував губи, гчдно, стримував гостре слово, що назовні просилося.

— А він що не своє на себе бере? Чого він розходився?— виправдувався Григорій не без збентеження; Христоня дивився на нього співчутливо і під поглядом його Григорій посміхнувся простою, хлопчачою усмішкою. — Мало не вибив його!.. Там і бити... Раз ударити і мокро.

— Ну, як ви? Треба діло робити.

Іван Олексійович занудився під пильним поглядом запитувача—;Михася Кошового, відповів натужно:

— Що ж, Михайло?.. Григорій — він почасти має рацію: як це знятися та й летіти? У нас — сем'ї... Та ти почекай!.. заспішив він, помітивши нетерплячий Михасів рух:—Мо нічого й не буде... Звідки знати? Розбили загін під Сетраковим, а інші не сунуться... А ми почекаємо трохи. Там види® буде. До речі мовити, і в мене баба з дитиною, і пообно-шувалися і борошна немає... Як же так—схопився, та й подався? А вони з чим залишаться?

Михась роздратовано ворухнув бровою, у долівку встромив погляд.

— Не думаєте уходити?

— Я думаю почекати з цим. Піти ніколи не пізно... Ви— як, Григорію Пантелеевичу, і ти, Христане?

— Значця, так... заждемо.

Григорій, діставши несподівану підтримку від Івана Олексійовича і Христоні, пожвавішав:

— Ну, звичайно, я про те й говорю. За це й з Валетом полаявся. Що це, лозу рубати, чи що? Раз, два—і готово?.. Треба поміркувати... поміркувати, кажу..;

"Дон-дон-дон-дон!" — вихопилося з дзвіниці і залило майдан, вулиці, завулки; над бурою гладдю повені, над непересохлими крейдяними мисами гори дзвін розлігся переливами, в лісі розсипався на дрібні, мов чечевиця, ок-рушки, зойкаючи, завмер. І знов уже непереривчасто і тривожно:

"Дон-дон-дон-дон!.."

— Чи ба, кличуть! — часто заблимав Христоня! —т— Я зараз на баркас. На той бік в ліс. Тільки мене— й бачили!

— Иу так як же? — Кошовий важко, по-старечому, встав.

— Не підемо зараз,—за всіх відповів Григорій.

Кошовий ще раз ворухнув бровою, відкинув з чола важкий, витканий з кучерявих закрутків, золотистий чуб.

— Прощайте... Розходяться, видно, наші стежки!

Іван Олексійович посміхнувся вибачливо:

— Молодий ти, Михасю, запальний... Думаєш, не зійдуться? Зій-дуть-ся! Будь певен!..

Попрощавшись, Кошовий вийшов. Через двір подався на сусідній гарман. Коло рівчака шулився Валет. Він мов знав, що Михась піде сюдою: підводячись йому назустріч,

спитав:

— Ну?

— Відмовилися.

— Я ще раніш знав. Слаб'яки... А Грицько... подляк він, твій товариш. Він самого себе раз на рік любить. Скривдив він мене, наволоч! Радий, що дужчий... Відріза при мені не було — вбив би...—сказав він хлипким голосом.

Михась, крокуючи поруч, глянув на його їжачу, настобур-чену щетину, подумав: "А вбив би, тхір!"

Вони йшли швидко, кожний дзв'як подзвону шмагав їх мов батогом.

— Зайдімо до мене, харчів візьмемо — і айда. Пішки підемо, коня покину. Ти нічого не братимеш?

— Все на мені,—скривився Валет.—Палат не нажив, маєтку теж... Платню от за півмісяця не одержав. Ну, та хай черевань наш, Сергій Платонович, наживеться. Він аж затруситься з радощів, що розплати не взяв.

Дзвонити перестали. Ранкову сонну тишу, ніщо не порушувало. Понад дорогою в попелі шпорталися кури, попід тинами ходили телята, відпасені на зеленці. Михась оглянувся назад: до майдану поспішали козаки. Деякі виходили з дворів, походя застібаючи сурдуги й мундири. Майданом прожогом проскакав верхівець. Коло школи товпився нарід, білили бабські хустки і спідниці, густо чорніли козацькі спини.;

Баба з відрами зупинилася, не бажаючи переходити дорогу, сказала сердито:

— Ідіть, або що, а то дорогу перейду!

Михась привітався до неї, і вона, виблиснувши з-під розлогих брів усмішкою, спитала:

— Козаки на майдан, а ви — звідти? Чого ж не йдеш-туди, Михайло?

— Вдома діло є.

Підійшли до завулку' Завиднівся дах Михайлово! хатинки, розхитувана вітром шпаківня з прив'язаною до неї сухою вишневою гілкою. На горбі кволо вимахував вітряк, на крилах тріпалася відірвана вітром парусина, ляскала бляха шпичастого даху.

Не яскраво, але тепло світило сонце. Від Дону віяв свіжий вітрець. На розі, у дворі Архипа Богатирьова,—великого старовірського вигляду діда, що служив колись у гвардійській батареї, — баби обмазували й білили к великодню великий круглий курінь. Одна з них місила глину з гноєм. Ходила кружка, високо підтикавши спідницю, насилу переставляючи білі, повні в литках ноги, з червоними смужками на шкірі—слідами підв'язок. Кінчиками пальців вона держала підтикану спідницю, матерчасті підв'язки були збиті вище колін, туго врізалися в тіло.

Була вона велика чепуруха і, "дарма, що сонце стояло ще низько, обличчя запнула хусткою. Інші дві молодички—невістки Архипові, вилізши драбинами аж під стріху очеретяного даху, критого чепурно, під корінець, білували. Личані щітки ходили в їх засуканих до ліктя руках, на закутані по самісінькі очі обличчя сипалися білі бризки. Вони співали дружними ізспіваними голосами. Старша невістка, удова Мар'я, що одверто бігала до Михася Кошового, весняку-вата, але повна козачка, заводила

низьким, уславленим на весь хутір майже чоловічим щодо сили й густоти голосом:

...Та ніхто ж так не страждає...

Інші підхоплювали і разом з нею на три голоси майстерно пряли цю бабську, гірку, наївно-жалісливу, пісню:

Як мій любий на війні.

Сам гармату набиває

Сам про мене думає...

Михась і Валет ішли попід тином, прислухаючися до пісні, перекрайної заливистим кінським іржанням, що доносилося з луків.

...Як прислали листа та з печаткою,

Що любого мого вбито.

Ой, убито, вбито, мого любого,

Тай під кушикрм лежить...

Оглядаючись, виблискуючи з-під хустки сірими, теплими очима, Мар'я дивилася на Михася і, посміхаючись, ясніючи забризканими білими плямами обличчям, вела низьким, любовно-грудним голосом:

...А й кучері його, кучері русяві,

Та їх вітер розкидав.

А і очі його, оченятка карі,

Чорний крук подзьобав.

Михась ласкаво, як і завжди в поводженні з жінками, посміхнувся їй, водворці¹⁾ Палажці, що місила глину, сказав:

— Підсмикни вище, а то через тин не видно.

— Захочеш, так побачиш,—примружилася та.

Мар'я, взявшись у боки, стояла на драбині і розглядаючися, спитала протяжливо:

— Де ходив, любчику?

— Рибалив.

— Не ходи далеко, підемо до комори позорюємо.

— Ось він тобі свекор, срамотнице!

Мар'я клацнула язиком і, зареготавши, махнула на Михася намоченою щіткою. Білі краплі обсипали його сурдут і кашкет.

— Ти б нам хоч Валета позичив. Все допоміг би корінь прибрати—крикнула услід молодша невістка, вирівнюючи в усмішці цукрову блешню зубів.

Мар'я щось сказала півголосом, баби грохонули сміхом.

— Розпусна сука! — нахмурився Валет, прискорюючи кроки, але Михась, томливо і ніжно посміхаючися, виправив його:

— Не розпусна, а весела. Піду — залишиться любочка. "Ти прощай-прощай, сухото моя!" — промовив він словами пісні, входячи у фіртку свого двору.

XXIII.

Як пішов Кошовий, козаки сиділи деякий час мовчки. Над хутором хилитався гвалтовний гуд, . дрібно деренчали віконця хати. Іван. Олексійович дивився у вікно. Від

повітки падала на землю рухла ранкова тінь. На кучерявому моріжкові сивизною лежала, роса. Небо навіть крізь' шкло вбир що і синьо блакитніло. Іван Олексійович подивився на Христоню, що похнюпив патлату голову.

— Може цим і скінчиться справа? Розбили мигулинці, а більш не сунуться...

— Ні, вже...—Григорій увесь пересмикнувся,—почин зробили, тепер держи. Ну, що ж, ходімо на майдан?

Ч Водворка—донька, до котрої в двір приймають зятя.

Іван Олексійович потягнувся до кашкета, розв'язуючи свій сумнів, поспитав:

— А що, хлопці, чи не заіржавіли ми справді? Михайло— він хоч і запальний, а хлопець путящий... дорікнув він нам.

Йому ніхто не відповів. Мовчки вийшли, пішли на майдан.

Роздумливо дивлячися під ноги, йшов Іван Олексійович. Мучило його, що покривив душею і не так зробив, як йому підказувала свідомість. Правість була на боці Валета і Кошового; треба було йти, а не м'ятися. Ті виправдання, які в думці підсовував він собі, були непевні, і чийсь розсудливий, насмішкуватий голос, що звучав усередині, давив їх, мов кінське копито і льодок на калюжі. Одиноке, що вирішив Іван Олексійович твердо,—при першій же сутичці, перекинутися до більшовиків. Рішення це визріло в ньому по дорозі до майдану, але ні Григорієві, ні Христоні він не Сказав про нього, неясно розуміючи, що вони переживають щось інше і в глибині свідомости вже побоюючися їх. Разом утрюх, вони відкинули пропозицію Валета, не пішли, посилаючися на родини, тоді, коли кожен з них знав, що посилення ці непереконливі і що вони не можуть їх виправдати. Тепер вони кожен зокрема, по-своєму, почували ніяковість один проти одного, немов учинили щось паскудного, негідного. Ішли мовчки, проти Мохівського будинку Іван Олексійович, не витримавши нудної мовчанки, картаючи сам себе і інших, сказав:

— Ніде правду діти: з фронту прийшли з більшовиками, а зараз у кущі ліземо... Хто б за нас воював, а ми з бабами.

— Я воював, хай інші спробують,—відвертаючися промовив Григорій.

— Що ж, вони... розбійникують, а ми, значця, повинні до них іти?'Що це за червона Гвардія? Бабів гвалтують, чуже грабують. Тут, роздивитися треба. Сліпий, значця, завжди об ріжки б'ється.

-г— А ти бачив це, Христане? — розлючено спитав Іван. Олексійович.

— Люди гомонять.

— А-а... люди...

— Ну, годі! Нас тут ще не чули.

Майдан пишно цвів кзацькими випусками, кашкетами,, зрідка островком чорніла волохата папаха. Зібрався весь хутір. Бабів не було. Самі діти та козаки фронтового віку і молодші. Попереду, спираючись на костури, стояли найстарші: почесні судді, члени церковної, ради, куратори школи, титар. Григорій повів очима, розшукав, батькову посріблену з черню бороду. Він стояв поруч із сватом Мироном Григоровичем. Попереду них, у сірому парадному

мундирі, з регаліями, наліг на ґульчастий костур дід Гришака. Поруч із сватом—рум'яний, мов яблучко, Авдійович Брех, Матвій Кашулін, Архип Богатирьов, вичепурений у козацький кашкет Атьопін-Цяця; далі суцільним півкруглим частоколом—знайомі обличчя: бородатий Яків Синилін, Яків Підкова, Андрій Кашулін, Микола Кошовий, довгань Борщев, Оникійко, Мартин Шаміль, цибатий мельник Громов,, Яків Головейдін, Меркулов, Федот Бодовськов, Іван Томилін, Єпіфан Максаєв, Захар Корольов, син Авдійовича Бреха— Антип, кирпатий, дрібнорослий козачок. Брата Петра Григорій, переходячи, побачив на протилежному боці кола. Петро, в сорочці з жовтогарячо-чорними георгієвськими стрічечками, скалив зуби з безруким Олексою Шамілем. Ліворуч од нього зеленіли очі Митька Коршунова. Той прикурював від цигарки Прохора Зикова. Прохір допомагав, вивалюючи телячі очі, плямкав губами—роздмухував вогника. Позаду товпилися молоді козаки, в середині кола, коло хисткого столика, що всіма чотирма ніжками врізався, у піддатливу, непросохлу землю, сидів голова хуторського рев-кому Назар і поруч з ним, спираючися рукою об дошку стола, стояв незнайомий Григорію сотник в захисному кашкеті з кокардою, в куртці з наплічниками і в вузьких галіфе кольору хаки. Голова ревкому щось збентежено говорив йому, сотник слухав трохи зігнувшись, схиливши до борода голови велике відстовбурчене вухо. Майдан, мов бджоляник, повнився тихим шумом. Козаки переговорювалися, жартували, але обличчя всіх були напружені. Хтось не видержав чекання, крикнув молоді:

— Починайте! Чого чекати? Всі майже зібралися!

Офіцер невимушено випростався, скинув кашкета і просто мов серед сем'ї, заговорив:

— Панове, старики, і ви, брати, фронтові козаки. Ви чули, що сталося на хуторі Сетракові?

— Чий. це? Звідкіля—забасив Христоня.

— Вешенський, з Чорної Річки, Салдатов, чи що...—відповів хтось.

%

— До Сетракова,—казав далі сотник,—цими днями прийшов загін червоної гвардії. Німці зайняли Україну і, посу-ваючися до Краю Війська Донського, відкинули їх від залізниці. Вони пішли через Мигулинський юрт. Зайнявши хутір, почали грабувати майно козаків, гвалтувати козачок, робити незаконні арешти, тощо. Коли по околичніх хуторах стало відомо про те, що сталося, козаки збройно напали на грабіжників, загін наполовину знищили, наполовину забрали в полон. Мигулинцям дісталися великі трофеї. Мигу-линська і Казанська станиці скинули з себ ярмо більшовицької влади. Козаки як один стали до оборони Тихого

Дону. У Вешенській ревком розігнано, обрано станичного отамана, в більшості хуторів—так само.

В цьому місці сотникової промови старі стримано загомоніли; голова ревкому засовався на стільці, мов "той вовк, прищемлений самоловом.

— Скрізь зформовано загони.. Вам би так само годилося зформувати з фронтовиків загін, щоб оборонити станицю від нового нападу диких, розбійницьких ватаг. Ми повині відновити своє правління! Червоної влади нам не треба,— саму розпусту вона несе, а не волю! Не дозволимо ж ми, щоб мужики безчестили наших дружин і сестер, щоб глузували з нашої православної віри, знущалися з святих храмів, грабували наше майно і добро... чи не так, панове старики?

Майдан кркнув від дружнього "Правди-во-ооо!" Сотник почав читати видруковану на шапірографі відозву. Голова накивав п'ятами з-за столу, позабувши якісь папери. Натовп слухав, жодного словечка не впустивши. Позаду мляво переговорювалися фронтовики.

Григорій, скоро офіцер почав читати, вийшов з натовпу, прямуючи додому, неквапно пішов до рогу о. Висаріона будинку. Мирон Григорович помітив його вихід, Пантелея Прокоповича—ліктем під бік.

— Твій менший, гляди, пішов!

Пантелей Прокопович викульгав з кураготу, прохально і владно окликнув:

— Григорій!

Той повернувся боком, став не оглядаючися.

— Верни, синку!

— Чого йдеш? Вертайся! — заgrimіли годоси і стіна облич повернулася до Григорія.

— Офіцера заслужив, туди ж!

— Носа нічого воротити!

— Він сам у них був!

— Теж козацької кривці попив...

— Червонопуз!

Вигуки долітали до слуху Григорія. Зціпивши зуби, він слухав, видимо тихо боровся сам з собою; здавалося, ще хвилина — і піде не оглядаючись.

Пантелей Прокопович і Петро полегшено відіхнули, коли Григорій хитнувся, пішов на натовп, не підводячи очей.

Старики завзялися. З дивовижною швидкістю тут же обрали на отамана Мирона Григоровича Коршунова. Сіріючи ряботинням на білястому обличчі, він вийшов на середину" конфузливо прийняв з рук попереднього отамана символ влади—мідноголову отаманську насіку. Досі він ні разу не отаманував; коли обирали його—ламався, відмовлявся, вимовляючись тим, що не заслужив такої шани та своєю малописьменністю, але старики заохочували його покриками:

— Бери насіку! Не супротився, Григоровичу!

— Ти в нас на хуторі перший хазяїн!

— Не проживеш хуторське добро!

— Гляди, хуторські паї не пропий, як Семен!

— Ну-ну-ну... цей проп'є!..

— З двору є чого взяти!

— Злупимо, мов з овечки!.. ,

Таке незвичайне було навальне обрання і вся напівбойова обстановка, що Мирон Григорович погодився без особливих упрохвань. Обирали не так, як перше. Бувало, приїздив станичний отаман, скликали десятидвірників, кандидати балотувалися, а тут—отакечки, по-простому, відразу: "Хто за Коршунова—прошу відійти праворуч". Натопт увесь посунув праворуч, тільки чоботар Зиновій, що мав храп на Коршунова, залишився стояти на місці сам один, мов горілий пеньок на займищі.

Не встиг спітнілий Мирон Григорович оком моргнути,— йому вже втерєбили в руки насіку, узарєвли здалека і під самісіньким вухом:

- Могорич станови!
- Всі кульки на тебе кинули!
- Обмивати треба!
- Качати отамана!

Але сотник, перепиняючи галас, уміло направив сход на ділове розв'язання справ. Він зняв питання про обрання командира загону І, певно, наслухавшись у Вешенській про Григорія, лестячи його, полестив і хутір:

— Бажано б мати командира — офіцера! З тим і на випадок бою буде краще і втрат менше буде. А на вашому хуторі героїв—хоч відбавляй. Я не можу нав'язувати вам, станичники, свою волю, але від себе, порекомендую вам хорунжого Мелехова.

- Котрого?
- Двоє їх у нас.

Офіцер майнувши по натовпі поглядом, спинився на зігнутій голові Григорія, що виднілася, позаду, посміхаючися, гукнув:

- Григорія Мелехова!.. Як ви, станичники?..
- Час добрий!
- Прохаємо!
- Григор Пантелєєвичу! Книш гарячий!
- Виходь насеред круга! Виходь!
- Старики бажають подивитися на тебе. '

Підштовхуваний ззаду, Григорій, багровіючи, вийшов на середину круга, зацьковано оглянувся.

— Веди наших синів,—стукнув костуром Матвій Кошулін і вимашисто захристився.—Веди і керуй ними, щоб вони в тебе як гуси в доброго гусака, у ватазі зберігалися. Як той пильнує своїх плем'яків і береже від хижого звіря і чоловіка, так і ти оберігай! Зумій ще чотири хрести заслужити. ІДасті тобі боже!

- Пантелєю Прокоповичу, син у тебе!..
- Голова в нього золота! Мізкуватий, сучий кіт!
- Чорт кульгавий, станови хоч чверть!
- Га-га-га-га!.. Об-ми-є-мо!..

— Панове старики. Тихше. Мо' призначимо два або три переписи без ніяких охотників? Охотники, чи то підуть чи то ні...

- Три роки!

- П'ять!
- Охотників набирати!
- Сам іди, який тебе... держить?

До сотника, що говорив про щось з новим отаманом, підійшло четверо стариків з верхнього кутка хутора. Один з них, дрібний, беззубий дідок, по-вуличному Сморчок, відомий тим, що все життя позивався і так часто їздив до суду, що одинока біла кобила, що була в нього в хазяйстві, так вивчила туди дорогу, що досить було п'яному її господареві впасти у віз і крикнути свиристливим дискантом: "До суду", — кобила сама прямувала дорогою до станиці,—Сморчок, стягаючи шапчину, підійшов до сотника. Інші старики, з них один — міцний хазяїн, шанований від усіх, Герасим Болдирьов, — зупинилися поруч.

Сморчок, при всіх інших гідностях ще й балаклій, перший зачіпив сотника:

— Ваше благородіє!

— Що вам, панове старики? — ввічливо зігнувся сотник, наставляючи велике, з м'ясистою мочкою вуха.

— Ваше благородіє, ви, значить, не як то багато чули про нашого хуторянина, котрого ви настановили нам. за командира. А ми от, старики, обскаржимо цю вашу ухвалу і ми — правоможні на це. Усунемо його!

— Чому? В чім справа?

— А в тім, що як ми можемо йому довіряти, коли він сам був у червоній Гвардії, служив у них за командира і тільки два місяці, як вернувся звідтіля через рану.

Сотник порожевів. Вуха його ніби припухли від приливу крові.

— Та не може бути! Я не чув про це... Мені нічого ніхто не говорив...

— Правда, був у більшовиках, — суворо підтвердив Герасим Болдирьов. — Не довіряємо ми йому!

Ш

— Змінити його? Козаки он молоді, що гомонять? Він, гомонять, нас у першому ж бої зрадить!

— Панове старики, — крикнув сотник, спинаючися навшпиньки; він звертався до стариків, хитро обминаючи фронтовиків: — Панове старики. На командира ми обрали хорунжого Григорія Мелехова, та чи немає до цього перешкод? Мені заявили зараз, що він узимку сам був у червоній Гвардії. Чи можете ви йому довірити своїх синів та онуків? І ви, брати фронтовики, чи з спокійним серцем підете за таким командиром?

Козаки спантеличено мовчали. Галас виріс зразу, з окремих покликів і вигуків не можна було зрозуміти жодного слова. Згодом уже, коли, погорлавши, замовкнули, на середину кругу вийшов пелехатобровий дід Богатирьов, скинув перед сходом шапку, оглядівся.

— Я так думаю своїм дурним розумом, що Григорію Пантелеевичу не дамо ми цього уряду. Був за ним такий гріх,— чули ми всі про це. Хай він наперед заслужить віру, покрий свою вину, а потім бачитимемо. Вояка з нього — добрий, знаємо... але ж за мжичкою і сонечка не видно: не бачимо ми його заслуг — очі нам застить його служба

в більшовиках!..

— Рядовим його! — гнівливо кинув молодий Андрій Ка-пулін.

— Петра Мелехова на командира!

— Хай Грицько в табуні походить!

— Обрали б на свою голову!

— Та я й не потребу! На якого'чорта ви мені здалися! — кричав ззаду Григорій, червоніючи з напруження. Махнувши рукою, проказав знову: — Я й сам не візьмуся! На чорта ви мені потрібні! — сунув руки в глибокі кишені шаравар, згорбившись, журавлиним кроком потяг додому.

А в слід йому:

— Ну-ну! Не дуже!..

— Паганка смердюча! Трепло своє горbate задрав!

— Ого-го!

— Он як турецька кров ним орудує!

— Не змовчить, авжеж! Офіцерам на позиціях не мовчав. Д то, щоб тут.

— Вернися!..

— Га-га-га-га!..

— Узи його! Га! Га! Тю! Улю-лю-лю-лю!..

— Та що ви зад перед ним заносите? Своім судом його!

Заспокоїлися не зразу. Хтось когось у розпалі суперечок

штовхнув, у когось кров з носу вибили, хтось з молодих несподівано збагатів на гулю під оком. По загальнім замиренні взялися обирати командира. Провели Петра Мелехова—і він

аж почервонів з гордощів. Аж тут і напоровся сотник, мов баский кінь на дуже високий бар'єр, на непередбачену перепону: дійшов ряд записуватися охотникам, а охотників і не знайшлося. Фронтвики, котрі стримано ставилися до всього, що діялося, мнялися, не хотіли записуватися, віджартовувалися: ".

— Ти чого ж, Оникію, не пишешся?

А Оникійко мурмотів: /

— Молодий я ще... Вусів он немає.

. — Ти жартів не жартуй! Ти що — на глум нас береш? — репетував у нього над вухом старий Кашулін.

Оникій відмахувався наче від комариного бруджання:

— Свого Андрюка піді запиши.

— Записав!

— Прохір Зиков! — викрикували коло столу.

— Я!

— Записувати?

— Не знаю...

— Записали!

Митько Коршунов з серйозним обличчям підійшов до столу, уривчасто наказав:

— Пиши мене.

— Ну, ще хто має охоту?.. Бодовськов Федот... Ти?

— Ѓила в мене, панове старики!.. — невизразно шептав Федот, скромно спустивши косі, калмицькі очі.

Фронтовики одверто реготали, бралися за боки, щедрі на жарти, смалили:

— Бабу свою візьми... в разі вилізе ґила — заправить.

— Ах-ха*ха-ха!.. — заходилися позаду, кашляючи і виблискуючи зубами та масляними від сміху очима.

А з другого кінця синичкою перелітав новий жарт:

— Ми тебе в кашоварники. Звариш борщ поганий, — литимемо в тебе, аж доки з другого кінця ґила вилізе.

— Прудко не побіжиш — саме з такими відступати.

Старі обурювалися, лаялися.

— Годі! Досить! Ач, які їм веселощі!

— Знайшли час дурня клеїти!

— Сором, хлопці! — резонив котрийсь. — А бог? Тож тої Бог — він не подарує. Там умирають люди, а ви... а бог?

— Томилін Іван, — повертаючись, оглядівся сотник.

— Я артилерист, — обізвався Томілін.'

— Записуєшся? Нам і артилеристи потрібні.

— Пиши... Е-ех!

Захар Корольов, Оникійко, з ними ще кілька* взяли батарейця на сміх.

— Ми тобі з верби гармату видлубаємо!

— Гарбузами набиватимеш, картопля замість картечі!

З жартами і сміхом записалося шістдесят козаків. Останній об'явився Христоня. Він відійшов до столу, сказав з переста-ночками:

— Намалюй, значця, мене. Тільки наперед кажу, що не битимуся.

— Навіщо ж тоді записуватися, — роздратовано спитав сотник.

— Подивлюся, пане офіцере. Подивитися хочу.

— Пишіть його, — знизав плечима сотник.

З майдану розходилися ледве не опівдні. Вирішено було другого ж дня вирушати на підмогу мйгулинцям.

Уранці на майдані з шестидесяти охотників зібралося тільки коло сорока. Петро, гарненько вдягнений у шинелю й високі чоботи, оглянув козаків. На багатьох синіли наново нашиті наплічники з номерами колишніх полків, інші красувалися без наплічників. Сідла пухли походними в'юками, в тороках і* саквах — харч, білизна, припасені з фронту набої. Гвинтівки — не у всіх, січна зброя — у більшосте.

На майдані зібралися виряджати служивих баби, дівчата, дітвора, старики. Петро виграваючи вистоялим конем, вишикував свою півсотню, оглянув різномасних коней, вершників, одягнених хто в шинелі, хто в мундири, хто в брезентові дощові плащі, скомандував рушати. Загінчик ходюю виїхав на гору, козаки похмуро оглядалися на

хутір; в задній лавГ хтось вистрілив. На горбі Петро одяг рукавички, розправив пшеничні вуса і, повертаючи коня так, що він, часто переступаючи, пішов боком, крикнув, посміхаючися, придержуючи лівою рукою кашкета:

— Со-о-о-отня! Слухай мою команду!.. Ристю, марш!..

Козаки, стоячи на стременах, махнули нагайками, заклусували. Вітер бив в обличчя, тріпав кінські хвости і гриви, провіщав дощик. Почалися розмови, жарти. Під Христонею спіткнувся вороний, трьохвершковий кінь. Хазяїн упарив його батюгою, вилаявся; кінь, вигнувши колесом шию, перебив на чвал, вийшов з ряду.

Веселий настрій не залишав козаків аж до самої станиці Каргінської. їхали цілком переконані, що ніякої війни не буде, що Мигулінське діло — випадковий наскок більшовиків на козацьку територію.

XXIV.

До Каргінської приїхали надвечір. У станиці вже не було фронтовиків — подалися до Мигулінської. Петро, спішивши свій загін на майдані, коло крамниці купця Левочкина, пішов до станичного отамана на помешкання. Його зустрів росля-вий, могутньої постави смагляволий офіцер. Одягнений він був у козацькі шаравари з випусками, забрані в білі вовняні панчохи, довгу простору сорочку без наплічників, підперезану кавказьким ремінцем. В кутку тонких губів висіла люлька.. Брунатні, з іскрою очі, дивилися вивихнуто, з-під-лоб'я. Він стояв на ганку, покурюючи, дивлячися назустріч Петрові. Вся масивна постать його, опуклі чавунно-міцні вали м'язів під сорочкою на грудях і руках викривали в ньому не абияку силу.

— Ви станичний отаман? >

Офіцер, видихнув з-під никлих вусів ворох диму, проба-ритонив:

— Так, я — станичний отаман. З ким маю за честь говорити?

Петро назвався. Стискуючи його руку, отаман трохи нахилив голову.

— Лиховидов, Федір Дмитрович.

Федір Лиховидов, козак з хутора Гусино-Лиховидівського, був людина не абияка. Він вчився в юнкерській; закінчивши її, надовго зник. Через кілька років несподівано з'явився на хуторі, з дозволу вищої влади почав вербувати охотників з козаків, що відслужили дійсну. В районі теперішньої Каргінської станиці набрав сотню очайдушних шибай-голів, повів за собою до Персії. Із своїм загоном пробув там рік, становлячи особисту варту шаха. В дні перської революції, ря- туючися з шахом, утік, розгубив загін і знову несподівано з'явився в Каргіні; привіз з собою частину козаків, трьох чистокровних арабських, з шахової стайні, скакунів, привіз велику здобич: дорогі килими, рідкі прикраси, шовки найпииг-ніших кольорів. Він прогуляв місяць, витрусив з кишень ша-равар немало золотих перських монет, скакав по хуторах сніжно-білим на прочуд гарним, тонконогим конем, що по-лебединому носив голову, виїздив ним на приступки крамниці Левочкина, купував щонебудь, платив, не злязачи з сідла і виїздив у скрізні двері.

Зник Федір Лиховидов так само несподівано, як і приїхав. Разом з ним зник його

нерозлучний супутник — вістивець, гусиновський козак, танцюриста Панько, зникли і коні, і все, вивезене з Персії.

За півроку об'явився Лиховидов в Альбанії. Звідти, з Ду-раццо, приходили до Каргіна, на ім'я знайомців його листівки з блакитними нагорними краєвидами Альбанії, з дивними штемпелями.' Потім переїхав він до Італії, з'їздив Балкани, був у Румунії, у Західній Європі; перенесло його ледве не до Еспанії. Таємничість укривала ім'я Федора Дмитровича. Найрізноманітніші чутки і здогадки ширилися про нього по хуторах. Знали тільки одне — що був він близький до монархічних кіл, водився в Пітері з великими сановниками, був у Союзі Руського Народу на видноті, та про те, які місії виконував він закордоном, ніхто нічого не знав.

Вже повернувшись з закордону, Федір Лиховидов вкоренився в Пензі, при тамтешньому генерал-губернаторові. В Каргіні бачили світлину і потім довго хитали головами, розгублено цмокали язиками: "Ну й ну!.." — "вгору лізе Федір Дмитрович!" "З якими людьми водиться, а?" А на світлині Федір Дмитрович з усмішкою на своєму горбоносому смаглявому обличчі серба, під ручку піддержує губернаторшу, підсаджуючи її в ландо. Сам губернатор до нього ласкаво, мов до рідного посміхається, широкоспинний маш-галір у витягнутих руках ледве втримує віжки, коні ось-ось ладні рвонуті і нести, закусивши вудила. Одна рука Федора Дмитровича галлянтно тягнеться до волохатої папахи, друга, мов чару, держить губернаторшин лікрток.

По кількох роках, уже наприкінці 17-го, вплив Федір Лиховидов у Каргіні, загніздився там, мов би надовго. Привіз із собою жінку, чи то українку, чи то польку, дитину; оселився на майдані, в невеличкому, на чотири кімнати будинку, зиму вижив, викохуючи якісь невідомі пляни. Всю зиму (а зима була цупка не по-донському) стояли у нього навстіж відкриті одинарні вікна — загартовував себе й родину, викликаючи подив козаків.

Навесні 1918 року, після справи під Сетраковим, його прокатили в отамани. Отоді то й розгорнулися на всю широчінь неосяжні здібності Федора Лиховидова.

В такі цупкі руки потрапила станиця, що за тиждень навіть старики головами похитували. Так вимуштрував він козаків, що на станичному сході, після промови його (говорив Лиховидов складно; не тільки силою, а й розумом обдарувала його природа), ревуть старики, мов та череда з самих бугаїв: "У добрий час, ваше благородіє, прохаємо" — "Правдиво".

Суворо отаманив новий отаман; скоро прочули в Каргін-ській про бій під Сетраковим, другого ж дня туди як один пішли всі фронтовики станиці. Іногородні (що становили третину людности станиці) спочатку не хотіли було йти, сал-дати — запеклі більшовики — запротестували, та Лиховидов напосів на сході, старики підписали запропоновану від нього постанову про виселення всіх мужиків, що не брали участі в захисті Дону. І другого ж дня десятки возів, набитих сал-датами, з гармоньками й піснями, потягли на Наполов, Чернецьку слобідку. З іногородніх тільки кілька молодих салда-тів під проводом Василя Стороженка, що служив у першому кулеметному полку, втекли до червоногвардійців.

Отаман ще з ходи пізнав, що Петро офіцер, — виходень з рядових козаків. Він не запросив його до кімнати, говорив з відтінком добродушного панібратства.

— Ні, голубе, робити вам у Мигулінській нічого. Без вас упоралися,—'вчора увечорі дістали телеграму. Паняйте назад та чекайте наказу. Козаків гарненько качніть. Такий великий хутір — і дав сорок бійців! Ви їм, мерзотникам, накрутіть чубки! Ходить же про їх шкури. Бувайте здорові, на все добре!

Він пішов до хати, з несподіваною легкістю несучи своє могутнє тіло, човгаючи підшвами простих чириків. Петро пішов на майдан, до козаків. Його засипали питаннями:

— Ну як?

— Що там?

—; Підемо на Мигулін?

Петро, не приховуючи своєї зрадуваности, посміхнувся. '

— Додому! Обійшлися без нас.

Козаки заусміхалися, товплячися, пішли . до прив'язаних коло паркану коней. Христоня навіть зідхнув, немов гору з плечей скидаючи, ляснув по плечі Тбміліна. .

— Додому, значця, гарматчику!

— Ото баби за нами знудилися.

— Зараз рушимо.

Порадившись, вирішили не ночувати, їхати зараз же. Посідавши, вже безладно, купою виїхали за станицю. Коли до Каргінської їхали неохоче, коли-не-коли перебиваючися на ристь, то звідти підторкнули коні, неслися чим дуж. Подекуди скакали учвал; глухо стугоніла під копитами зачор-ствіла від бездоріжжя земля. Десь за Доном, за далекими гребнями горбів, блакитна кришилася блискавка.

На хутір приїхали опівночі. З'їжджаючи з гори, вистрілив Оникійко із своєї австрійської рушниці, гуркотнули випалом, сповіщаючи про поворот. У відповідь на хуторі загавкали собаки і, почувачи близький дім, тремтливо з вихрипом, проіржав чийсь кінь. На хуторі розсипалися в різні боки.

Мартин Шаміль, прощаючися з Петром, полегшено крехнув:

— Навоювалися. От добре!

Петро посміхнувся в темряву, поїхав до свого двору.

Коня вийшов прибрати Пантелей Прокопович. Він розсідлав його, завів до стайні. До куреня пішли разом з Петром.

— Скасували похід?

— Еге.

— Ну, і хвала богові! Хоч би й вік не чути.

Гаряча зі сну встала Дарка. Зібрала чоловікові вечеряти, із світлиці вийшов напіводягнений Григорій, чухаючи чорно-волохаті груди, глузливо помружився на брата.

— Перемогли чи що?

— Остачу борщу ось перемагаю. '

— Ну, це інша річ. Борщ то ми переможемо, особливо' коли й я навалюся на підмогу.

До Великодня про війну й чутки не було, а страсної суботи прискакав з Вешенської посланець, вмиленого коня кинув коло Коршунівських воріт, гримлячи по приступках шаблею, збіг на ґанок.

— Які вісті? — на порозі зустрів його Мирон Григорович.

— Мені отамана. Ви будете?

— Ми.

— Знаряжайте козаків зараз же. Через Наголинську волость іде Подтелков з червоногвардією. Он наказ, — і разом з пакетом вивернув запотілу підшивку кашкета.

Дід Гришака йшов на розмову, запрягаючи носа в оку-ляри; з двору прибіг Митько. Наказ від окружного отамана читали разом. Посланець, притулившись, д) різьблених бильців, розтирав рукавом по обвітрілому обличчі смуги пороху.

На перший день великодня, розговівшись, виїхали козаки з хутора. Наказ генерала Алферова був суворий, загрожував позбавленням козацького звання, тому йшло на Подтелкова вже не сорок чоловіка, як перше, а сто вісім, серед яких були і старі, охоплені бажанням стягтися з більшовиками. Разом з сином їхав мерзлоносий Матвій Кашулін. На нікудишній кобильчині красувався в передніх лавах Авдійович Брех, що всю дорогу потішав козаків дивовижними своїми небилицями: їхав старий Максаєв і ще кілька сивобородих. Молоді їхали з примусу, старі — з великої охоти.

Григорій Мелехов, накинувши на кашкета відлогу кобеняка, їхав у задній шерезі. З укритого хмар'ю неба сіявся дощ. Над степом, укритим пишним прорістом, котилися хмари. Високо під самим хмарним гребнем, плив орел. Зрідка змахуючи крилами, простираючи їх, він ловив вітер і, підхоплюваний повітряним стрем'ям, перехиляючися, тьмяно виблискуючи брунатним налиском, летів на схід, віддаляючися, меншаючи.

Степ мокро зеленів. Подекуди тільки кулигами виділявся тогорічний чорнобиль, багровів жабрій, та на кряжі пагорба сизо відблискували могили — верховини.

З'їздивши з гори до Каргінської, козаки зустріли під-літка-козака, що гнав на попас воли. Йшов він, ковзаючи босими ногами, помахуючи батогом. Побачив вершників, спинився, уважно розглядаючи їх і забризканих болотом, з підв'язаними хвостами, коней.

— Ти чий? — спитав його Іван Томілін.

— Каргін,—жваво відповів хлопчик, посміхаючися з-під накинутого на голову сурдута.

— Пішли ваші козаки?

— Пішли. Червоногвардію пішли вибивати. А у вас чи не буде тютюнцю на цигарку? А, дядю?

Т

— Тютюнцю тобі? — придержав коня Григорій.

Козача підійшло до нього. Закасані шаравари його були

мокрі, випуски червоно вилискували. Він сміливо дивився в обличчя Григорія, що

діставав з кишені кисета, говорив ламким тенористим голосом:

— Отут зараз, як почнете з'їздити — побачите битих. Учора полонених червоняків погнали до Вешок наші козаки і поклали їх... Я, дядю, стеріг худобу, онде, коло пісочаної могили, бачив звідти, як вони їх рубали. Ой, і страшно ж. Як почали шаблями махати, вони як не заревуть, як не побіжать... Потім ходив, дивився: здебільшого китаїці. В одного плече обрубали, дихає часто, і видно, як серце всередині під кров'ями б'ється, а печінки сині-сині... Страшно, — проказав він, дивуючися про себе, що козаків не лякає його оповідання, такий, принаймні, зробив він висновок, оглядаючи байдужі і холодні обличчя Григорія, Христоні і Томі-ліна.

Закуривши, він догладив мокру шию Григорієвого коня, сказав: "Спасибічка", — і побіг до волів.

Край дороги, в неглибокому, вимуленому весняною водою ярку, ледве присипані суглинком, лежали трупи порубаних червоногвардійців. Виднілося смагляво-синє, мов із цини, обличчя, з загуслою на губах кров'ю, чорніла боса нога в синій ватяній холоші.

— Нудно їм прибрати... Сволота! — глухо зашептав Хри-стоня і раптом, шмагнувши нагаєм свого коня, випереджаючи Григорія, поскакав з гори.

— Ну, завиднілася і на Донській землі кровіця, — поті-пуючи щокою, посміхнувся Томілін. — Ти чуєш, Григорію, як кров смердить? Чуєш чи ні?

XXV.

Ранок розгорнувся напрочуд. О дев'ятій годині вже давалася в знаки спека, а до полудня з півдня повіяв вітер, по небу навипередки потекли хмари і на передмісті п'ярко запахло. м'блорим обклеєним соком, тополевым листям і присмаленими на огріві цеглою і землею.

Вчора Бунчук і Ганна із збірним загоном Донського рад-наркому обеззброювали коло вокзалу анархічний загін, що збунтувався; лише вчора бороздили постаріле обличчя Бунчукове зморшки, а нині — вітром з півдня геть прогнало тривоги, і Бунчук зовсім по-хазяйськи порався коло ґанку з гасівкою, неприязно, з холодком поглядаючи на обличчя Ганнине, заясніле прикрою усмішкою.

Перед сніданком проязичився Бунчук про те, що свого часу дуже не погано готував він котлети з галицьким сосом.

— Ти це серйозно?—:узав Ганну сумнів.

— Цілком.

— А де ти навчився?

— Ну, знаєш... Ніде чи що? Під час війни полька одна мене вивчила.

— Заходись, приготуй. Я щось непевнюся.

І ось — гасівка. Стурбоване чоло Бунчука, усмішка на губах Ганни — і стільки в ній прихованого лукавства, що Бунчука пориває.

Він люто трясє припалену на сковороді картоплю, супиться:

— Звичайно, коли стояти над душею і кепкувати, то нічого не вийде. 1 до того ж хіба це гасівка? Домна, коли хочеш знати.

. Ганна говорить протяжно і майже мрійно:

— Чом ти не кухар? Які б ти страви готував... Як владно орудував би ти на кухні, де так міцно, мов спирт, пахне цибулею і лавровим листом. Справді, чому ти понехтував галуззю кулінарії? Адже стільки таємничого, ще невивченого

— Послухай, це вже занадто!

Стрічечкою волосся грає Ганна, накручуючи її на пальця, знизу дивлячись на Бунчука, регочеться:

— Сьогодні ж заявлю хлопцям, що ти самозваний кулеметник, що ти колишній кухар при кухні якоїсь величності.

Щиро був. засмучений Бунчук, коли замість галицького соса вийшло щось смердюче, гидке на смак.

Ганна саможертвовно їла і навіть знаходила слова скупой похвали.

— Нічого... Приємний сос... Гірчить тільки...

— Правда, нічого? — запалювався Бунчук, веселючись. — Ну, а коли б додати. осюди тертого хріну, тоді дійсно... — і поцмокав язиком, не помічаючи мужньо стиснутих Ганни них вуст.

Під кінець сніданку Ганна якось потьмяніла, в'яло жувала і, задумавшись, подовгу не відповідала на випадкові запитання Бунчукові. Потім стояла коло палісадника, до ніг залита сонцем, неуважно й легенько смикаючи стиснуту зубами соломинку.

Бунчук притис її голову до свого плеча, вдихаючи тривожний, любий запах розпатланого волосся, спитав:

— Чому ти така? Що з тобою?

Вона довго дивилася на нього, зрідка спускаючи вії, потім розстебнула на комірці його сорочки ґудзика, застебнула його, знову розстебнула.

— Підеш до міста? — відповіді не дочекалася і через гірко стиснуті губи:

— Я швидко вийду з лав Ілька...

:— ЧОМУ?

Знизала плечима. Простежила хисткий біг соняшних плям, розсипаних під тополею; Грудьми лягаючи на низькі штахети палісаднику, сказала з несподіваною лютістю.

— Я чекала. Не вірила. Тепер ясно — через сім, через сім з половиною місяців буду матір'ю.

Вітер з моря, терпкий вітер, баламутив на тополі листя, кидав волосся Ганні з голови на обличчя. Вона не прибирала його. Загаслі зіниці її ширилися; чорніли. Затаєно мовчав Бунчук. Мовчки погладив її руку, але вона, немов ховаючи в душі якусь невідому образу, не відповіла на ласку, прибитою ходою пішла до хати.

Бунчук, входячи до своєї кімнати, причинив двері, спитав, не в силі перемогти нетерплячку:

— Що ж тепер?

— А нічого, — байдуже обізвалася вона. .

Мовчанка була болісна. Бунчук шукав слів, почував без-глуздий розгاردіаш думок.

— Роди. До того часу кінчимо контр-революцію. Що ж, хіба вже так погано мати

діти? — інстинктивно почув вихід і, трохи збентежено посміхаючися, заспішив: — Неодмінно роди. Роди, Ганно, хлопця, такого чортячого здоровила, курлапого, товстого. Я буду мирний слюсар, і ти знаєш, — чудове буде життя. Років за три ти обростеш жирком і я погладшаю, купимо будиночок у власність... А в будиночку обов'язково буде на вікнах герань і канарка-шельма в клітці. Святами будемо гостей скликати і сами ходитимемо до таких же поважних обивателів. Ти пектимеш недільні пироги, плакатимеш, коли тісто не вдасться. Заощадження будуть.

Ганна, що спочатку неохоче і невесело посміхалася, під кінець пирхнула.

— Ну,, і ідеальчик!

— Не подобається?

— Не зле.

— То ж бо й є, що ніщо твоє!

До міста пішли разом. Ростов, невізнано демократизувавшись, вирував натовпами Балдатів, робітників, бідно одягненого служилого люду. Мідянкою зеленіли сорочки, глянцем виблискували шкіряні куртки, чорніли сурдути і мов та вишивка де-не-де на безбарвно-бурому тлі білили сукні жінок. В загальному масиві зубожілого міщанства і робітництва либонь і непримітна була якась там чиновниця в потертому демісезоні, що перелякано поспішала у своїх хатніх справах.

На парканах скуйовджені вітром тріпалися— шмаття відозв 1 наказів. Неметені вулиці тхнули прілим кінським кізяком і нагрітим камінням.

Переміна в зовнішньому вигляді міста сьогодні чомусь упала в око Ганні.

— Диви, Ільку, як попростішало місто. Котелка не побачиш, трійки теж. Усе — під колір каміння.

— Місто, мов хамелеон. Якщо прийдуть білі, знаєш, як воно перефарбується? — посміхаючись чомусь своєму, проговорив Бунчук, і з цією затуманеною усмішкою дивлячись, як переходив дорогу гімназист у розстебнутій шинелі з одрізаними ясними гудзиками і з темним слідом на околичці кашкета, де колись красувався герб клясичної гімназії.

На розі Садової і Таганрозького танцював у колі роззяв старий, зморщений, мов цитринова шкаралупа, китаєць. На шафрановому обличчі його зернився піт. Матрос дивився йому на ноги посоловілими, напівп'яними очима, слинвився соняхами, скрипів яскравими калошами.

Бунчук і Ганна промовчали до колишнього парамонів-ського будинку. Мовчки і якось негарно розлучилися...

Надвечір, коли Псдтелков, перервавши засідання Донського виконкому, нашвидку збив загін і повів його у контрнаступ проти новочеркаських . козаків, що підступали до міста, вони зустрілися і пішли в одній колоні.

— Вернися, — невиразно прохав Бунчук, доторкуючися рукою до Ганниної руки.

Але вона вперто стиснула губи.

— Ганю, вернися!

Коротку розмову цю на передмісті перервала літня жінка, що вискочила з воріт

якогось флігеля. Вона кидала в мимо-хідні лави шматки свіжої пампухи і, вимахуючи вільною лівою рукою, розлючено кричала:

— Добре їм, проклятим! Чернецов — цей покруч панський убив мого чоловіка. Козаки он скільки шахтарських родин посиротили... ' Добре їм всипте!.. Відквитайте їм за наші сльози!

Гололобий виголений салдат, походя впіймавши пампушку, вилаявся:

— Чого галасуєш, петля кобиляча? Заткнися, а то слушної години сусіди козакам викажуть.

— Хіба це не символ нашої з'єднаности з робітничою кля-сою?.. — посміхнулася Ганна, піймавши на собі погляд Бунчука.

— Розсипся! — ревнув хтось з голови колони.

Кінчалися останні двори передмістя. Почався бій. Кінні

і піші козацькі групи наступали мляво, відчуваючи гостру нестачу вогнеприпасів.

Зате Подтелков, буйно крокуючи вздовж розстрільні, басив підбадьорюючи:

— Зілля, братця, не жалійте! На всю контру вистачить.

І припасу не шкодували: били випалами, соковито тріскалася тиша, луна квоктала десь за закуреним дикарем цегельні.

Бунчук злизував з губів лугувато-гіркий піт.

— Тут прикостіио ? — спитав його номерний.

— Тут.,

— Стрічку?

— Давай!

Бунчук нашвидку викопав саперною лопаткою ямку, примостив кулемета. Номерний заклав стрічку.

XXVI.

Номерним, у Бунчука був козак з хутора Татарського Міак-симко Грязнов. Коня втратив вій у бою з кутеповськгім загonom, відтоді нестримно запив, знадився до картярської гри. Коли вбили під ним коня, — того самого, що волячої був масти з срібним ремнем вздовж спини, — вйніс Мак-симко сідло, пер. його чотири верстви і, бачачи, що живому не вихопитися від завзятих добровольців,, зірвав пишний нагрудник, узяв уздечку і самовільно пішов з бою. Об'явився він уже в Ростові, незабаром програв в "очко" срібну шаблю, взяту в зажиток у зарубаного осавула, програв кінську справу, що залишилася на руках, шаравари, шеврові чоботи і голяка прийшов у команду до Бунчука. Той його прйоДягтіув, приголубив. Може, і виправився б Максимко, та в цьому бої колупнула його куля в голову, витікло на сорочку блакитне Максимкове око, забила джерелом кров з розвернутої, мов консервна бляшанка, черепної коробки. Мов і не було на білому світі Вешенського козака Грязнова — конокрада в минулому і гіркого п'янюги в недавньому вчора.

Подивився Бунчук, як судомила агонія Максимкове тіло, і старанно витер з кулеметної рури кров, що пирскнула з дірявої Максимкової голови.

Зразу ж довелося відступати. Потяг Бунчук кулемета. Залишився Максимко

холодіти на гарячій землі, виставивши на сонце смаглявостинне тіло з задертою на голову сорочкою. (Вмираючи, все тягнув на голову сорочку, мучився).

Чота червоногвардійців, вся з салдатів, що поверталася з турецького фронту, укріпилася на першому ж перехресті. Гололобий салдат, в напівзітлілій зимовій папасі, допоміг Бунчуку встановити кулемета, інші влаштували поперек вулички щось мов би барикаду.

— Приходь на побачення: — посміхнувся якийсь бородань, поглядаючи на близьке за горбком півдужжя обрію.

— Тепер ми їм всиплемо!

— Ламай, Самаро! — гукали до здоровенького хлопця, що віддирав доїлки від паркану.

— Он вони! Сунуть сюди! — крикнув гололобий, вилізши на дах гурального склепу.

Ганна прилягла з Бунчуком. Червоногвардійці рясно залягли за тимчасовою фортецею.

Тим часом праворуч на сусідньому завулкові гряд кроків: "ток-ток-туп-туп!" Чоловіка з дев'ятеро червоногвардійців, мов куріпки межею, пробігли за стіну наріжного будинку. Котрийсь устиг гукнути:

— Скачуть! Тікайте!

На перехресті вмить зробилося пустельно і тихо, а за хвилину вихор куряви і слідом, оглядаючися, вихопився верхівець козак з білою стрічкою на кашкеті, з притиснутим до боку карабіном. Він з такою силою крутнув коня, що той присів на задні ноги. Бунчук встигнув вистрелити з нагана. Козак, прилипаючи до кінської шиї, помчав назад. Салдати, що були коло кулемета, нерішучо топталися, двоє перебігли попід парканом, залягли коло воріт.

Було видно, що зараз завагаються і подадуться еть. Напружена до краю мовчанка, розгублені погляди не обіцяли стійкості... А з дальшого відчутно і яскраво запам'ятався Бунчукові один момент: Ганна в збитій на потилицю пов'язці, розпатлана і невпізнана від хвилювання, що збезкровило її обличчя, скочила і — рушницю напереваги, — оглядаючися, показуючи рукою на будинок, за яким зник козак, таким же невпізнаними ламким голосом крикнула: "За мною!" — і, спотикаючися, побігла невірною ристю.

Бунчук підвівся. Рот йому спотворив невиразний крик. Вихопив рушницю у ближнього салдата, відчуваючи в ногах страшне тремтіння, побіг за Ганною, задихаючися, чорніючи від великого і безсилового напруження кричати, кликати, повернути. Позаду чув дих кількох людей, що тупотіли слідом, і всією своєю істотою відчував щось страшне, непоправне, якийсь потворний кінець цього гарного, але даремного жесту. В цю мить він уже зрозумів, що вчинок її не в силі захопити інших, безглуздий, нерозважний, роко-ваний.

'На розі (він був уже коло Ганни) увіч нахопився на під-біглих козаків. Розрізнений з їхнього боку випал. Посвист куль. Жалібний заячий викрик Ганни. І вона, осідаючи на землю, з витягнутою рукою і божевільними очима. Він не бачив, як козаки повернули

назад, не бачив, як салдати з тих 18-ти, що були коло його кулемета, гнали їх, запалені пізнім ентузіазмом Ганниного пориву. Вона, тільки вона, була в нього перед очима, билася під його ногами. Не чуючи рук, повернув її на бік, щоб узяти і кудись нести, побачив кривавий підплив у лівому боці і клапті синьої кофточки, що хлипко бовтались навколо рани, — зрозумів, що рана від розривної кулі, збагнув, —* смерть Ганні, і смерть побачив в її пойнятих муттю очах.

Та з якою ж жадобою цілував він ці очі і майже чоловічі формою руки, будив кохану свою, грубо шарпав, намагався повернути до життя... Хтось 'відштовхнув його. Ганну пронесли до ближнього двору, положили в холодку під повіткою.

Гололобий салдат, потіпуючи щоками, совав у рану жмутки вати, і відкидав її геть, набухлі і чорні від крові. Опанувавши себе, Бунчук ростебнув на Ганні комір кофточки, подер на собі спідню сорочку і, притискуючи жмутки полотна до рани, бачив, як пухирилася кров, пропускаючи в отвір повітря, бачив, як синьо біліло обличчя Ганнине і чорний рот її тремтів у муках. Губи хапали повітря, а легені задихалися: повітря йшло через рот і рану. Бунчук розрізав на ній сорочку, безсоромно оголив укрите смертним випотом тіло. Рану сьак-так заткнули тампоном.. За кілька хвилин Ганна опритомніла. Провалені очі глянули з чорних синякових кругів на Ілька і прикрилися тремтячими віями.

— Води! Гаряче! — крикнула вона і закидалася, заплакала. — Жити! Іль-ко-о! Любий!.. А-а-а-а!..

Розпухлими губами Бунчук припадав до її палаючих щок, лив з кухля воду на груди. Вода до краю заповнювала западини дужок, пересихала моментально. Смертний жар палив Ганну. Хоч скільки лив Бунчук на груди її воду, — все кидалася вона, видиралася з рук.

— Гаряче!.. Вогонь!..

Знесиливши, потроху холодіючи, сказала виразно:

—г— Ілька, навіщо ж? Ну, от бачиш, як усе просто... Чудний ти!.. Дуже просто... Ілька... Любий, ти мамі якНебудь... Ти знаєш...—Вона напіврозплющила звужені, як під час сміху очі і, намагаючися перескрити біль і жах, заговорила невиразно, ніби давлячися чимсь: —1 Спочатку відчуття... Поштовх і опік... Тепер горить усе... Почуваю — помру... — і скривилася, побачивши гіркий, заперечливий помах його руки. — Залиш! Кров летіть всередині... Плевра набухла кров'ю... Важко... Ах, як важко дихати!..

З перервами говорила часто й багато, немов пильнуючи .висловити все, що тяготило її. З безмежним жахом помітив Бунчук, що обличчя її яснішає, стає прозоріше, жовтіше коло скронь. Перевів погляд на руки, безживно кинуті вздовж тіла, побачив — нігті, мов досягаючи чорнослив, наливаються рожевою синню.

— Води... На груди... Пече!

Бунчук кинувся до будинку по воду. Повертаючися, не чув під повіткою хрипів Ганни. Низько сонце світило на скривлений останнім корчем рот, на притиснуту до рани воскову ще теплу долоню. Поволі стискаючи її плечі, він підняв її, хвилину

дивився, на загострений ніс з потемнілим дрібнесеньким ластовинням коло перенісся, ловив під широкими чорними бровами стигнучий виблиск зіниць. Безпорадно закинута голова звисала все нижче, на тонкій дівочій шиї, у синій жилці відраховував останні удари живчик.

Бунчук холодно притулився губами до чорної, напівстуле-ної повіки, покликав:

— Друг! Ганю! — випростався і, круто повернувшись, пішов, ненатурально прямо, не рухаючи притиснутими до стегон руками.

Він, мов сліпий, грудьми вдарився об ворота, глухо скрикнув і, гнаний примарним покликом, поплазував рачки, все прискорюючи рухи, майже торкаючися обличчям землі. З запінених губів його вихоплювалися невиразні слова. Він плазував вздовж паркану, мов недобитий звір, натужно, але прудко; за ним вижидально стежили з-під повітки троє чер-воногвардійців, що залишилися в дворі. Вони мовчки ззиралися, вражені таким відразливим, оголеним проявом людського горя.

XXVII.

' Ці дні Бунчук жив, мов у тифозному маренні. Він ходив, робив щось, їв, спав, але все це немов у півсні запаморочливому і дурманному. Очманілими, припухлими очима він не розуміючи дивився на розстелений круг нього світ, знайомих не пізнавав, вигляд мав дуже п'яного, або людини, що допіру одужала після виснажливої хвороби. З дня смерти Ганни почуття в ньому тимчасово атрофувалися: нічого не хотілося, ні про що не думалося.

— їж, Бунчук, - т-пропонували товариші, і він їв, важко і ліниво рухаючи щелепами, тупо уп'явшись поглядом в одну точку.

За ним стежили, поговорювали, чи не відіслати його до шпиталю.

— Ти хорий? — спитав його другого дня один з кулеметників.

— Ні.

— А чого ж ти? Сумуєш?

— Ні.

— Ну, закурімо. Її, браток, тепер не повернеш. Не витрачай на цю справу пороху.

Заходив час спати, — йому казали:

— Лягай спати. Час.

Лягав.

У цьому стані тимчасового відходу з дійсності пробув він чотири дні. На п'ятий зустрів його на вулиці Кривошликов, схопив за рукав.

— Ага, ось і ти, а я тебе шукаю. — Кривошликов не знав, що трапилося Бунчукові і> дружньо попляскуючи його по плечі, тривожно посміхнувся: — Ти чого такий? Мо' випив? Ти чув, що вирушає експедиція до північних округ? Якже, комісю п'яти обрано. Федір веде. Тільки на північних козаків і надія. Інакше заремізять. Погано! Ти поїдеш? Нам агітатори потрібні. Поїдеш, чи як?

, — Так, коротко відповів Бунчук.

— Ну й гаразд. Завтра виступаємо. Зайди до діда Орг лова, — він у нас за лічозіра.

В попередньому стані цілковитої духової протрації Бун~ чук приготувався до

виступу і другого дня, першого травня, виїхав разом з експедицією.

На той час обставини для Донського радянського уряду складалися явно загрозливі. З України насовувалися німецькі окупаційні частини, низові станиці і округи цілком захлеснули контр-революційні заклоти.

По зимівниках бродив Попов, загрожуючи звідти Новочеркаську. Краєвий з'їзд Рад, розпочатий наприкінці квітня в Ростові, не раз переривали, бо повсталі черкаські підходили до Ростова і займали передмістя. Лише на півночі, в Хоперській і Усть-Медведицькій округах, палали вогнища революції, і ось до їх тепла мимоволі й тягнулися Подтелков і інші, зневірені в підтримці низового козацтва. Мобілізація зірвалася, і Подтелков, недавно обраний на голову Донського Раднаркому, з ініціативи Лагутіна вирішив піти на північ, щоб мобілізувати там 3—4 полки фронтовиків і кинути їх на німців і низову контр-революцію.

Утворили надзвичайну мобілізаційну комісію з п'ятьох з Подтелковим на чолі. 29-го квітня із державної скарбниці взяли— десять мільйонів карбованців золотом і миколаївськими на потреби мобілізації, нашвидку згребли загін для охорони грошової скрині, переважно з козаків колишньої кам'янської місцевої команди, забрали кілька чоловіків козаків агітаторів, і 1-го травня, вже під обстрілом німецьких аеропланів, експедиція рушила до Кам'янської.

Шляхи були забиті ешелюнами червоногвардійців, що відступали з України. Козаки повстанці висаджували мости, влаштовували катастрофи. Щодня над колією Новочеркаськ-Кам'янська ранком з'являлися німецькі аероплани, кружляли мов шуляків тих зграя, знижувалися, коротко стрекотали кулемети, з ешелюнів висипали червоногвардійці, дрібно гуркотіли постріли, над станціями запах шлаку мішався із згір-клши запахом війни, руїни. Аероплани злітали у неймовірну височінь, а стрільці ще довго випорожнювали набійні цинки, і ходячи вздовж ешелюнів, по чиколотки вгрузали чобітьми в порожні гільзи. Ними вкритий був пісок, мов байрак дубовим золотим листям у листопаді.

Безмірна руїна позначалася всюди: попід укосами вугли-лися спалені і поламані вагони, на телеграфних стовпах, цукрово білили ізолятори, перевиті обірваними проводами. Багато будинків було зруйновано, щити понад лінією зметено мов ураганом...

Експедиція п'ять день пробивалася в напрямку на Мілле-рово. Шостого дня вранці Подтелков скликав членів комісії до свого вагона.

— Так їхати нема змоги. Покиньмо всі наші манатки й ходімо похідно.

— Що ти! — покликнув вражений Лагутін...—Поки доте-ліпаєшся похідно до Усть-Медведицької, — білі через нас пройдуть.

— Далеченько,— зам'явся і Мрихин.

Кривошликов, що тільки недавно наздогнав експедицію, мовчав, кутався в шинелю з вицвілими петлицями. Його трусила пропасниця, від хіни дзвеніло у вухах, голова, начинена болем, палала. Він не брав участі в обговоренні, сидів, згорбившись, на лантусі з цукром, і очима, затягнутими пропасною плівкою, зло дивився на Зінку —

"шмару" Подтелкова, біляву грудасту дівку, котру віз той із собою, мовби сестру-жалібницю. Зінка дарила кволого Кривошликова такою ж антипатією, розкинувши товсті ноги, привалившись до цибика чаю вона курила, зминала цигарку дрібними звірячими зубами і нахабно, з викликом, посміхалася. Вони почували один до одного гостру неприязнь із дня першої ж зустрічі.

Кривошликов чекав слухної хвилини, щоб напосісти на Подтелкова і викинути з вагона цю погань.

— Кривошликов, мову тобі відібрало, чи що?—сухо спитав Подтелков, не підводячи від мали очей.

.— Що тобі?

— Не чуєш, про що гомонимо? Походом іти треба, інакше випередять нас, пропадемо. Ти як? Ти більше за нас учений, говори.

— Походом можна, — спроквола заговорив Кривошликов, але раптом лясконув зовсім по-вовчому зубами, дрібно затрусився, охоплений пароксизмом пропасниці.. — Можна б, коли б менше багажу. Самих бабів стільки, що на віз не вкладеш. Під три чорти! Я ось питання зніму, щоб повикидати їх геть.

-7* Облиш, Михайло, — збентежено прохав Подтелков..

— Нічого не облиш! — видзвонюючи зубами виговорив Кривошликов під тиху підохотливу усмішку Лагутіна.—Нічого бабів возити під такий момент!

Зінка скочила. Немов димком палахнули сині її очі.

— Не на твої їду, підхвісна тремтілка! Не трусися!

— Ану, замовчи!

— Чести багато тобі, смаркач! Офіцерик нещасний!

— Відставити! — гостро, як на муштрі, крикнув Подтелков і кулаком Зінці: — Замовчи, ти! А то за волосся та на вітер!

Зінка, обурено тремтячи ніздрями, замовкла. Подтелков запалисто до Лагутіна.

— А ти зубами не торгуй, як дівка! Чого скалишся? Ти мені ділом кажи, чому походом не можна йти?

Коло дверей розгорнув мапу краю. Мрихин тримав ріжки. Мапа під вітром, що налітав з похмурого заходу, тріпотіла, з шарудінням рвалася з рук.

Он як підемо, он, дивися! — обкурений палець Подтелкова навскоси проїхався по мапі. — Бачиш масштаб? Півтораєста верст, двісті від сили. Ну?

— Ай справді, чума її задери! — погодився Лагутін.

— Ти, Михайло, як?

Кривошликов досадливо низав плечима.

— Я не заперечую.

— Зараз піду козакам скажу, щоб вивантажувалися. Нема чого час гаяти.

Мрихин вижидально оглянув усіх, і, не зустрівши заперечень, вискочив з вагона.

Ешельон, з яким їхала Подтелківська експедиція цього похмурого, дощовитого ранку стояв недалечко від Білої Калитви. Бунчук лежав у своєму вагоні, з головою укрившись шинелею. Козаки тут же варили чай, реготали, глузували один з одного.

Іванько Болдирьов—мигулинський козак, балясник і насмішник, глузував з товариша кулеметника.

— Ти, Гнате, якої губернії? — хрипів його пропалений тютюном голос.

— Тамбовської, — м'якеньким баском обзивався сумирний Гнат.

— І певне, моршанський?

— Ні, шацький..

— А-а.-а-а... Шацькі — хлопці хвацькі: в бійці семеро на одного не бояться лізти. Це не в вашому селі на храм телицю огірком зарізали?

— Годі, годі тобі!

— Чи пак, я й забув, цей випадок не у вас стався. У вас, здається, церкву млинцями конопатили, а послі на горосі їй хотіли з гори перекотити. Було таке діло?

Чайник скипів, і це тимчасово визволило Гната від жартів Болдирьова. Та скоро посідали снідати, Іванько почав знову:

— Гнате, що це ти свинину погано їси? Не любиш?

— Ні, нічого. /(

— На ось тобі свинячу гузку. Смачна!

Вибух сміх. Хтось заглитнувся і довго тріскотливо кашляв. Завовтузилися. Загуркотіли чобітьми, а за хвилину захеканий і сердитий голос Гнатів:

— Жери сам, чортяка! Що ти лізеш із своєю гузкою?

— Вона не моя, свиняча.

— Один чорт, — погана.

Байдужий, з хрипоткою болдиревський голос тягне:

— По-га-на? Та ти при розумі? Її на Великдень святили. Скажи краще, що боїшся поскоромитися...

Станичник Болдирьов, гарний ясновусий козак, гоєргієв-ський кавалер усіх чотирьох ступнів, умовляє:

— Кинь, Іване! Доскочиш з мужиком лиха. Зжере гузку і закортить йому креха. А де його тут дістанеш?

Бунчук лежав стуливши очі. Розмова не доходила до його слуху, і він переживав недавнє з попереднім, навіть чи не збільшеним болем. В неяснім напливі заплющених очей величезним блискучим карбованцем крутився перед ним степ, укритий снігом, з бурими хребтинами далеких лісів на обрії. Він немов відчував холодний вітер і поруч з собою бачив Ганну, чорні очі її, мужні і ніжні лінії любого рота, дрібне ластовиння коло перенісся, вдумливу зморшку на лобі... Він не чув слів, що вихоплювалися з її губів: вони були невиразні, чиясь чужа мова перебивала їх, сміх, але з блиску очей, з тріпотіння вигнутих вій догадувався, про що вона говорить... І ось інша Ганна: синяво-жовта, із смугами застиглих сліз на щоках, з загостреним носом і моторошно болісною складкою губів.

Він нахиляється, цілує 'чорні провали застиглих очей...' Бунчук застогнав, долонею затиснув собі рота, щоб стримати ридання. Ганна не залишала його ані на хвилину, образ її не вивітрювався і не тьмянів від часу. Обличчя її, постать, хода, жести, міміка,

розмах брів, — усе це, еднаючися, відтворювало її цілу, живу. Він згадав її слова,, розмови, обвіяні сентиментальним романтизмом, усе те, що пережив із нею.

І через цю яскравість відтворення муки його вдесяти-рялися.

По суті він не пробував аналізувати свій теперішній стан, тваринно, нерозумно віддавався своїй тузі, нічого їй не протиставив і такий вольовий, кований — гинув, переживаючи втрату друга, гинув, мов дерево, помалу-малу поточене червоточиною.

Його збудили, почувши наказ вивантажуватися. Він устав, байдуже зібрався, вийшов. Потім допомагав вивантажувати речі. З такою ж байдужістю сів на воза, поїхав.

Мжичило. Мокріла низкоросла трава понад дорогою.

Степ. Вільний розгул вітрам по гребнях і. балках. Далекі і близькі хутори, висілки. Позаду димки паротягів, червоні квадрати станційних будівель. Більше як сорок підвід, найнятих у Білій Калитві, тяглися дорогою. Коні йшли поволі; суглинясто-чорноземний ґрунт, розмяклий від дощу, утруднював рух. Грязь чіплялася на колеса, намотувалася чорним ватяним клоччям. Попереду і позаду юрбами йшли шахтарі Білокалитвинського району. На схід уходили від козацької сваволі, тягнули за собою родини, злиденні манатки.

Коло зупинки Грачі їх наздогнали розтріпані загони червоногвардійців Романовського і Щаденка. Обличчя в бійців були землясті, змучені боями, безсонням і нестатками. До Подтелкова підійшов ІДаденко. Гарне обличчя його з підстриженими по-англійськи вусами і тонким хрящуватим носом було зіссане. Бунчук проходив проз, чув як Щаденко— брови докупи — говорив гнівно і стомлено:

— Та що ти мені говориш? Чи я не знаю своїх хлопців? Погані справи, а тут німці, будь вони прокляті. Коли тепер збереш?

Після розмови з ним Подтелков, насуплений, і наче трошки розгублений, наздогнав свою бричку, щось почав говорити Кривошликову. Спостерігаючи їх, Бунчук бачив: Кривошликов, спираючися на лікті, рубонув рукою повітря, випалив кілька фраз одразу і Подтелков повеселішав, плигнув на тачанку, боковина її хряснула, прийнявши на себе шестипудового батареяця; машталір — батоба коням, грязь — грудками у бік.

— Жени! — гукнув Подтелков, мружачися, розстібаючи назустріч вітрові шкурятянку.

XXVIII.

Кілька днів експедиція йшла у глиб Донецької округи, пробиваючись до Червонокутської станиці. Людність українських слобід зустрічала загін з незмінною гостинністю: охоче продавали харч, пашу, давали притулок, та скоро знімали питання про наймання коней до Краснокутської, — вони м'ялися, чухали потилиці і відмовлялися рішучо.

— Добрі гроші платимо, чого ж ти носа вернеш? — допитувався Подтелков у одного з слобожан.

—: Так що ж, а мені своє життя не дешевше коштує.

— На що нам твоє життя, ти нам коні з бричкою найми.

— Ні, не можу.

— Чому не можеш?

.—Та ви ж до козаків їдете?

— Ну, так що ж?

— Либонь станеться щось лихого... Чи мені своєї худоби не шкода? Згублять коні, що мені тоді робити? Ні, дядьку, відчепися, не поїду.

Щоближче посувалися до Краснокутського юрту,. то все дужче тривожилися Подтелков і інші. Почувалася певна зміна і в настрої людности: коли в перших слободах зустрічали з щирою гостинністю, то в дальших до експедиції ставились з явною недоброзичливістю і настороженістю. Неохоче продавали продукти, ухилялися від розпиту. Підводи експедиції вже не оточувала, як перше кольористим поясом" слобідська молодь. Похмуро, неприязно поглядали з вікон, квапилися піти геть.

— Хрищені ви тут, чи ні? — з обуренням допитувалися козаки з експедиції..— Що ви, мов. сичі на крупу, на нас дивитесь?

А в одній з слобід Наголинської волости Іванько Болди-рьов, доведений до розпачу холодною зустріччю, бив на майдані шапку об землю, оглядаючись, чи не підходе, бува хтось із старших, кричав хрипато:

— Люди ви чи чорти? Що ж ви мовчите, таку вашу матір? За Баші права кров проливаєш, а вони тебе, поруч ставши, не бачать! Воно таки соромно таку мораль розпускати! Тепер, товариші, рівність, — ні козаків, ні хахлів немає, і ніякого чорта лопушиться! Щоб зараз же несли кури і яйця. За все миколаївськими платимо!

Чоловіка з шестеро слобожан, слухаючи як заходиться Болдирьов, стояли понуро, мов коні в плузі.

На запальну мову його не відкликнулися жодним словом.

— Як були ви хахли, так ви, разпрокляті, й лишилися! Щоб ви порепался, чорти, на дрібки. Холери на вас немає, буржуї вислопузі!—'Болдирьов ще раз гахнув об землю свою зношену шапку, побагровів від надмірного презирства:— Гівноїди ви! У вас снігу серед зими не випросиш.

— Не лайся! — тільки і сказали йому слобожани, розходячись у різні боки.

В тій же слободі в одного з козаків-червоногвардійців літня жінка допитувалася:

— Чи то правда, що> ви все грабуватимете і всіх чоловіків різатимете?

І козак, оком не моргнувши, відповідав:

— Правда. Всіх не всіх, а старих різатимемо.

— Ой, боже ж мій! Та на що ж вони вам здалися?

— А ми їх з кашею їмо: баранина тепер трав'яна, не смакує, а діда підвалиш у казан і такий з нього навар виходить...

— Та то ви, матір, шуткуєте?

— Бреше він, тітко! Дурня клеїть!—вступив у розмову Мрихин. І сам-на-сам суворо вичитав жартуна:

— Ти розумій, як жартувати і з ким жартувати! За такі жарти коли б тобі Подтелков пику не набив! Ти чого чвари розводиш? А вона й справді понесе, що старих ріжемо.

Подтелков скорочував зупинки і ночівлі. Пориваний неспокоєм, він поспішав уперед. Напередодні вступу, до юрту Краснокутської станиці він довго розмовляв з Лагутіним, ділився думками:

— Нам, Іване, далеко йти не слід. Ось досягнемо Усть-Хо-перської станиці, розпочнемо справу! Оголосимо набір, платні карбованців по сто кинемо, але щоб пішли з кіньми і з справою, нічого народніми грошечками розкидатися. З Усть-Хопра так і майнемо вгору: через твою Буканівську, Слащевську, Федосєєвську, Кумілженську, Глазунівську, Ску-ришенську. Поки до Михайлівни дійдемо—дивізія!' Наберемо?

— Набрати — наберемо, коли там усе мирно.

— Ти вже думаєш і там почалося?

— А звідки знати? — Лагутін гладив убогу борідку, тонким скаржливим голосом скимлив:

— Припізнилися ми... Боюся я, Федю, що не встигнемо. Офіцерня свою справу там робить. Поспішати б треба...

— І так спішим. А ти не бійся! Нам боятися не можна,— суворішали очі в Подтелкова.—Людей за собою ведемо, як можна боятися! Встигнемо! Продеремося! За два тижні битиму і білих і німців! Аж чорти їх візьмуть, як попремо з Донщини! — і, помовчавши, жадібно викуривши цигарку, висловив думку: — Спізнимось — загинули і ми, і радянська влада на Доні. Ох, не спізнитись би! Коли поперед нас докотиться туди офіцерське повстання — край!

Другого' дня надвечір експедиція вступила на землі Красно-кутської станиці. Не доїжджаючи хутора Алексєєвського, Подтелков, що їхав з Лагутіним і Кривошликовим на одному з передніх возів, побачив на степу череду.

— Розпитаймо пастуха, — запропонував він Лагутіну.

— Ідіть, — піддержав Кривошлцков.

Лагутін і Подтелков, скочивши, пішли до череди. Толока, спалена сонцем, вилискувала бурбю травою. Трава була низькоросла, скопичена, тільки край дороги жовтими дрібними кущиками цвіла суріпка, та шелестів пушистим во лотом дорідний вівсюг. Розминаючи в долоні голівку старезної полинини, вдихаючи гостру гіркоту її запаху, Подтелков підійшов до пастуха.

— Здоров був, діду!

— Доброго здоров'я.

— Пасеш?

— Пасу.

Старий, насупившись, дивився з-під кущуватих сивих брів, похитував гірлигу.

— Ну, як живете? — поставив Подтелков звичайне запитання.

— Нічого, хвалити бога.

— Що нового у вас тут?

— Нічого не чути. А ви що за люди?

— Служиві, додому йдемо.

— Звідкіля ж ви?

— Усть-Хоперські.

— Цей самий Підтелкин з вами?

— З нами.

Пастух, видно, злякавшись, помітно зблід.

— Ти чого сторопів, діду?

— Як же, голубе, подекують, що ви всіх православних ріжете...

— Брехня. Хто це пускає такі чутки?

— Позавчора отаман на сході гомонів. Чутку чув, чи то бамагу казенну одержав, що йде Підтелкин з камликами, ріжуть геть усіх.

— У вас уже отамани? — Лагутін мельки глянув на Под-телкова.

Той, жовтими іклами вп'явся в зі линку.

— Недавно обрали отамана. Раду прикрили.

Лагутін хотів ще щось спитати, та віддалік здоровезний лисий бугай плигнув на корову, підм'яв її.

— Обламає, окаянный! — ахнув пастух і з несподіваною для його віку жвавістю пустився до череди, викрикуючи на бігу: — Настунчина корівка!.. Обламає розтуди його мати!.. 'Куди!.. Куди-и-и-и — лисий!

Підтелков, широко кидаючи руками, закрокував до тачанки. Хазяйновитий Лагутін зупинився, стурбовано дивився на недолужну корівку, пригнуту під бугаєм до землі, мимоволі думав у ту мить: "А обломає ж, зламав ніяк! Ах ти, нечистий дух!"

Тільки переконавшись, що корівка винесла з-під бугая хребет свій цілий, — пішов до возів. "Що робитимемо? Невже ж і за Доном отамани?" — запитав він себе в думці. Та увагу його знову на хвилину відвернув' племінний красунь-бугай, що стояв край дороги. Він нюхав велику, тлусту чорну корову, поводив лобастою головою. Воло його звисало до колін, довгий корпус, могутній і міцний, був витягнутий, мов струна. Низькі ноги мов стояки вкопувалися в м'яку землю і, мимоволі милуючися на породистого бугая, пестячи очима його червоцу з підпалинами шерсть, Лагутін крізь рій стривожених думок виніс з зідханням одну: "Нам би до станиці

такого. А то дрібнуваті бугайки у нас". Ця думка вірнула мельки і підходячи до тачанки, вдивляючись у невеселі обличчя козаків, Лагутін вже обмірковував маршрута, за яким доведеться їм тепер іти.

Вишарпаний пропасницею Кровошликов — мрійник і поет — говорив Подтелкову:

— Ми тікаємо від контр-революційної хвилі, намагаємось її випередити, а вона хльоскає вже через нас. Її, видно, не переженеш. Прудко йде, як прибій на низькому місці.

З членів комісії, здавалося, тільки Подтелков зважував увесь жах обставин. Він сидів, весь хиллячися вперед, що хвилини гукав до машталіра:

— Торкай!

На задніх підводах заспівали і замовкли. Звідти, покриваючи гомін коліс, перекатами вихоплювався сміх, лунали вигуки.

Відомості, що пастух подав, ствердилися. По дорозі зустрівся експедиції козак-

фронтвик, що їхав з— жінкою на хутір Свечніков. Він був у наплічниках і при кокарді. Подтелков розпитав його і ще дужче почорнів.

Проминули хутір Алексєєвський. Накапав дощ. Небо хмарилося. Тільки на сході, з прориву в хмарі, виднівся ультрамариновий политий косим сонцем клопоть неба.

Тільки з горбка почали з'їжджати на тавричанський участок Рубашкин, звідти на протилежний бік побігли люди, вихвицом промчало кілька підвід.

— Тікають. Нас бояться... — розгублено проговорив Лагутін, оглядаючи інших.

Подтелков гукнув:

— Заверніть їх! Та гукніть-же на них, чорти!

Козаки позскакували з підвід, замахали шапками. Хтось гучно закричав:

— Е-ге-й!.. Куди ви?.. Почекайте!..

Підводи експедиції ристю з'їздили в участок. На широкій збезлюділій вулиці крутився вітер. В одному з дворів стара українка з криком кидала на бричку подушки. Чоловік її, босий і без шапки, держав за повід коні...

В Рубашкиному дізналися, що квартир'єра, висланого від Подтелкова, захопив у полон козацький роз'їзд і одвів за горб. Козаки були, очевидно, недалеко. Після короткої наради вирішено було йти назад. Подтелков, що обстоював спочатку потребу просуватися вперед, завагався. Кривошликов мовчав, його знову починав трусити напад пропасниці.

— Мо, підемо далі? — спитав Подтелков присутнього на нараді Бунчука.

Той байдуже знизав плечима. Йому було однаковісінько— вперед іти, чи назад, аби рухатися, аби лиш тікати від

туги, що йшла за ним назирці. Подтелков, походжаючи коло тачанки, заговорив про переваги руху на Усть-Медведицьку. Але його гостро обірвав один з козаків-агітаторів.

— Ти збожеволів! Куди ти поведеш нас? До контр-революціонерів? Ти, брате, не пустуй! Назад підемо! Гинути нам не охота! Ото що? Ти бачиш? — він показав на гроб.

Всі оглянулися: на невеличкій могилі чіткі вимальовувалися постаті трьох верхівців.

— Роз'їзд їхній! — викликнув Лагутін.

— А он ще!

На горбі замаячили комонники. Вони з'їздилися групами, роз'їздилися, зникали за горбом і знову з'являлися.

Подтелков наказав рушати назад. Проїхали хутір Алексєєвський. І там людність, очевидно попереджена, побачивши, що наближаються підводи експедиції, почала ховатися й розбігатися.

Смеркало. В'їдливий, дрібний, холодний цідився дощ. Люди промокли і змерзли. Йшли коло підвід, держачи рушниці наготові. Дорога, огинаючи узвіз, спустилася в долину, текла нею, вилячи і вилазячи на пагорба. На гребнях з'являлися і зникали козацькі роз'їзди. Вони проводили експедицію, підвищуючи і без того нервовий настрій козаківс

Коло одної з поперечних балок, що перетинали долину, Подтелков плигнув з підводи, коротко кинув іншим: "Приготуйсь"!— зсунувши на своєму кавалерійському карабіні запобіжника, пішов поруч з підводою. В балці — затримана греблею — голубіла провесняна вода. Мул понад ставом поплямовано слідами худоби, що на вдодій сюди підходила. На обваленій греблі росли бур'янець і березка, внизу коло води чахла осока, шарзців під дощем гостролистий лещук. Подтелков чекав козацької засідки в цьому місці, але вислана наперед розвідка нікого не виявила.

— Федоре, ти зараз не чекай, — зашептав Кривошликов, підкликавши Подтелкова до підводи. — Зараз вони не нападуть. Уночі нападуть.

— Я сам так думаю.

XXIX.

На заході густішали хмари. Темніло. Десь далеко-далеко, за Доном, звилася блискавка, наче крило недобитого птаха, тріпотіла жовтогаряча зірниця. В тому боці блякло світилася заграва, принакрита чорною іолою хмари. Степ, мов чаша, по, вінця налита тишею і прохолодою вогкістю, таїв у згортках балок сумні відблиски дня. Чимсь нагадував цей вечір осінню пору. Навіть трави, котрі ще й цвіту не дали, випромінювали мертвий запах тліну.

До розмаїтих неясних ароматів намоклої трави привюху-

вався, крокуючи, Подтелков. Інколи він зупинявся, зчищав з підборів груддя налиплого болота, випростуючися важко і стомлено ніс своє дебеле тіло, скрипів мокрою шкірою навстіж розтебнутої куртки.

На хутір Калашників, Поляково-Наголинської волости, приїхали вже вночі. Козаки команди, кинувши підводи, розбрелися по хатах на ночівлю. Схвильований Подтелков наказав розставити пікети, але козаки збиралися неохоче. Троє відмовилися йти.

— Судити їх товариським судом! За невиконання бойового наказу— розстріляти! — гарячився Кривошликов.

Поїярпаний тривогою, Подтелков гірко махнув рукою:

— Розклалися дорогою. Не боронитимуться. Пропали ми, Михасику...

Лагутін сяк-так зібрав кілька чоловіка, вислав за хутір

ДОЗОРИ:

— Не спати, хлоп'ята! Інакше накриють нас!—обходячи хати переконував Подтелков найближчих йому козаків.

Він цілу ніч просидів за столом, звисивши на руки голову, важко і хрипко, мов хора тварина, зідхаючи. Удосвіта трошки послав, спустивши на стіл велику голову, але його зараз же розбудив, прийшовши з сусіднього двору, Роберт Франшербрудер. Почали збиратися до виступу. Вже розвиднілося. Подтелков вийшов з хати. Господиня, що доїла корову, зустрілася йому в сінях.

— А на горбі кіннотники їздять,—байдуже сказала вона.

— Де?

— А он за хутором.

Подтелков вискочив на двір: на горбі, за білою заслоною туману, що висів над

хутором і вербами левад, виднілися численні загони козаків. Вони. пёресовувались ристю і куцим чвалом, оточуючи хутір, туго стягуючи кільце.

Незабаром у двір, де спинився Подтелков, до його тачанки, почали стікатися козаки команди.

Прийшов мигулинець, Василь Мирошників —кремезний чубатий козак. Він відкликав Подтелкова у бік, похнюпившись сказав:

— От що, товаришу Подтелков... Приїздили зараз делегати від них,—він махнув рукою у бік горба,—наказали пере-' дати тобі, щоб зараз же ми склали зброю і здалися. Інакше вони йдуть у наступ.

— Ти!.. Сучий син!.. Ти що мені говориш?—Подтелков схопив Мирошникова за відлоги шинелі, жбурнув його від себе і підбіг до тачанки; рушницю за цівку, хрипким, огрубілим голосом до козаків: ,

#— Здатися?.. Які можуть бути розмови з контр-револю-цією? Ми з ними боремося! За мною!..В розстрільню!..

III

Висипали з двору. Купкою побігли на край хутора. Коло останніх дворів захеканого Подтелкова наздогнав член комісії Мрихин.

— Яка ганьба, Подтелков! Із своїми ж братами і ми проливаємо кров? Залиш! Договоримось і так.

Бачачи, що тільки незначна частина команди йде за ним, тверезим розумом враховуючи неминучість поразки в разі бою, Подтелков мовчки викинув з рушниці засувку і в'яло махнув кашкетом:

— Відставити, хлопці! Назад — на хутір...

Повернулися. Зібрався весь загін у трьох суміжних дворах

Незабаром на хуторі з'явилися козаки. З горба спустився загін на сорок вершників.

Подтелков на запрошення милютинських стариків пішов за /хутір договорюватися про умови здання. Головні сили ворога, що обклав хутір, не залишали позицій. На прогоні Бунчук наздогнав Подтелкова, спинив його:

— Здаємось?

— Сила соломі ломить... Що?... Ну, що вдієш?

— Загинути закортіло? — Бунчука всього пересмикнуло.

Високим безвучним глухим голосом він закричав, не звертаючи уваги на стариків при Подтелкові:

— Скажи, що зброї ми не здамо... Ти нам тепер не начальник. З ким ти радився? З чийого дозволу ти йдеш зраджувати нас?— він круто повернувся і, розмахуючи затиснутим у кулаці наганом, пішов назад.

Повернувшись, спробував було переконати козаків продертися і з боєм, іти до залізниці, та більшість мала виразно примиренський настрій. Одні відверталися від Бунчука, інші вороже заявляли:

— Іди воюй, вояко, а ми з рідними братами не битимемося!

— Ми їм і без зброї довіримося.

— Святий Великдень — а ми кров литимемо?

Бунчук підійшов до своєї брички, що стояла коло комори, кинув під неї шинелю, ліг, не випускаючи з долоні рубчасте револьверне руків'я. Спочатку він думав було тікати, але йому мерзила втеча потай, дезертирство і, в думці махнувши рукою, почав чекати повернення Подтелкова.

Той повернувся години за три. Величезний натовп чужих козаків пройшов з ним в хутір. Деякі їхали верхи, інші вели коні за повід, решта йшла пішки, назираючи на Подтелкова і підосавула Спиридонова, — колишнього товариша ще в батареї, котрий, тепер стояв на чолі збірного загону для спіймання Подтелківської експедиції. Подтелков високо ніс голо-ву, ступав прямо і старанно, мов би добре перехиливши. Спиридонов щось говорив йому, тонко і ехидно посміхаючися.

А за ним їхав верхівець козак, мов корогу, притискаючи до грудей недбайливо обстругане держално просторого білого прапора.

Вулиці і подвір'я, де збилися підводи експедиції, загатили підійшовши козаки. Гомін виріс відразу. Багато зустрілося тут товаришів ще з часів служби; залунали радісні оклики, сміх.

— Тю, односуме! Тебе яким вітром занесло?

— Ну, здоров, здоров, Прохоре.

— Хвала богові.

— За малим ми з тобою бою не вчинили. А пам'ятаєш, як під Львовом за австріяками ганялися!

— Куме Данило! Куме! Христос воскрес!

— Воїстину воскрес!—чути було лункий цмок поцілунку; двоє козаків, розгладжуючи вуса, дивилися один на одного, посміхалися, ляскали один одного по плечі.

Поруч інша розмова:

— Нам і розговітися не довелося...

— Та ви ж більшовики, які вам, розговіни?

— Ну, що ж більшовики — більшовики, а в бога віримо.

— Хо! Брешеш?

— Істинний бог!

— А хреста носиш?

— Аж ось він. — І здоровий широковидий червоногвардієць — козак, копилячи губи, розстібав комір гімнастівки, витягав позеленілий мідяний хрест, що висів на бронзово-волохатих грудях.

Старики з вилами й сокирами з загонів для спіймання "бунтівника Подтелкова" здивовано ззиралися:

— А гомоніли, ніби ви відкинулися віри христової.

— Ніби ви вже сатані передалися...

— Чутки були, ніби грабуєте ви церкви і попів нищите.

— Брехня!—впевнено заперечував широковидий червоногвардієць. — Брехню вам

втелюшують. Я перед тим, як з Ростова вийти, до церкви ходив, причастя приймав.

— Ска-а-а-жи на бога! — зраділо ляскав руками якийсь миршавенький дідок, озброєний списом з відрізаним наполовину ратищем.

Жвавий гомін гудів на вулиці і по дворах. Але за півгодини кілька козаків, з них один вахмістер Боківської станиці, розштовхуючи збиті у щільний масив юрби, пішли вулицею.

— Хто з загону Подтелкова — збирайтеся на переклик! — вигукували вони.

Підосавул Спиридонов, в захисній сорочці і захисних наплічниках, зняв кашкета з офіцерською кокардою, що біліла мов відрубана грудочка рафінаду, погукував, повертаючися на всі боки:

— Всі, хто з загону Подтелкова, відходь ліворуч під тин!

Решта — праворуч! Ми, ваші брати-фронтовики, разом з вашою делегацією вирішили, що ви повинні здати нам всю зброю, бо людність боїться вас із зброєю. Складайте рушниці і іншу зброю на ваші підводи, охоронятимемо її разом. Ваш загін ми направимо до Краснокутської і там, у раді ви одержите всю вашу зброю.

Серед козаків-червоногвардійців — глухе хвилювання. Викрики з двору. Кричить козак Кумшацької станиці Коротков:

— Не здамо!

Глухий навальний гук на вулиці, по дворах, набитих людьми.

Пришлі козаки ринули праворуч і серед вулиці, натовпом, розрізненим і розбитим, залишилися червоногвардійці з загону Подтелкова. Кривошликов, в накинутій наопашки шинелі зацьковано оглядався. Лагутін кривив губи. Знявся розгублений гомін.

Бунчук, твердо вирішивши не здавати, зброї, держачи рушницю напереваги, швидко підійшов до Подтелкова'.

— Зброю не здамо. Чуєш, ти?..

— Тепер пізно... — прошепотів Подтелков, конвульсійно жмакуючи в руках список загону.

Список цей перейшов до рук Спиридонова. Він, швиденько прочитавши його, спитав:

— Тут 128 чоловіка... Де решта?

— Відстали дорогою.

— А, он як... Ну, гаразд. Накажи, щоб зносили зброю.

Подтелков перший відчепив наган з кабурою, передаючи зброю сказав невиразно:

— Шабля й Гвинтівка в тачанці.

Почали роззброювати. Червоногвардійці мляво зносили зброю, револьвери кидали через тини, ховали, розходячись по дворах.

— Всіх, хто не здає зброю, труситимемо! — крикнув Спиридонов весело і широко оскиряючися.

Частина червоногвардійців, з Бунчуком на чолі, відмовилася здати рушниці; їх

обеззброїли силою. Тривогу збив кулеметник, що ускакав з хутора з кулеметним замком. Скористувавшись з метушні, сховалося кілька чоловіка. Але зараз же Спиридонов виділив варту, оточив усіх, що залишилися з Подтелковим, обшукав, спробував зробити переклик, але — полонені відповідали неохоче, деякі покрикували:

— Чого тут перевіряти. Всі тут!

— Женіть нас до Краснокутської!

— Товариші! Кінчайте справу! і

Опечатавши і під підсиленою охороною відіславши грошову скриню до Каргінської, Спиридонов вишикував полонених, скомандував, зразу змінивши тон і ставлення:

— Ряди здвой! Ліворуч! Праве плечо вперед, кроком руш! Мовчать!

Невдоволення хвилиною пройшло по лавах, червоногвардій-пів. Пішли недружно, помалу, незабаром зламали лави і йшли вже натовпом.

Подтелков, сам умовлявши своїх здавати зброю, очевидно ще 'сподівався на якийсь щасливий кінець. Та тільки не пол'о-нених вигнали за хутір, козаки, що вартували їх, почали тіснити крайніх кінцями. Бунчука, що крокував ліворуч, дід-ко-зак, з полум'яно-рудюю бородою і почорнілою від старости сергою в вусі, без причини вдарив батою. Кінець його посмугував Бунчукові щок. Він повернувся, стиснувши кулаки алеж другий, ще дошкульніший удар примусив його метнутися в глиб натовпу. Він мимоволі зробив це, порваний тваринним інстинктом самоохорони і, стиснутий тілами щільно збитих товаришів, зшерше по смерті Ганни скривив губи нерівною усмішкою, дивуючись про себе тому, як живе і чіпке в кожному бажанні жити.

Полонених почали бити. Старі, озвірілі, бачачи беззбройних ворогів, гнали на них коні, збішуючися з кульбак, били батогами, тупиками шабель. Мимоволі кожен з битих намагався протиснутися всередину; знялася штовханина, крик.

Високий бравий червоногвардієць з низівських крикнув, розмахуючи піднятими вгору руками:

— Вбивати — так убивайте відразу, вашу матір!.. Що ви знущаетесь?

— Де ж ваше слово? — задзвенів Кривошликов.

Старики притихли. На запитання одного з полонених —

"Куди ви нас женете", один з вартових, молодий фронтовик, і що видно співчував більшовикам, відповів півголосом:

— Наказ був — на хутір Пономарьов. Ви не бійтеся, братики. Поганого вам нічого не заподіємо.

Пригнали на хутір Пономарьов. '

Спиридонов з двома козаками став на дверях тісної крамнички, пропускаючи по одному, питав:

— Ім'я, прізвище? Звідки родом? — Відповіді записував у польову заялозену книжку.

Дійшов ряд до Бунчука.

— Прізвище? — Спиридонов приставив жало олівця до паперу, мельки глянув на похмуре лобасте обличчя червоно-гвардійця і. бачачи як їжаться губи того, готуючи

плювок, вигнувся всім тілом у бік, крикнув:

— Проходь, наволоч! Здохнеш і без прізвища!

Заражений прикладом Бунчука не відповів і тамбовець

Гнат. Ще хтось третій захотів вмерти невпізнаний, мовчки ступнувши через поріг...

Спиридонов сам навісив колодку. Приставив варту.

Поки коло крамниці ділили продукти й зброю, взяті з підвід експедиції, в одному з сусідніх будинків засідав нашвидку організований військово-польовий суд з представників хуторів, що брали , участь у спійманні Подтелкова.

Головував кремезний жовтобровий осавул, уроженець Бо-ківської станиці, Василь Попов. Він сидів за столом під запнутим рушниками дзеркалом, широко розклавши лікті, зсунувши кашкета на пласку потилицю. Масляні добродушно-суворі очі його допитливо повзали по обличчях козаків — членів суду. Обмірковували покарання.

— Що ж ми з ними зробимо, панове старики?—вдруге запитав Попов.

Нахилиючись, він щось шепнув підосавулові Сеніну, що сидів поруч нього. Той покvapливо потакнув головою. У Попова зіниці звузилися, стерлися в кутах очей веселі промінчики і очі, інші, виблискуючи похолоділим суворим виблиском, трохи прикрилися негустими віями.

— Що ми зробимо з тими зрадниками рідного краю, котрі йшли грабувати наші курені і нищити козацтво?

Февральов, дід старовір Милютинської станиці, скочив, мов підкинутий пружиною.

— Розстріляти! Всіх — він, мов оглашений затряс головою, оглядаючи всіх бузувірським, скошеним поглядом, дав-" лячися слиною, закричав: —Немає до них, христопродавців, жалю! Жиди, котрі з них є, — вбити!.. Вбити!... Розп'ясти їх!., у вогні їх!..

Рідка волокнувата борідка його трусилася, сиве з червоною підпалиною волосся розпатлалося. Він сів, задихаючися, цегляно-бурий, мокрогубий.

— На заслання вислати. Чи ні?... — нерішуче запропонував один з членів суду, Дяченко.

— Постріляти!

— На горло скарати!

— Підтримую їхню думку!

— Стратити всіх при народі!

— Бур'ян з поля геть!

— На горло!

— Розстріляти, звичайно! Про що ще говорити? — обурився Спиридонов.

З кожним викриком кутки рота осавула Попова, грубіючи в обрисах, втрачаючи недавню добродушність ситої, задоволеної з себе і з усього навколо людини, спускалися вниз, кам'янішали чорствими викрутами.

— Розстріляти!.. Пиши!...—наказав він секретареві, заглядаючи йому через плече.

— А Подтелкова з Кривошликовим... ворогів цих...—теж розстріляти?.. Мало їм! — запалисто гукнув дебелий престарий козак, що, сидячи коло вікна, раз-у-раз

підкручував гніт пригаслої лампи.

— їх, як ватажків, — повісити! — коротко відповів Попов і проказав, звертаючися до секретаря: —Пиши: "Постанова: Ми, нижчепідписані..."

Секретар — теж Попов, далекий родич осавулів, схиливши біляву, гладко зачісану голову, заскрипів пером.

— Гасу, мать, неvistарчить... — зідхнув хтось жалкуючи.

Лямпа блимала. Гніт чадів. У тиші дзвеніла на-'стелі запа-вутинена муха, шкрябало папір перо, та хтось з членів суду сапно і важко дихав.

ПОСТАНОВА.

1918 року 27 квітня (10 травня) виборні від хуторів Каргінівської Боківської і Краснокутської станиці.

Від Василівського..... Максаєв Степан

* Боківського.....Кружилін Микола

" Фомина.....КОмов Федір

* Верхне-Яблунівського.....Кухтин Олександр

" Нижне-Дуленського.....Синьов Лев

" Іллїнського.....Волоцьков Семен

* Коньківського.....Попов Михайло

* Верхне-Дуленського.....Родін Яків

" Савостянова.....Фролов Олександр

" станиці Милютинської Февральов Максим.

" Миколаєва.....Грошев Михайло

" Красинокутської.....Єланкін Ілля,

" хутора Пономарьова.....Дяченко Іван

* " Євлантієва.....Кривов Микола

" " Малахова.....Омелянов Лука

" Ново:Земцева.....Коновалов Матвій

, Попова.....Попов Михайло

" Астахова.....Щегольков Василь

" Орлова.....Чекунов Федір

" Климо-Федорівського.....Чукарин Федір

Під головуванням В. С. Попова

УХВАЛИЛИ:

1. Всіх грабіжників і обманників трудящого люду, названих у списку нижче, всього в кількості 80-ти чоловіка, покарати на горло, розстрілявши причому двох з них — Подтелкова і Кривошликова, як ватажків цієї партії, — смерті придати, повісивши.

2. Козака хутора Михайлівського Антона Калитвенцева, зважаючи на недостатність доказів, виправдати.

8. Втеклих з загону Подтелкова і заарештованих у Краснокутській станиці: Костянина Мельникова, Гаврила Мельникова, Аксьонова і Вершинина покарати за пактом першим цієї постанови (кара на горло).

4. Кару виконати завтра, 28 квітня (11 травня) о 6-й годині вранці.

5. У варту для догляду за заарештованими призначити підосавула Се-ніна, під оруду якого на Ц годину вечора сьогодні вислати по два озброєних рушницями козаки: відповідальність за невиконання цього пакту покладається на членів суду; кару виконати варті від кожного хутора; вислати на місце розстрілу по п'ять козаків.

Оригінал підписали:

Голова військового відділу В. О. Попов.

Секретар А. Ф. Попов.

список чинів загону Подтелкова, присуджених 27 квітня ст. ст. 1918 року військово-польовим судом до кари на горло:

№№ Станиці Ім'я і прізвище Вирок

1 У сть-Хопер ської Федір Подтелков Повішено

2 Єланської Михайло Кривошликов 99

3 Казанської Абрам Кокурін Розстріляно

4 Буканівської Іван Лагутін 99

5 Нижегородської губ. Олекса Ів. Орлов 99

6 Нижегородської Юхим Мих. Вахтель "

7 У ст-Бистрянської Григорій Фетісов 0

8 Мигулінської Павло Агафонов п

9 Мигулінської Гаврило Ткачов п

10 Михайлівської Олександр Бубнов 99

11 Луганської Калінін Г9

12 Мигулінської Константин Мрихін У9

13 Мигулінської Андрій Коновалов 99

14 Полтавської Костянтин Кирста 99

15 Котовської Павел Позняков 99

16 Мигулінської . Іван Болдирьов 99

17 Мигулінської Тимофій Количев 99

18 Філім. Челб. Дмитро Володаров 99

19 Чернишевської Григорій Харпушін и

20. Філім. Челб. Ілля Калмиков 99

21 Мигулінської Сава Рибніков 0

22 Мигулінської Полікарп Буров п

23 Мигулінської Ігнат Земляков 0

24 Мигулінської Іван Кравцов 99

25 Ростов Микифір Фроловський "

26 Ростов Олександр Коновалов 99

27 Мигулінської Петро Вихлянцев 99

28 Клецької Іван Зотов 0

29 Мигулінської Явдоким Бабкін 0

30 Михайлівської Петро Свинцов "

31 Добринської Іларіон Челобитчиков У>
32 Казанської Хвементій Дронов 99
33 Іовлінської Іван Авілов п
34 Казанської Матвій Секматов 99
35 Нижнб-Курмоярської Георгій Пупков 99
36 Терновської Михайло Февральов
'0
37 Херсонської губ. Василь Пантелеймонов V
38 Казанської Порфір Любухін 99
39 Клецької Дмитро Шамов 99
40 Филонівської Сафон Шаронов 0
41 Мигулінської Іван Губарев 79
42 МигулінськОї Федір Абакумов 99 ,
43
44 Луганської
Гундорівської Кузьма Горшков Іван Ізварін 99
"
45 Гундорівської Мирон Калиновцев 99
46 Михайлівської Іван Фарафонов 7*
30ї
Станиці Ім'я і прізвище Вирок
47 Котовської Сергій Горбунов Розстріляно
' 48 Нижне-Чирської Петро Алаєв V
49 Мигулінської Прокіп Орлов Уі
50 Луганської Микита Шеїн УУ
51 Ст. Механік РПТК Олександр Ясенський 33
52 Ростов Михайло Поляков п
53 Роздорської Дмитро Рогачов Зі
54
55 Ростов Іван Силендер ЗУ
56 Самарської г. Костянтин Єфимов уу
57 Чернишевської Михайло Овчинніков 37
58 Самарської г. Іван Пікалов ".
50 Іовлінської Михайло Корецьков ТУ
60 Кумшатської Іван Коротков УІ
61 Ростов Петро Бірюков УУ
62 Роздорської н/м Іван Кабаков* ЗУ
63 Луковської Тихін Молитвинов УУ
64 Мигулінської Андрій Швецов УУ
65 Мигулінської Степан Анікін УУ
66 Кременської Кузьма Дичкін 39

67 Бакланівської Петро Кабанов п
68 Михайлівської Сергій Селіванов уу
99 Ростов Артем Іванченко УУ
70 1 Мигулінської Микола Коновалов 39
71 Михайлівської Дмитро Коновалов з"
72 Краснокутської Петро Лисаков т>
73 Мигулінської Василь Мірошников УІ
74 Мигулінської Іван Волохов V
75 Мигулінської Яків Гордєєв Зі

Троє з них не назвали себе.

Секретар, кінчивши переписувати список засуджених, поставив у кінці постанови розкарячені дві крапки, сунув перо в руку ближньому:

' — Розпишися!

Представник хутора Земцова, Коновалов, у парадному сурдугі сіро-німецького сукна з червоними петлицями на комірі, винувато посміхаючися, ліг над аркушем. Товсті, мозолясті, воронено-чорні пальці, не згинаючись, держали школярську обгризену ручку.

— Не який то з мене письменний, — говорив він, старанно виводячи заголовне "К".

Слідом за ним розписався Родін, так само непевно водячи ручкою, потіючи і хмурачися від напруження. Ще один, перше потрусивши ручкою, беручи розбіг, розписався і прибрав висунутий під час писання язик. Попов розмашисто, з розчерком написав своє прізвище, підвівся, витираючи вогке обличчя хусточкою.

— 'Список прикласти треба, — позіхаючи, сказав він.

— Каледін на тому світі спасибі нам скаже, — молодю посміхнувся Сенін, дивлячись, як секретар притискає до вибіленої стіни зволожений атраментом аркуш.

На жарт щось ніхто не відповів. Мовчки залишили хату.

— Господи Ісусе... — виходячи, зідхнув хтось у темних сінцях.

XXX.

Цієї, обрізканю молочним світлом блідожовтих зір, ночі в крамничці, набитій людьми до відпору, майже не було сну. Короткі згасали розмови. Задуха і тривога сушили людей.

З вечора попросився один з червоногвардійців надвір:

— Відчини, товаришу! До вітру хочу. За потребою сходити!..

Він стояв у випущеній з шаравар б'язевій спідній сорочці, скуйовджений, босий, стояв і, тулячись почорнілим обличчям до замкової щілини, повторював:

— Відчини ж, товаришу!

— Вовк тобі товариш, — обізвався нарешті хтось із вартових.

— Відчини, братіку, — змінив звертання прохач.

Вартовий поставив рушницю, послунав, як у темряві посвистують крилами дикі качки, перелітаючи на нічну кормівлю, і, розкуривши цигарку, притулився губами до щілини:

— Мочися під себе, сердего. За ніч шараварів не зносиш, а на світанку і в мокрих у царство небесне пустять...

— Край нам!.. — розпачливо сказав червоногвардієць, відходячи від дверей.

Сиділи пліч-о-пліч. У кутку Подтелков, випорожнивши кишені, нарвав купу грошей, пришептуючи, материо лаючись. Покінчивши з грішми, розбувся, понюхав просмерділі потом онучі і, доторкуючись до плеча Кривошликова, що лежав поруч, заговорив:

— Ясно — нас обдурили. Обдурили, в господа мать!.. Прикро, Михайло! Хлоп'ям бувало, за Дін на полювання підеш з батьковою флінтою, ідеш лісом, а він — зеленим шатром... До музги пройдеш — качки сидять. Схиблю, бувало, і так мені прикро, хоч криком кричи. І ось зараз кривдно — маху дав; вийшли б з Ростова на три доби раніше— значить, не випало б тут смерть приймати. Догори ногами поставили б усю контру.

Мученицьки скалячи зуби, посміхаючися в темряву, (Кривошликов говорив:

— Чорт з ними, хай убивають! І вмирати — поки не страшно... "Я тільки й боюсь, що на іншому світі — одне

одного не пізнаєм..." Будемо там з тобою, Федю, зустрічатися чужі один одному... Страшно...

— Облиш! — досадливо гудів Подтелков, вмошуючи на плечі сусіда свої великі, гарячі долоні: — Не в цьому справа...

Лагутін розповідав комусь про рідний хутір, про те, як дід дражнив його "Клинком", за довгу голову, і про те, як шмагав його батогом цей самий дід, застукавши на чужому баштані.

Різні в'язалися тієї ночі розмови, безладні й уривчасті.

Бунчук влаштувався коло самісіньких дверей, жадібно ловив губами вітрець, що тягнув у дверну шпарину. Тасуючи пережите, він мельки згадав про матір і, пронизаний гарячим уколом болю, з зусиллям відігнав думку про неї, перекинувся спогадами до Ганни, до недавніх днів... Це дало йому велику втихомирливо-щасливу полегкість. Найменше лякали його думки про смерть. Він не відчував, як бувало, невиразного дрижання вздовж хребта, млявості туги на думку про те, що в нього відберуть життя. Він готувався до смерті, як до невеселого відпочинку після гіркого і страдного шляху; коли втома така велика, так ніє тіло, — що тішити вже ніщо не може.

Поблизу від нього і весело і сумно говорили про жінок, про кохання, про великі й малі радощі, що вплітала в серце кожна кожному.

Говорили про родини, про рідних, про близьких. Говорили про те, що хліба гарні — грак у пшениці вже заховатися — і не видно. Жалкували за горілкою і за волею, лаяли Подтелкова. Але вже сон покривав багатьох чорним крилом— змучені фізично і морально засинали лежачи, сидячи, стоячи. . "

Уже вдосвіта котрийсь, — чи то в яві, чи то уві сні, — розплакався ридма; страшно, як плачуть дорослі грубі люди, що з дитинства позабули солоний присмак сліз. І зразу ж урвалася дрімотна тиша, закричали на кілька голосів:

- Замовчи, проклятий!
- Баба!—випало.
- Борлак вирву — за-мов-чи!..
- Сльозу, пустив сім'янин!..
- Тут сплять люди, а він... совість втеряв!

Той, хто заплакав, хлипаючи носом, сякаючися, принишк.

Зовсім запала тиша. В різних кутках світлили цигарки, але люди мовчали. Пахло чоловічим потом, скупченістю багатьох здорових тіл, цигарковим димом і прісним бражним запахом випалої за ніч роси.

На хуторі просурмив зорю півень. Почулися кроки, брязкіт заліза.

- Хто йде? — неголосно спитав один з вартових.

Кашлянувши, йому відповів здалека молодий охотливий голос:

- Свої. Могилу подтелківським ідемо копати.

В крамничці відразу все заворушилося.

XXXI.

Загін татарських козаків під командою хорунжого Петра Мелехова прибув на хутір Пономарьов 28-го квітня на світанку.

По хуторі сновигали козаки-чирці, вели на водопій коні, юрбами йшли на край хутора. Петро спинив загін у центрі 'Хутора, наказав спішитися. До них підійшло кілька чоловіка.

- Звідкіля, станичники? — спитав один.

- З Татарського.

- Припізнилися ви трошки... Піймали без вас Подтелкова.

- Де ж. вони? Не погнали звідціля?

. — Ондечки... — козак махнув рукою на похилий дах крамнички, розсміявся: сидять, мов кури в курнику.

Христоня, Григорій Мелехов і ще кілька підійшли ближче.

- Куди ж їх, значця, направляють? — поцікавився Христоня.

- До ПОКІЙНИКІВ.

- Як то?.. Що ти брешеш? — Григорій схопив козака за полу шинелі.

— Збреши краще, ваше благородіє!—зухвало відповів козак і легенько випручався з чіпких пальців Григорія. — Он, дивися, — їм уже релі побудували, — показав він на шибеницю, влаштовану між двох чахлих верб.

- Розводь коні по дворах! — скомандував Петро.

Хмари обгорнули небо. Видзвонював рідкий дощ. На край хутора густо сунули козаки й баби. Людність Пономарьова, повідомлена про призначену на шосту годину страту, ішла охоче, мов на рідке, веселе видовисько. Козачки вичепурилися, мов на свято; багато вели з собою дітей. Натовп оточив вигін, тіснився коло шибениці і довгої—до двох аршин завглибшки — ями. Дітвора топталася по сирому суглинкові насипу, накиданого по один бік ями; козаки, сходячись, жваво обговорювали наступну страту; баби жалісно шушу-калися.

Заспаний і серйозний прийшов осавул Попов. Він кутив, жував цигарку, вищиряючи тверді зуби, козакам вартової команди хрипко наказав:

— Відженіть нарід від ями! Спиридонбву перекажіть, щоб вів першу партію! — Глянув на годинника і відійшов убік,

дивлячись, як натиском вартових,—"натовп посувається від місця страти, оточує його зливним барвистим півколом.

Спиридонов з нарядом козаків швидко йшов до крамнички. На дорозі перестрів його Петро Мелехов.

— Від вашого хутора є охотники?

— Які охотники?

— Виконувати вирок.

— Нема й не буде! — гостро відказав Петро, обминаючи Спиридонова.

— Признач наряд! Чуєш ти?

Але охотники знайшлися: Митько Коршунов, пригладжуючи долонею пряме волосся, що вибилося з-під козирка кашкета, увалисто підійшов до Петра, сказав, полискуючи очеретяною зеленню примружених очей:

— Я стрельну... Чому кажеш — "нема". Я згодний,— і усмішливо спустив очі:

— Набоїв мені дай. У мене одна обійма.

Він, блідий Андрій Кашулін, з обличчям окованим найдужчим гнівним напруженням і калмикуватий Федот Бодо —ськов — зохотилися сами.

Збитим пліч-у-пліч величезним натовпом загуляв шепіт і стриманий гомін, коли від крамниці рушила перша партія засуджених, оточена вартою.

Попереду йшов Подтелков, босий, у широких галіфе з чорного сукна в розстібнутій шкурятянці. Він упевнено ставив з' грядь великі білі ноги, підковзуючись, трохи витягував ліву руку, зберігаючи рівновагу. Поруч нього ледве волочився смертно-блідий Кривошликов. У нього сухо виблискували очі, рот страдально тіпався. Поправляючи накинуту наопашки шинелю, він так немжився, наче йому було страх як холодно, їх чомусь не роздягли, але всі інші ішли в самій білизні. Лагутін дріботів поруч важкого на крок Бунчука. Обое вони були босі, роздягнені до білизни.

У Лагутіна подерті спідні оголили жовтошкіру гомілку, порослу рідким, волоссям. Він ішов, соромливо придержуючи подерту колошу; губи йому тремтіли. Бунчук поглядав через голови вартових у сіру, повиту хмарами далечінь. Тверезі холодні очі його вижидально, напружено мигали, широка долоня повзла під розстібнутим коміром сорочки, гладячи поросли дрімучим волоссям груди. Здавалося, чекав він чогось незбутнього і відрадного... Дехто зберігав на обличчі подобз' зовнішньої байдужости; сивий більшовик Орлов — той жваво махав руками, поплывував під ноги козакам, зате у двох чи трьох було стільки глухої туги в очах, такий безмежний жах у викривлених обличчях, що навіть вартові відводили від них очі. і відверталися, збігтися випадковий поглядом.

Ідуть швидко. Кривошликов послизнувся і Подтелков під-

тримує його.— Ближчає натовп, біліючи хустками в червоно-синьому розливі

кашкетів. З-під лоба поглядаючи на нього, Подтелков уголос бридко лається і раптом питає, піймавши з боку погляд Лагутіна:

— Ти що?

— Посивів ти за ці деньки... Ач пейсик тобі як покропило...

— Посивієш, — важко зідхає Подтелков, витираючи піт на вузькому чолі, знову проказує: — посивієш від такої приемное™... Вовк — і той у неволі сивіє, а я ж — людина.

Більше вони не говорять ані слова. Тісно присувається натовп. Видно праворуч жовтоглинний довгастий шов могили. 'Спиридонов командує:

— Стій!

І зразу ж Подтелков ступає наперед, стомлено обводить очима передні лави народу: здебільшого сиві і з сивизною бороди. Фронтовики десь позаду — совість точить. Подтелков ледве ворухить вйелі вуса, говорить глухо, але виразно:

— Старики! Дозвольте нам з Кривошликовим подивитися, як наші товариші смерть прийматимуть. Нас повісите потім, а зараз хотілось би нам подивитися на своїх друзів-товаришів, підтримати, котрі духом занепали.

Так тихо, що чути, як стукотить об кашкети дощ..

Осавул Попов десь іззаду посміхається, жовтіючи обкуреним карнізом зубів, він не заперечує; старі безладно й недружно викрикують:

— Дозволяємо!

— Хай побудуть!

— Відведіть їх від ями!

Кривошликов і Подтелков крокують у натовп, перед ними розступаються, стелять вуличку. Вони стають поблизу, стиснуті з усіх боків людьми, помацувані сотнями жадібних очей; дивляться як невміло шикують козаки поставлених по-талиціями до ями червоногвардійців. — Подтелкову видно добре, Кривошликов же витягує тонку, неголену шию, пнеться навшпиньки.

Крайній ліворуч стоїть Бунчук. Він трохи горбиться, дихає важко, не підводячи приземленого погляду. За ним, натягаючи пелену сорочки на подерту холошу, — гнеться Лагутін, третій — тамбовець Гнат, далі — Іванько Болдирьов, що змінився аж не пізнати його, постарішав, принаймні, на двадцять років. Подтелков намагається роздивитися п'ятого: насилу пізнає козака станиці Казанської Матвія Сакматова, що ділив з ним усі невдачі і радості аж з Кам'янської. Ще двоє підходять до ями, повертаються до неї спинами. Петро Лисаков визивно й зухвало сміється, вигукує матерну лайку, насва-ряється на притихлий натовп скрюченим брудним кулаком. Корецьков мовчить. Останнього несли на руках. Він заки-

дався назад, черкав землю безживно звислими ногами і, чіпляючись за козаків, що тягнули його, мотаючи залитим слізьми обличчям, видирався, хрипів:

— Пустіть, братця! Пустіть, ради господа бога! Братця, любі! Братіки!.. Що ви робите?!.. Я на німецькій чотири хрести заслужив... У мене дітки!.. Господи, непровинний я!.. Ой, та за що ж ви!

Рослий козак-отаманець ударив його коліном у груди, кинув до ями. Тоді тільки Подтелков пізнав "його і жажнувся: це був один з найбезстрашніших червоногвардійців, мигулин-ський козак, 1910 року присяги, георгієвський кавалер усіх чотирьох ступнів, гарний ясновусий хлопець. Його звели на ноги, та він упав знову; плазував в ногах козаків, притискаючися засмаглими губами до їх чобіт, до чобіт, що били його по обличчі, хрипів задушено і страшно:

— Не вбивайте! Майте жалість!.. У мене троє діток!.. Дівчинка є!.. Рідні мої, братця!..

Він обняв коліна отаманця, але той рвонувся, відскочив, з розмаху вдарив його підкованим закамбуком у вухо. З другого вуха цівкою стрельнула кров, потекла за білий комір.

— Станови його!.. — люто закричав Спиридонов.

Так-сяк підвели, поставили, відбігли геть. Насупроти охотники взяли Гвинтівки напоятів-. Натопп ахнув і завмер. Несамовито вискнула якась баба...

Бунчукові хотілося ще раз глянути на сіру димку неба, на сумну землю, по якій поневірявся він 29-ть років. Звів очі, побачив за п'ятнадцять кроків зімкнуту шереду козаків: один, великий, з примруженими зеленими очима, з чубком, що впав з-під козирка на біле вузьке чоло, хилився вперед, зціливши губи, цілив йому — Бунчукові — просто в груди. Ще до пострілу слух Бунчукові різонув заливистий зойк; він повернув, голову: молода ластата молодичка, вискочивши з натовпу, біжить до хутора, одною рукою притискаючи до грудей дитину, другою — закриваючи їй очі.

Після різнобійного випалу, коли восьмеро, що над ямою стояли попадали врозвал, ті, що стріляли, підбігли до ями.

Митько Коршунов, побачивши, що червоногвардієць котрого він сам підстрелив, підскакуючи, гризе зубами своє плече, вистрелив на нього ще раз, шепнув Андрієві Кашуліну:

— Глянь на оцього чорта, — плече собі до крові надкусив і вмер, як вовк, мовчки.

Десятеро засуджених, підштовхувані прикладами, підійшли до ями...

Після другого випалу голосно заревли баби і подалися геть, видираючися з натовпу, наскакуючи, тягнучи за руки дітей. Почали розходитися й козаки. Найогидливіша картина знищення, зойки і хрипи постріляних, рев тих, що чекали

черг, — все це без міри моторошне, разюче видовисько розігнало людей. Залишилися самі фронтовики, що досить надивилися на смерть, та найзапекліші з-поміж стариків. Приводили нові партії босих і роздягнених червоногвардійців, мінялися охотники, бризкали випали, сухо потріскували окремі постріли. Поранених добивали. Перший шар трупів у перерви, похапцем, засипали землею.

Подтелков і Кривошликов підходили до тих, що чекали черги, намагалися бадьорити, але слова не мали колишнього значіння — інше довліло в цю мить над людьми, чие життя за хвилину мало урватися мов визрілий бильник листка.

Григорій Мелехов, протискаючись крізь розсмиканий натовп, пішов на хутір і увіч зіткнувся з Подтелковим. Той, відступаючи примружився:

— І ти тут, Мелехов?

Синювата блідота облила щоки Григорієві, він зупинивсь:

— Тут. Як бачиш...

— Бачу... — косо посміхнувся Подтелков, з вибухлою ненавистю дивлячися на його побіліле обличчя. Що ж, розстрілюєш братів? Перекинувся?.. Он ти який — він, близько присунувшись до Григорія шепнув: — І нашим і вашим служиш? Хто більше дасть? Ех, ти!..

Григорій піймав його за рукав, спитав задихаючись:

— Під Глибокою бій пам'ятаєш? Пам'ятаєш, як офіцерів стріляли!.. З твого наказу стріляли! А? Тепер тобі відригується! Ну, не тужи!. Не тільки тобі чужі шкури чинити. Відхо-дився ти, голову московського раднаркому. Ти, поганко, козаків жидам продав! Зрозуміло? Ще сказати?

Христоня, обіймаючи, одвів у бік оскаженілого Григорія.

— Ходімо, значця до коней. Ходу! Нам з тобою тут робити нічого. Господи боже, що робиться з людьми!..

Вони пішли, потім зупинилися, почувши голос Подтелкова. Обліплений фронтовиками і старими, він високим гарячим голосом вигукував:

— Темні ви... Сліпі! Сліпці ви! Заманули вас офіцери, примусили кривих братів убивати! Ви думаєте, коли нас поб'єте, так цим кінчиться? Ні! Нині ваш верх, а завтра вже вас розстрілюватимуть! Радянська влада стане по цілій Росії! Ось пригадаєте мої слова! Дарма кров ви чужу лете! Дурні ви люди!

— Ми і з тими так упораємося! — вихопився якийсь старий.

— Всіх, діду, не перестріляєте,—посміхнувся Подтелков.— Всю Росію на шибеницю не всмикнеш. Бережи свою голову. Схаменетесь ви потім, та пізно буде! '

— Ти нам не загрожуй!

— Я не загрожую. Я вам дорогу показую.

— Ти сам, Подтелков, сліпий! Москва тобі очі засліпила!

ч"

Григорій, не дослухавши, пішов, майже побіг до двору, де, прив'язаний, чуючи стрілянину, нудився його кінь. Підтягнувши попруги, він і Христоня чвалом виїхали з хутора, перевалили через горб.

А в Пономарьові все ще пихкали димками постріли; вешен —ські, каргінські, боківські, краснокутські, милютинські козаки розстрілювали казанських, мигулінських, роздорських, кум-шацьких, бакланівських козаків... '

Яму набили ущерть. Присипали землею. Притоптали ногами. Двоє офіцерів, в чорних масках, взяли Подтелкова і Кривошликова, підвели до шибениці.

Подтелков мужньо, гордо піднявши голову, виліз на табурета, він же накинув зашморга.

— Дозвольте перед смертю останнє слово сказати, — попросив Подтелков.

— Говори!

— Просимо! — закричали фронтовики.

Подтелков повів рукою по поріділому натовпу:

— Дивіться, скільки мало залишилось, — хто хотів би дивитися на нашу смерть. Совість убиває! Ми за трудящий люд, за його інтереси билися з генеральською псюрнею, не шкодуючи живота, а тепер ось гинемо від вашої руки! Але ми вас не проклинаємо... Ви — тяжко обдурені! Заступить революційна влада, і ви зрозумієте, на чийому боці була правда. Кращих синів тихого Дону поклали ви в оцю он яму...

Знявся, все зростаючи гомін, голос Подтелкова залунав невиразніше. Скористувавшись з цього, один з офіцерів зручним ударом вибив з-під ніг Подтелкова табурета. Все велике важке тіло його, вихнувшись шугнуло вниз і ноги дістали до землі. Зашморг, затягши горло, душив, примушував Подтелкова пнутися вгору. Він підвівся навшпиньках, впираючися в сиру притолочену землю великими пальцями босих ніг, сьорбнув повітря і, обводячи виваленими з орбит очима) притихлий натовп, неголосно сказав:

— Ще не навчилися вішати... Коли б мені довелося, вже ти б, Спиридонов, не дістав землі...

З рота його буйно потекла слина. Офіцери в масках і ближні козаки захапалися, насилу підняли на табурет знесилене важке тіло.

Кривошликову не дали докінчити промову: табурет вилетів з-під ніг, стукнувся об покинутий чийсь рискаль. Сухий, м'язистий Кривошликов довго гойдався, то стискаючись у грудку, так що зігнуті коліна торкалися підборіддя, то знову випробовував його корч... Він ще жив у конвульсіях, ще ворочав чорним, виваленим на бік язиком, коли з-під ніг Подтелкова вдруجه вирвали табурета. Знову важко шугнуло вниз тіло, тріснув на плечі шов шкуратянки, і знову кінчики цаль-

ців досягли землі. Натовп козаків німо охнув. Деякі, христя-чись, почали розходитись. Така велика була розгубленість, що з хвилину всі стояли, мов заворожені, не без страху дивлячися на почугуніле обличчя Подтелкова.

Але він був безмовний, горло стис зашморг. Він тільки поводив очима, з яких струмками падали сльози, та, кривлячи рота, намагаючись полегшити страждання, весь болісно і страшно пнувся вгору.

Хтось додумався: лопатою почав підривати землю. Похапцем, виривав з-під ніг Подтелкова груддя землі, і з кожним помахом все рівніше обвисало тіло, все дужче видовжувалася шия, і закидалася на спину злегка кучерява голова. Мотуз ледве видержував шостипудову вагу; потріскуючи коло поперечини, він тихо гойдався і, підкоряючись його ритмічному рухові, гойдався Подтелков, повертаючися на всі боки, немов показуючи вбивцям своє багрове-чорне обличчя і груди, залиті гарячими потокам слини і сліз.

XXXII.

Михась Кошовий і Валет лише на другу ніч вийшли з Кар-гінської. Туман пінився в степу, клуботався в балках, ник у западинах, лизав приярки. Облямовані ним, світліли могили., Кричали в молодій' траві перепели.

Та в височині, в небеснім склепінні, плавав місяць, мов повнозріла квітка латаття

на зарослому осокою та лящуком ставу.

Ішли до світанку. Вицвів уже Волосожар. Пала роса. Ближчав хутір Нижнє-Яблунівський. І ось тут, за три верстви від хутора, на гребні наздогнали їх козаки. Шість вершників ішли за ними назирці. Кинулися було Михась із Валетом у бік, але трава низька, місяць ясний... Попалися... Погнали їх назад. Сажнів із сто посувалися мовчки. Потім постріл... Валет, плутаючи ногами, забокував, мов той кінь, своєї тіні злякавшись. І не впав, а якось приліг, незручно, обличчям у сизий куш полинну.

Хвилин із п'ять ішов Михась, не чуючи тіла, дзвін коливався у вухах, на сухому грузли ноги. Потім спитав:

— Чого ж не стріляєте, сучі діти? Чого томите?

— Йди, йди. Нишкни! — ласкаво сказав один з козаків.—1 Мужика вбили, а тебе пожаліли. Ти в 12-му під німецьку був?

— У 12-му.

— Ще послужиш у 12-му... Хлопець ти молодий... Заблудився трохи ну, та це не біда. Вилікуємо.

Лікував Михася за три дні військово-польовий суд у станиці Каргінський. Було в суду за тих днів, дві кари: розстріл і різки. Засуджених до розстрілу вночі виганяли за станицю.

за Пісочану могилу, а тих, кого сподівалися виправити, різками карали прилюдно на майдані.

У неділю зранку, тільки но поставили серед майдану лаву, почав сходитися люд. Загатили весь майдан, повно набилося на рундуках, на складених коло повіток колодах, на дахах будинків, крамниць. Першого відшмагали Олександрова — сина грачівського попа. Завзятий був більшовик, за діло — розстріляти б, та батько — добрячий піп, від усіх шанований,—'Вирішили на суді всипати поповичеві десятків зо два різок. Олександрову спустили штани, розклали голоштаного на лаві, один козак сів на ноги (руки зв'язали під лавою), двоє з жмутками шелюжин стали обобіч. Всипали. Підвівся Олександров, струснувся і, підтягаючи штани, вклонився на всі чотири боки. Тяжко зрадів бо чоловік, що не розстріляли, тому вклонявся й подякував:

— Спасибі, панове старики!

— Носи на здоров'я!—відповів хтось.

І такий дружний регіт покотився майданом, що навіть заарештовані, що сиділи поблизу, в повітці, заусміхалися.

Всипали й Михасеві за вироком двадцять гарячих. Але гарячіший від болю був сором. Вся станиця — і старе й мале — дивилася.

Підібрав Михась шаравари і, мало не плачучи, сказав козакові, що шмагав його:

— Непорядки!

— А чим?

— Голова думала, а зад відповідає. Соромота на все життя!

— Нічого, сором не дим, очі не виїсть, — потішав козак*, і, бажаючи зробити приємність покараному, сказав: — А міцний ти, хлопче: разів зо два шмагнув я тебе

непогано, кортіло, щоб зойкнув ти... дивлюся: ні, не витягнеш з цього крику. Недавно якогось шмагали — обкалявся голубок. Виходить, кишка в нього тонка.

Другого ж дня, згідно з вироком, вирядили Михася на фронт.

Валета за дві доби прибрали: два яблунівські козаки, від хуторського отамана послані, викопали неглибоку могилу, довго сиділи, звисивши в неї ноги, покурюючи:

— Тверда тут на відводі земля, — сказав один.

— Залізо чисто! З роду ж не орана, зашкарубла від давніх часів.

— Еге ж... У добрій землі доведеться хлопцеві лежати, на височині. Вітри тут, суша, сонце... Не швидко зіпсується.

Вони подивилися на Валета, до трави пригорнутого, підвелися.

— Розбуємо?

— А чом же ні, на ньому чоботи ще добрячі.

Поклали в могилу по-хриСтиянсьькому: головою на захід, присипали густим чорноземом.

— Притопчемо?—спитав молодший козак, коли вирівняли могилу.

— Не треба, хай так,—зідхнув другий:—засурмлять янголи на страшний суд, все він швидше на ноги зіпнеться...

За півмісяця заріс малий горбок подорожником і молодим полинем, заколосився на нім вівсюг, пишним цвітом вижовтилася збоку свіріпка, повними китицями звисло буркун-зілля, запахло чебрецем, молочаєм і медв'янкою. Ускорах приїхав з ближнього хутора якийсь старий, викопав в головах могили ямку, поставив на свіжовиструганому дубовому сто-яні капличку. Під трикутним дашком її в темряві яснів скорботний образ божої матері, внизу по карнизі кошлатилася чорна в'язь слов'янського письма:

"Під ліхоліття, за розбрату Не осудіте, браття, брата".

Старий поїхав, а в степу залишилася каплиця смутити очі подорожнім одвічно сумовитим виглядом, збуджувати в серцях невиразну тугу.

І ще,—в травні билися коло каплички стрепети, витолочили серед блакитного полину точок, прим'яли навколо зелений розлив достойного перію; билися за самицю, за право на життя, на кохання, на розмноження. А згодом, тут же, коло каплиці, під грудю, під волохатим покровом старенної нехворощі положила самиця стрепета дев'ять димчасто-синіх покраплених яєць і сіла на них, гріючи їх теплом свого тіла, захищаючи Глянцево обпереним крилом.

Кінець другій книзі.